

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πολυτεχνική Σχολή
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Ακαδημαϊκό Έτος: 2021-2022

Διπλωματική Εργασία

Αστικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε μια γειτονιά της Λισαβόνας

Η περίπτωση της περιοχής Marvila- Beato στο αποβιομηχανοποιημένο
παραποτάμιο μέτωπο της πόλης

Φοιτήτρια: Χριστίνα Χατζοπούλου

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Αναστασία Τασοπούλου

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια μου κ. Αναστασία Τασοπούλου για τη στήριξη της κατά τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας. Είμαι ευγνώμων για την ενθάρρυνση της, η οποία ήταν καθοριστική στην ολοκλήρωση της παρούσας έρευνας.

Αυτή η διερεύνηση ξεκίνησε με αφορμή ένα εξάμηνο πρακτικής άσκησης στο εργαστήριο αστικής κοινωνιολογίας του ινστιτούτου CICS.Nova, στο Νέο Πανεπιστήμιο της Λισαβόνας. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή Luis Baptista που μου έδωσε τη δυνατότητα να μεταβώ στη Λισαβόνα και την ερευνήτρια dr. Patricia Pereira για τη συνεργασία και τις συζητήσεις μας μέσω των οποίων γνώρισα καλύτερα την πόλη.

Είμαι ευγνώμων για όλες τις ωραίες στιγμές που περάσαμε στη διάρκεια των σπουδών μου στο Βόλο τις συμφοιτήτριες μου Αναστασία, Έλενα, Μαριέλενα, Σπυριδούλα, τις φίλες μου Ιωάννα, Εύη, Σταυρούλα και τις Αναρμονικές έκφυλες της πόλης!

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Κατερίνα που με στήριξε όλο αυτό το καιρό αλλά και την αδερφή μου Βίκυ και τους γονείς μου Λένα και Κίμων.

Περίληψη

Την τελευταία δεκαετία οι θεωρίες για τη «δημιουργικότητα» αποτελούν δημοφιλή στρατηγική για την αστική ανάπτυξη. Η αποβιομηχανοποιημένη Marvila-Beato στο παραποτάμιο μέτωπο της ανατολικής Λισαβόνας που αναπτύσσεται ραγδαία (περίοδος 2017-2018) με την εγκατάσταση των νέων δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τη δημιουργικότητα, την αναψυχή και την πολυτελή κατοίκηση. Μέσα από μια μικτή μεθοδολογική έρευνα (στατιστικά στοιχεία, συνεντεύξεις και έρευνα πεδίου) εντοπίζονται οι χωρικές και κοινωνικές αλλαγές που έχουν επέλθει στην περιοχή μελέτης. Η έρευνα διαπίστωσε φαινόμενα εξευγενισμού και αστικού κατακερματισμού. Επίσης, επισημαίνεται ο ρόλος των συμπράξεων δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων ως μοχλός της αστικής αλλαγής.

Λέξεις κλειδιά: αστική ανάπτυξη, εξευγενισμός, αστική δημιουργικότητα, αποβιομηχανοποιημένη περιοχή, Λισαβόνα

Abstract

In the last decade, theories about creativity have been a popular strategy for urban development. The urban change in the de-industrialized Marvila-Beato on the riverside front of eastern Lisbon is led by new activities related to creativity, leisure, and luxury housing (2013-2018). Using a mixed methodology (statistical data, interviews, and fieldwork) the spatial and social change that have occurred in the study area are identified. The research found phenomena of gentrification and urban fragmentation. It also highlights the role of public-private investment partnerships as a driver of urban change.

Key words: urban development, gentrification, urban creativity, de-industrialised area, Lisbon

ΑΡΚΤΙΚΟΛΕΞΑ

Ξενόγλωσσα

BiPZiP: Bairros e Zonas de Intervenção Prioritária, Γειτονιές και περιοχές παρέμβασης υψηλής προτεραιότητας

CML: Camara Municipal Lisboa, Δημοτικό συμβούλιο της Λισαβόνας

EXPO'98: Exposição Internacional de Lisboa de 1998, Διεθνής Έκθεση της Λισαβόνας το έτος 1998

FCSH.UNL: Faculdade de Ciências Sociais e Humanas Universidade Nova de Lisboa, Σχολή κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, Νέο Πανεπιστήμιο της Λισαβόνας

HCB: Hub Criativo do Beato, Κόμβος Δημιουργικότητας Beato

INE.PT: Instituto Nacional de Estatística de Portugal, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο της Πορτογαλίας

ISCTE: Instituto Universitário de Lisboa, Ινστιτούτο Ερευνών του Πανεπιστημίου της Λισαβόνας

LGBTQ: Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Queer, Λεσβίες, γκει, αμφισεξουαλικά, τρανς και κουίρ άτομα (ΛΟΑΤΚΙ)

NRAU: Novo Regime do Arrendamento Urbano, Νέο καθεστώς αστικών μισθώσεων

PDM: Plano Diretor Municipal, Δημοτικό Πολεοδομικό Σχέδιο

PER: Programa Especial de Realojamento, Ειδικό πρόγραμμα μετεγκατάστασης (πρόγραμμα κοινωνικής κατοικίας)

PIMP: Plano de Intervenção a Médio Prazo, Μεσοπρόθεσμο σχέδιο μετεγκατάστασης (πρόγραμμα κοινωνικής κατοικίας)

PS: Partido Socialista, Σοσιαλιστικό Κόμμα της Πορτογαλίας

Ελληνόγλωσσα

Δ.Ε: Δημοτική Ενότητα

ΕΟΚ: Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα

ΜΚΟ: Μη Κυβερνητική Οργάνωση

Περιεχόμενα

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή	14
Κεφάλαιο 2. Θεωρητικό πλαίσιο	15
2.1 Αστική αναδιάρθρωση και „δημιουργική πόλη“	15
2.2 Εξευγενισμός	17
Κεφάλαιο 3. Μεθοδολογία	22
3.1 Οριοθέτηση της περιοχής μελέτης	22
3.2 Η υπόθεση και η μεθοδολογία της έρευνας	24
Κεφάλαιο 4. Χωροκοινωνική ανάπτυξη της Λισαβόνας	34
Κεφάλαιο 5. Αποτελέσματα	80
5. 1 Χωροθέτηση της περιοχής μελέτης	80
5.2 Σε ιστορική προοπτική	84
5.3 Σήμερα: Αστικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην περιοχή μελέτης	105
5.3.1 Φυσιογνωμία της περιοχής και χαρτογραφικές αναπαραστάσεις	106
5.3.2 Επανεπένδυση κεφαλαίου στη περιοχή μελέτης μέσω ιδιωτικής πρωτοβουλίας	132
5.3.3. Θεσμικές παρεμβάσεις και πολεοδομικός σχεδιασμός	178
5.3.4 Κοινωνικό προφίλ	193
Κεφάλαιο 6. Συμπεράσματα	222
Κεφάλαιο 7. Βιβλιογραφικές αναφορές	229
Κεφάλαιο 8. Παράρτημα	238
Οδηγός συνέντευξης	238

Πίνακας πινάκων

Πίνακας 1 Προφίλ των πληροφορητών που συμμετείχαν στην έρευνα. Πηγή: Ιδία επεξεργασία	23
Πίνακας 2 Ρυθμός αύξησης του πληθυσμού της Πορτογαλίας και της μητροπολιτικής περιοχής της Λισαβόνας Πηγή: Eurostat: INE Πορτογαλία (Barata Salgueiro 2007:20)	42
Πίνακας 3 κατανομή του πληθυσμού στη μητροπολιτική περιοχή της Λισαβόνας Πηγή: Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE (Barata Salgueiro 2007: 20)	42
Πίνακας 4 Δεκαετία κατασκευής κτηριακού αποθέματος (ποσοστό). Πηγή: Απογραφή 2011 Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE Portugal, ίδια επεξεργασία	124
Πίνακας 5 Κύρια χρήση στη περιοχή μελέτης και στο Δήμο Λισαβόνας (%) Πηγή: Απογραφή 2011 INE Portugal, ίδια επεξεργασία	124
Πίνακας 6 Κενά κτήρια στη περιοχή μελέτης (ποσοστό %). Πηγή: Απογραφή 1991, 2001, 2011 Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE Portugal, ίδια επεξεργασία	125
Πίνακας 7 Ποσοστό κενών κτηρίων για το 2011.Πηγή: Απογραφή 2011, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE Portugal, ίδια επεξεργασία	126
Πίνακας 8 Τιμή πώλησης κατοικιών ανά τμ (τιμές σε ευρώ). Πηγή: INE.PT, ίδια επεξεργασία	166
Πίνακας 9 Βάρος της επικράτειας: Πηγή: Απογραφή 1991, 2001, 2011: INE Πορτογαλία	191
Πίνακας 10 Μόνιμος Πληθυσμός Πηγή: Απογραφή 2011, INE Πορτογαλία	193
Πίνακας 11 Κατάσταση Απασχόλησης των κατοίκων (ποσοστό). Πηγή: Απογραφή 2011, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας (INE), ίδια επεξεργασία.	197
Πίνακας 12 Καθεστώς κατοίκησης (%) στο Δήμο Λισαβόνας και στη περιοχή μελέτης (2011).Πηγή: Απογραφή 2011, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE. Ιδία επεξεργασία.	201

Πίνακας εικόνων

Εικόνα 1. Η περιοχή μελέτης Πηγή: ίδια επεξεργασία, Google maps	20
Εικόνα 2 Η περιοχή μελέτης στην ευρύτερη επικράτεια της Λισαβόνας (βλ. κίτρινη επιφάνεια). Πηγή: Ιδία Επεξεργασία, Google maps	20
Εικόνα 3. Η αστική ανάπτυξη της πόλης από το 1147 έως το 1990. Πηγή: Barata Salgueiro (2001), Lisboa, Periferia e Centralidades, Celta, Oeiras, σελ. 33.	31

- Εικόνα 4. Η Λισαβόνα κατά την περίοδο της αραβικής βασιλείας. Πηγή: Κακλή, Καμπουροπούλου (2013). „Το ιστορικό κέντρο της Λισαβόνας“, διπλωματική εργασία ΕΜΠ, σελ. 23 33
- Εικόνα 5. Σχέδιο που δείχνει τη θέση ορισμένων κτιρίων ή μνημείων της Λισαβόνας πριν από τη χριστιανική κατάκτηση το έτος 1147, το περίγραμμα των μαυριτανικών τειχών και την κατά προσέγγιση θέση των εκβολών του Τάγου, οι οποίες διείσδυσαν στο σημείο όπου σήμερα βρίσκεται η Βαίχα και οι οποίες εξαφανίστηκαν εντελώς στο τέλος του 13ου αιώνα.(μετάφραση της λεζάντας από τα πορτογαλικά) Πηγή: Júlio de Castilho, Lisboa Antiga; Bairros Orientais, 2ª ed., vol. I, Lisboa, C.M.L., 1939, p. 275 e ss.. 34
- Εικόνα 6. (αριστερά) Χάρτης με το αστικό πλέγμα στη νεόδμητη γειτονιά Bairro Alto. (δεξιά) σκίτσο με τις όψεις των κτηρίων. Πηγή: Κακλή, Καμπουροπούλου (2013). „Το ιστορικό κέντρο της Λισαβόνας“, διπλωματική εργασία ΕΜΠ, σελ. 23 37
- Εικόνα 7. Η Βαίχα πριν το σεισμό (αριστερά) και η νέα Βαίχα Pompalina (δεξιά). Πηγή: Malet Calvo, D. (2015), 'The meaning of centrality and margin in Lisbon's Rossio: Spatializing urban processes before and after the 1755 earthquake', Portuguese Journal of Social Science, 14: 2, pp. 123–141 38
- Εικόνα 8. Οι δημοτικές ενότητες του δήμου Λισαβόνας πριν και μετά την μεταρρύθμιση του 2012 (αριστερά πριν το 2012, δεξιά μετά το 2012).. Πηγή: Atlas de Lisboa διαθέσιμο στο: <https://www.atlaslisboa.com/autarquicas-lx-2017-whos-mayoral-elections/maps-freguesias-lisbon/> 52
- Εικόνα 9 Περιοχές και γειτονιές προτεραιότητας παρέμβασης ΒiP/ZiP Πρόγραμμα 2011-2017. Πηγή: bipzip.cm-lisboa.pt 56
- Εικόνα 10 Χάρτης με το φυσικό ανάγλυφο στην περιοχή μελέτης. Πηγή: Google maps 78
- Εικόνα 11 Αξονομετρική αναπαράσταση της περιοχής μελέτης Πηγή: Google Earth 79
- Εικόνα 12. Χάρτης με τα κύρια τοπωνύμια στην περιοχή μελέτης πηγή:google maps 81
- Εικόνα 13. Carta Topographica da Linha da Defesa da cidade de Lisboa, πηγή: Calado, Maria (1993), Atlas de Lisboa: A cidade no espaço e no tempo, Lisboa, Contexto Editora, p. 87 83
- Εικόνα 14. Ζωγραφική αναπαράσταση της γέφυρας του Xabregas και της σιδηροδρομικής γραμμής της Ανατολικής Λισαβόνας στο Archivo Pittoresco του 1857. Πηγή: Folgado, Deolinda e Jorge Custodio (1999), Caminho do Oriente: Guia do Património Industrial, Lisboa, Livros Horizonte, σελ 15-19. 83
- Εικόνα 15. Ζωγραφική απεικόνιση της παραλίας του Xabregas και του εργοστασίου καπνού στο κτήριο που στέγαζε παλαιότερα στο μοναστήρι του Sao Francisco από τον

καλλιτέχνη Joao Pedroso. Βρίσκεται στο μουσείο της πόλης της Λισαβόνας. Πηγή: Caminho do Oriente – Guia Historico vol. II Lisboa, Livros, Horizonte σελ. 2	85
Εικόνα 16. Χωροθέτηση των Patios και Vilas στην περιοχή μελέτης Πηγή: Reis e Silva, 2013, Patios e Vilas na zona ribeirinha de Lisboa. Μεταπτυχιακή εργασία ISCTE-IUL.	85
Εικόνα 17. Οι εργαζόμενοι στο Εργαστάσιο Σαπουνιών (Sociedade Nacional de Saboes) το 1960 και τα προϊόντα του. Πηγή: Ίδρυμα Calouste Gulbenkian – Biblioteca de Arte και Folgado; Deolinda e Jorge Custodio (1999) Caminho do Oriente: Guia do Patrimonio Industrial, Lisboa, Livros Horizonte σελ. 134.	86
Εικόνα 18. Φωτογραφική απεικόνιση της γειτονιάς Madredeus το 1955. Πηγή: 2013, Patios e Vilas na zona ribeirinha de Lisboa. Μεταπτυχιακή εργασία ISCTE-IUL.	88
Εικόνα 19. Οι λόφοι του Chelas πριν την οικιστική ανάπτυξη. Πηγή: FAUTL.MRANU. 2006/07. Isabel Raposo.	89
Εικόνα 20. Σχέδιο με την οικιστική περιοχή του Chelas (τα γράμματα συμβολίζουν το όνομα των γειτονιών). Πηγή: Heitor, Teresa Valsassina, "Olivais e Chelas: operacoes urbanisticas de grande escala" 2004. Fautl. Mranu.	89
Εικόνα 21. Φωτογραφική απεικόνιση του Joao Goulart των νεόδμητων κτηρίων στη γειτονιά (Zona) G στο Cheals το 1968. Πηγή: Δημοτικό αρχείο της Λισαβόνας στο Pereira, 2013, Διδακτορική διατριβή FCSH-UNL.	90
Εικόνα 22. Φωτογραφική άποψη του νότιου τμήματος της γειτονιάς στη τοποθεσία Vale Fundao. Οι ημιανεξάρτητες κατοικίες αναπτύσσονται σε δυο ορόφους με κοινόχρηστη σκάλα. Πηγή: Προσωπικό αρχείο του Mario Pinto Coelho στο Rebolo (2016), διδακτορική διατριβή, ISCTE-IUL.	91
Εικόνα 23. Φωτογραφική απεικόνιση του Judah Benoliel της κεντρικής αρτηρίας της συνοικίας Bairro Chines τη δεκαετία 1950. Πηγή: AML.	92
Εικόνα 24. Όψεις των κατοικιών στη γειτονιά Marques de Abrantes Πηγή: Pequeno Baptista Soares 2011, μεταπτυχιακή διατριβή, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Νέο Πανεπιστήμιο της Λισαβόνας.	94
Εικόνα 25. Η λεωφόρος Infante dom Henrique στο ύψος του Xabregas και η λιμενική ζώνη. Πηγή: προσωπικό αρχείο	104
Εικόνα 26. Η λεωφόρος Infante dom Henrique στο ύψος του Beato, αριστερά το εργοστάσιο και σιλό μιας βιομηχανίας τροφίμων, δεξιά τα κοντέινερς της λιμενικής ζώνης. Πηγή: Google street view	104
Εικόνα 27. Η λεωφόρος Infante dom Henriquia στο ύψος της Marvila. πηγή: google street view	105

Εικόνα 28. Η οδός da Manutenção συνδέει την οδό με Xabregas με τη λεωφόρο Infante Dom Henrique. Στο φόντο ως vista stopper το πρώην μοναστήρι São Francisco de Xabregas πλέον Θέατρο Iberico. Πηγή: προσωπικό αρχείο	106
Εικόνα 29. Οδός Xabregas. Αριστερά και δεξιά εμπορικά καταστήματα και υπηρεσίες. Πηγή: google street view.	106
Εικόνα 30. Οδός Açúcar (τμήμα Δ.Ε Marvila) αριστερά το μετά-βιομηχανικό συγκρότημα της Phosphoreira (πρώην εργοστάσιο σπέρτων) δεξιά πρώην αποθήκες κρασιού. Πηγή: google street view	106
Εικόνα 31. Η οδός Açúcar και η πλατεία David Leandro στο φόντο (Δ.Ε Marvila). Πηγή: google street view	107
Εικόνα 32. Η λιμενική ζώνη τμήμα της αποβάθρας (doca) Ροço do Bispo. Πηγή: google street view	108
Εικόνα 33. Ο ποταμός Τάγος στο τμήμα με ανοικτή πρόσβαση του κοινού. Πηγή: Google street view	109
Εικόνα 34. Το κτήριο που στεγάζει το μουσείο Κεραμιδιών Azulejos (πρώην μονή Madre Deus) Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/National_Museum_of_the_Azulejo	110
Εικόνα 35. Το εμπορικό κέντρο του Beato πηγή: street view google maps	111
Εικόνα 36. Η vila Maria Luisa. Στο φόντο το κτήριο που στεγαζόταν άλλοτε ένα δημοτικό σχολείο και την περίοδο της έρευνας το κλαμπ Eka Palace. Πηγή: Google Street view	112
Εικόνα 37. Πολυσύχναστο σημείο της οδού Beato, αριστερά βρίσκεται η πυροσβεστική, δεξιά εμπορικά καταστήματα με οικοδομικά υλικά. Πηγή: google street view	113
Εικόνα 38. Το largo Olival. Πηγή: Google Maps street view	114
Εικόνα 39. Η οδός Acucar αριστερά η σχολή μεταλλουργίας δεξιά αδόμητα οικόπεδα, χώροι στάθμευσης Πηγή: Google street view (Αύγουστος 2018)	114
Εικόνα 40. Η πλατεία David Leandro και οι φυτεύσεις. Δεξιά: πρώην αποθήκες κρασιού πλέον χώροι αναψυχής και εμπορίου πηγή: προσωπικό αρχείο	115
Εικόνα 41. Περιμετρικά της πλατείας το κτήριο – πρώην αποθήκη κρασιού José Domingos Barreiro Πηγή: προσωπικό αρχείο	116
Εικόνα 42. Περιμετρικά της πλατείας, το κτήριο -πρώην αποθήκη κρασιού Abel Pereira da Fonseca- πλέον στεγάζει ένα συνεργατικό χώρο εργασίας (co-work), εστιατόριο, καφέ (στο ισόγειο). Πηγή: προσωπικό αρχείο.	116
Εικόνα 43. Η οδός Caritão Leitão – θέα προς το λόφο. Αριστερά το κτήριο της Phosphoreira. Πηγή: προσωπικό αρχείο	117

Εικόνα 44. Η οδός Capitão Leitão – στο φόντο „vista stopper“ η αποθήκη της οδού Açucar. Δεξιά το κτήριο της Phosphoreira. Πηγή: προσωπικό αρχείο	118
Εικόνα 45. Η πολυκατοικία στη συμβολή των οδών José Domingos Barreiros και Capitão Leitão στη „σκιά του λόφου“. Πηγή: προσωπικό αρχείο	118
Εικόνα 46. Όψεις των κτηρίων στην οδό Capitão Leitão. Πηγή: προσωπικό αρχείο	119
Εικόνα 47 Η γκαλερί Filomena Soares (λευκό κτήριο στα αριστερά) στην οδό Capitão Leitão. Στο φόντο, το τέλος του δρόμο και η σκάλα που οδηγεί στην κορυφή του λόφου Πηγή: προσωπικό αρχείο	120
Εικόνα 48. Η σκάλα που οδηγεί στο λόφο. Στο φόντο ο πύργος παρατήρησης της Quinta do Brito (ιστορικό κτήριο). Πηγή: προσωπικό αρχείο	120
Εικόνα 49. Η σιδηροδρομική γραμμή του προαστιακού βρίσκεται „πάνω“ ακριβώς από τα κτήρια με „πλάτη“ στο λόφο στην οδό Açucar. Στο φόντο, ο ποταμός Τάγος και η νεόδμητη περιοχή Parque das Nações. Πηγή: προσωπικό αρχείο.	121
Εικόνα 50. Ο πύργος παρατήρησης της Quinta do Brito και η πεζογέφυρα που ενώνει τις δυο μεριές εκατέρωθεν της σιδηροδρομικής γραμμής. Πηγή: προσωπικό αρχείο.	122
Εικόνα 51. Η γκαλερί Underdogs (το κτήριο στο κέντρο της φωτογραφίας). Πηγή: προσωπικό αρχείο, Νοέμβρης 2017	122
Εικόνα 52. Το διατηρητέο κτήριο της Tabaqueira (πρώην εργοστάσιο καπνού). Πηγή: προσωπικό αρχείο	123
Εικόνα 53. Κτήριο υπό ανακαίνιση (πρώτο κτήριο αριστερά) στην οδό Capitão Leitão. Πηγή: προσωπικό αρχείο	128
Εικόνα 54 Το συγκρότημα της Phosphoreira (περικλύεται από τη μαύρη γραμμή, το βέλος συμβολίζει την είσοδο του συγκροτήματος) Πηγή: google maps, ίδια επεξεργασία	134
Εικόνα 55 Είσοδος του συγκροτήματος Phosphoreira πηγή: https://www.orientre.pt/vizinhos/vizinhar-dick-bachu-da-phosphoreira/	135
Εικόνα 56 Το σαλόνι του TODOS πηγή: https://medium.com/coworking-people-spaces/coworking-story-how-to-build-an-amazing-creative-hub-feat-todos-a65222c578e9	137
Εικόνα 57. Επισκέπτριες στο finissage της έκθεση της Wasted Rita στην γκαλερί Underdogs το Νοέμβριο 2017. Πηγή: προσωπικό αρχείο	147
Εικόνα 58 Το μπαρ της ζυθοποιίας Musa Πηγή: Musa tripadvisor.com	158
Εικόνα 59 Η σοφίτα της ζυθοποιίας Musa. Πηγή: Musa tripadvisor	158
Εικόνα 60 Το εστιατόριο της ζυθοποιίας Dois Corvos στην οδό Capitão Leitão. Πηγή: Προσωπικό αρχείο	159

- Εικόνα 61 *Cantinho do Vintage*, κατάστημα με έπιπλα vintage στην πλατεία David Leandro Πηγή: Προσωπικό αρχείο, Νοέμβρης 2017. 160
- Εικόνα 62 Χάρτης με στατιστικούς τομείς. Πηγή: INE Portugal, ίδια επεξεργασία 166
- Εικόνα 63 Η *oktober festa!* Τον Οκτώβριο του 2017. Πηγή: orientre <https://www.orientre.pt/cultura/oktober-festa-fotos/> 171
- Εικόνα 64 „Καλώς Ήρθατε στη Marvila: 50 λόγοι για να ανακαλύψετε τη πιο δημιουργική γειτονιά της Λισαβόνας – Εστιατόρια, Μπαρ, Γιορτές, Cowork, Τέχνη, Διακόσμηση“. Το εξώφυλλο του τεύχους νο. 537 (10-16 Ιανουαρίου, 2018) του περιοδικού Time Out Lisbon όπου γίνεται αφιέρωμα στη νέα επιχειρηματικότητα της Marvila. Στη φωτογραφία εικονίζονται ιδιοκτήτες των μικροζυθοποιιών, μπαρ, γκαλερί και νέων εστιατορίων της περιοχής στο χώρο της μικροζυθοποιίας Musa. 175
- Εικόνα 65 Πλατεία 25^{ης} Απριλίου, *Braço de Prata*. Πηγή: <https://toponimialisboa.wordpress.com/2013/04/24/praca-25-de-abril/> 182
- Εικόνα 66 Η *Alameda do Beato* πριν από τα έργα (άνω φωτογραφία) και το σχέδιο ανάπλασης της (κάτω φωτογραφία). Πηγή: Google maps street view και διαδικτυακή σελίδα του δήμου Λισαβόνας βλ. <https://www.lisboa.pt/atualidade/noticias/detalhe/requalificacao-do-espaco-publico-na-alameda-do-beato> 183
- Εικόνα 67 Οι περιοχές παρέμβασης του προγράμματος BIP/ZIP στις Δ.Ε Marvila και Beato. Πηγή: bipzip.cm-lisboa.pt/ 185
- Εικόνα 68 Σκαλωσιές στην πρόσοψη του *Palacio da Mitra* (κτήριο του XVIII) στην οδό *Açucar*. Πηγή: ίδια επεξεργασία Μάιος 2018. 188
- Εικόνα 69 Μόνιμος πληθυσμός (αριστερά), πυκνότητα πληθυσμού (δεξιά) ανά Δ.Ε στο Δήμο Λισαβόνας. Πηγή: Lisbon Social Analysis document 2015-16, 'Rede Social de Lisboa' διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://observatorio-lisboa.eapn.pt/ficheiro/DIAGN%C3%93STICO_SOCIAL_SINOPSE.pdf 194
- Εικόνα 70 Πληθυσμιακή Πυραμίδα. Ο κάθετος άξονας αντιπροσωπεύει την ηλικία των κατοίκων, ο οριζόντιος το ποσοστό του αριθμού των κατοίκων με τη συγκεκριμένη ηλικία. Πηγή: Απογραφή 2011, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE. 196
- Εικόνα 71 Εκπαιδευτικό επίπεδο των κατοίκων (%). Πηγή: Απογραφή 2011, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας (INE), ίδια επεξεργασία. 197
- Εικόνα 72 Ποσοστό ανεργίας στο δήμο Λισαβόνας (κρίσιμες περιοχές με κόκκινο χρώμα). Πηγή: 2011, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE, Lisbon Social Analysis document 2015-16 (σελ. 76), 'Rede Social de Lisboa' διαθέσιμο στη διεύθυνση:

<https://observatorio->

[lisboa.eapn.pt/ficheiro/DIAGN%C3%93STICO_SOCIAL_SINOPSE.pdf](https://observatorio-lisboa.eapn.pt/ficheiro/DIAGN%C3%93STICO_SOCIAL_SINOPSE.pdf) 198

Εικόνα 73 Αριθμός δικαιούχων οικογενειακών επιδομάτων το 2009 (αριστερά) και το 2014 (δεξιά). Πηγή: Rede Social de Lisboa 2015:96 200

Εικόνα 74 Ποσοστό κατοίκων με ξένη υπηκοότητα ανά Δ.Ε. Πηγή: Social Lisboa 2015: 98 by 'Rede Social de Lisboa' 201

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή

Η εργασία ασχολείται με τη μελέτη του αστικού μετασχηματισμού μιας περιοχής που υφίσταται ραγδαίες χωρο-κοινωνικές αλλαγές.

Η περιοχή μελέτης βρίσκεται στο ανατολικό παράκτιο μέτωπο του δήμου Λισαβόνας, καταλαμβάνοντας μέρος των δημοτικών ενοτήτων Beato και Marvila. Από το 1980 και έπειτα, η περιοχή περιήλθε σε διαδικασία αποβιομηχανοποίησης, πληθυσμιακής συρρίκνωσης και γήρανσης. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον από κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς ανάπτυξης της περιοχής. Ενδεικτικά, εγκαταστάθηκαν στην περιοχή δημιουργικές, πολιτιστικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες, καθώς και μια επένδυση κατασκευής πολυτελών κατοικιών. Έκτοτε, το κόστος των ενοικίων έχει αυξηθεί και έχουν αναφερθεί περιπτώσεις έξωσης μακροχρόνιων ενοικιαστών, ενώ ο δήμαρχος της Λισαβόνας αναγνώρισε τον κίνδυνο "εξευγενισμού και φούσκας ακινήτων" στην περιοχή.

Η εργασία επικεντρώνεται στα ακόλουθα βασικά ερωτήματα:

- Ποιες δραστηριότητες υφίστανται στη περιοχή μελέτης; Ποιες σχετίζονται ή "οδηγούν" την αστική αλλαγή και από ποιους φορείς προέρχονται;
- Ποια είναι η κοινωνική ομάδα ή ομάδες που σχετίζεται με τις νέες δραστηριότητες; Ποιος ο "χώρος δράσης" που αναδύεται (χώρος που συγκροτείται απ' τις δραστηριότητες τους); Ποια μορφή και αισθητική έχουν οι νέοι χώροι παραγωγής και κατανάλωσης στη περιοχή;
- Ανθρώπινο μωσαϊκό στην περιοχή και συνέπειες στο χωρο-κοινωνικό επίπεδο. Ποιες άλλες κοινωνικές ομάδες κατοικούν στην περιοχή; Υπάρχει σύνδεση με το φαινόμενο του εξευγενισμού;

Κεφάλαιο 2. Θεωρητικό πλαίσιο

Μετά τη βιομηχανική παρακμή στον "Παγκόσμιο Βορρά", υπό το φως πολιτικών μεταβολών όπως η παγκοσμιοποίηση, η αναδιάρθρωση της παραγωγής (μεταφορντισμός) και του μοντέλου διακυβέρνησης (βλ. νεοφιλελευθερισμός), οι στρατηγικές ανάπτυξης επικεντρώνονται στον τριτογενή τομέα. Πιο συγκεκριμένα, ο τουρισμός, ο πολιτισμός και η οικονομία της γνώσης είναι μερικές από τις νέες κινητήριες δυνάμεις ανάπτυξης που εντοπίστηκαν πρόσφατα. Τα αστικά κέντρα προβάλλονται ως τα ιδανικά εδάφη για την προβολή τους. Η ικανότητά τους να προσελκύουν επενδύσεις, αντέχοντας την παγκόσμια ανταγωνιστικότητα, οδηγεί σε μια στροφή προς μια επιχειρηματική μορφή διακυβέρνησης (Harvey, 1989) (Leslie and Catungal 2012) .

Η επιλεγμένη αστική ατζέντα περιλαμβάνει την υιοθέτηση διεθνώς αναπαράξιμων "βέλτιστων πρακτικών" (λαμβάνοντας υπόψη ελάχιστα το τοπικό πλαίσιο), δημόσιες και ιδιωτικές συμπράξεις, στρατηγικές μάρκετινγκ κ.λπ. (Hall, Hubbard, 1996). Οι πόλεις ωθούνται στην αναζήτηση μιας νέας χωρικής οργάνωσης, μέσω της αστικής αναδιάρθρωσης (Sassen, 2001). Οι κομβικές θέσεις της πόλης, όπως οι παράκτιες περιοχές, γειτονίες με ιστορικά κτίρια κ.λπ. υφίστανται μια διαδικασία "αναγέννησης".

Ο Harvey (1989:66) εντοπίζει ότι οι αστικές πολιτικές σ' αυτή τη περίοδο είναι προσηλωμένες στη διαμόρφωση κατακερματισμένων τμημάτων της πόλης σύμφωνα με μια συγκεκριμένη αισθητική και συμφέροντα χωρίς ένα "γενικότερο κοινωνικό στόχο".

2.1 Αστική αναδιάρθρωση και „δημιουργική πόλη“

Σε αυτό το τοπίο αναδύεται η αμφιλεγόμενη έννοια της "δημιουργικής πόλης" του Florida (2002), σύμφωνα με την οποία η ανάπτυξη συμβαδίζει με την προσέλκυση της λεγόμενης "δημιουργικής τάξης". Συγκεκριμένες επαγγελματικές ομάδες χαρακτηρίζονται ως έχουσες "δημιουργική" δυναμική στον σημερινό καπιταλισμό.

Η ανάλυση του Kratke (2010) προσδιορίζει τρεις επαγγελματικές ομάδες: τον "υπερ-δημιουργικό πυρήνα" που αποτελείται από επιστήμονες, οικονομολόγους, αρχιτέκτονες, μηχανικούς, γιατρούς, ακαδημαϊκούς κ.λπ., τους "μποέμ" που περιλαμβάνει επαγγέλματα

του τομέα της πολιτιστικής οικονομίας, όπως καλλιτέχνες, μουσικούς, σχεδιαστές κ.λπ. και τελικά τους "δημιουργικούς επαγγελματίες", μια ευρύτερη και μάλλον ετερογενή ομάδα που περιλαμβάνει τεχνικούς, συμβούλους, οργανωτικούς εμπειρογνώμονες, διαμεσολαβητές, μεσίτες, μεσίτες, επαγγελματίες υπηρεσιών υγείας, επαγγελματίες στους τομείς των χρηματοοικονομικών, των ακινήτων. Ο Peck (2005) υπογραμμίζει την ελιτίστικη λογική που διαπερνά την προνομιακή μεταχείριση αυτών των επαγγελματικών ομάδων.

Ως εκ τούτου, οι πόλεις θα πρέπει να δώσουν έμφαση στην προώθηση της "ποιότητας του τόπου"(Leslie and Catungal 2012) από "κοινωνικοπολιτισμικούς παράγοντες όπως η ανεκτικότητα, το ανοικτό πνεύμα και η πολιτιστική ποικιλομορφία [...] έως την υψηλή ποιότητα ζωής" (Krätke, 2010: 835) για να προσελκύσουν τα παραπάνω άτομα.

Η έννοια της "ποικιλομορφίας" (diversity) εμφανίζεται ως ακρογωνιαίος λίθος που "γεννά δημιουργικότητα, ιδέες, εκφράσεις, ταλέντα και προοπτικές που εμπλουτίζουν τις κοινότητες"¹ (Creative 100:2 στο Peck 2005). Η προσέλκυση ατόμων με διαφορετικές επαγγελματικές πορείες, διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο ή ακόμη και σεξουαλικό προσανατολισμό θεωρείται ότι προσθέτει μια συσσωρευτική αξία στη δημιουργία ενός δημιουργικού οικοσυστήματος. Στο πολυσυζητημένο βιβλίο "The Rise of the Creative Class" (Florida 2002), τέτοιες κοινωνικές διαφορές εμφανίζονται ως μετρήσιμες με μια "αντικειμενική" ποσοτική μέθοδο και τυποποιημένους δείκτες, βλ. "δείκτης αλλοδαπών γεννημένων", "δείκτης ομοφυλοφίλων", "δείκτης ανοχής" ή ακόμη και "δείκτης μποέμ".

Έχουν ασκηθεί πολλές επικρίσεις σχετικά με τα θεωρητικά θεμέλια αυτού του σχήματος (Peck 2005, Kratke 2010, Catungal et al. 2009, Pratt 2011 κ.λπ.). Μια στρατηγική αστικής ανάπτυξης παίρνει το όνομά της από μια καθολική πτυχή της ανθρώπινης προσωπικότητας ισχυριζόμενη ότι την κατοχυρώνει σε μια χωρικά προσδιορισμένη περιοχή (Pratt, 2011). Επιπλέον, η ασάφεια της αιτιώδους λογικής μεταξύ της ανάπτυξης και της επιλογής συγκεκριμένων ομάδων εργαζομένων επισημαίνεται από τον Markusen (2006).

---

¹ Αυτή η διατύπωση προέρχεται από το Memphis Manifesto. Η ομάδα Creative 100 διοργάνωσε το 2002 στο Μέμφις των ΗΠΑ ένα συνέδριο για τη δημιουργικότητα με τη στήριξη του Richard Florida, στο τέλος του οποίου κατέληξε σε δέκα αρχές-σημεία που αποσκοπούν στην τόνωση της δημιουργικότητας, ένα από αυτά είναι και η πολυπολιτισμικότητα. διαθέσιμο στο: <https://ranaflorida.com/articles/manifesto.pdf>

Ο Peck (2005) υπογραμμίζει ότι αυτή η ατζέντα χαρακτηρίζεται από την ίδια ταξική αναπτυξιακή λογική των προηγούμενων αστικών επιχειρηματικών πολιτικών². Επιδιώκει να αξιοποιήσει την κινητή "μεσαία τάξη" με υψηλό μορφωτικό επίπεδο ως στοιχείο επιτυχίας των ανταγωνιστικών αστικών οικονομιών, αφήνοντας πίσω τους άλλους. Οι Catungal et al. (2009) συμβάλλουν σε αυτή την κριτική εκθέτοντας τις φυλετικές επιπλοκές της δημιουργικής πόλης και τα παράδοξα της χρήσης της "ποικιλομορφίας" ως εργαλείου μάρκετινγκ τύπου. Ένας τέτοιος λόγος επιδιώκει να "γιορτάσει τις διαφορές", χωρίς όμως να αναγνωρίζει τις κοινωνικές ιεραρχίες.

Παρ' όλα αυτά, τα κονδύλια της πόλης αφιερώνονται στην ενίσχυση παροχών αναψυχής και εμβληματικών έργων πολιτισμού, "δημιουργικών" χώρων εργασίας, στη διαμόρφωση "αυθεντικών" γειτονιών και υπαίθριων χώρων και στην ανάδειξη της ιστορικής αρχιτεκτονικής (Leslie and Catungal 2012). Τελικά η πόλη "σμιλεύεται" για ένα συγκεκριμένο προνομιούχο κοινό για το οποίο η ποιότητα ζωής διευκολύνεται, ενώ γίνεται υπόρρητα χειρότερη για τους άλλους (Pratt, 2011:121). Επιπλέον, παρά τους ισχυρισμούς περί συμπερίληψης της διαφορετικότητας, αυτός ο δημιουργικός σχεδιασμός της πόλης έχει αρνητικές επιπτώσεις για τα περιθωριοποιημένα σώματα και τις κοινότητες. Ο Catungal (2009) επισημαίνει ότι ένα κοινό αποτέλεσμα είναι ο εξευγενισμός των γειτονιών των φτωχότερων φυλετικών κοινοτήτων.

Αυτές οι εξελίξεις εγείρουν ερωτήματα σχετικά με τη διαμόρφωση της αστικής ατζέντας. Ερευνητές όπως ο Mc Lean (2014) τονίζουν πως οι αστικές πολιτικές προσαρμόζονται όλο και περισσότερο στις τάσεις ανάπτυξης, οι οποίες παρουσιάζονται ως φυσικοποιημένα πολιτικά καθεστώτα, παρά ασχολούνται με τις ανάγκες της καθημερινής ζωής. Αυτό οδηγεί σε μια σειρά από χωρικές και κοινωνικές επιπτώσεις, όπως η κερδοσκοπία ακινήτων, ο εξευγενισμός και ο εκτοπισμός.

2.2 Εξευγενισμός

Ο όρος εισάγεται στα αγγλικά (gentrification) για πρώτη φορά το 1964 από τη Ruth Glass, Βρετανή κοινωνιολόγο που μελετά την αστική αλλαγή στις εργατικές γειτονίες του Λονδίνου. Περιγράφει την ανάκτηση φτωχών και εργατικών γειτονιών από τη μεσαία και

---

² Enterpreneurial urban strategies Peck (2005: 761)

ανώτερη τάξη και τον εκτοπισμό των μακροχρόνιων κατοίκων λόγω των υψηλών ενοικίων (Knorr, 2006). Από τότε διάφοροι ορισμοί έχουν προταθεί γι' αυτό το φαινόμενο που είναι αναμφίβολα από τα πιο σημαντικά θέματα στην αστική έρευνα.

Σύμφωνα με τον Smith (1996), ο όρος gentrification προέρχεται από το ουσιαστικό „gentry” που υποδηλώνει τους ανθρώπους που ανήκουν στην „καλή” κοινωνία, τους μεγαλοαστούς, αυτούς με υψηλή κοινωνική θέση ή κατά το παρελθόν τους ανώτερους ευγενείς της Αγγλικής υπαίθρου. Στην ελληνική απόδοση, ο όρος δύσκολα προσδιορίζεται και η ακριβής μετάφραση είναι σχετικά περιορισμένη, δεδομένου ότι υπάρχουν λέξεις οι οποίες περισσότερο περιγράφουν το φαινόμενο παρά το ορίζουν, όπως „αναβάθμιση”, „εξωραϊσμός”, „αναπαλαίωση”, „συγκέντρωση της αστικής τάξης”, με επικρατέστερη τη λέξη „εξευγενισμός” (Στεφανάτου, 2010:37-40).

Υπάρχουν διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις για το φαινόμενο του εξευγενισμού. Η πρώτη προσέγγιση πηγάζει μέσα από τη σχολή της προσφοράς/παραγωγής, ενώ η δεύτερη από τη σχολή της ζήτησης/κατανάλωσης.

Η *πρώτη* προσέγγιση αναζητά τις αιτίες του gentrification στην αγορά γης και ακινήτων, στην συμπεριφορά των ιδιοκτητών και επενδυτών γης και στην άνιση ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Με βάση μαρξιστικές προσεγγίσεις, το φαινόμενο gentrification συσχετίζεται με μία γενικότερη αναδόμηση του αστικού χώρου. Αυτή είναι αποτέλεσμα της ευρύτερης άνισης ανάπτυξης παγκοσμίως στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής (Αλεξανδρή, 2013).

Ο Neil Smith, Σκωτσέζος αστικός γεωγράφος με μεγάλο μέρος των ερευνών του στις ΗΠΑ, είναι κύριος εκφραστής αυτής της προσέγγισης. Για τον Smith, αιτία αυτού του φαινομένου είναι η κίνηση του κεφαλαίου σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Οι επενδύσεις στη βιομηχανία μειώνονται και διοχετεύονται προς τομείς με μικρότερο ρίσκο όπως η γη. Η ερμηνεία του Smith (1996:88 στο Αλεξανδρή 2013:22) των κύκλων επένδυσης και από-επένδυσης θυμίζει μια αναπτυξιακή „τραμπάλα”. Το κεφάλαιο επενδύεται στην γη και ανατιμάται, έπειτα αποτιμάται δίνοντας τη δυνατότητα για μια μελλοντική επανατίμηση και συσσώρευσή του.

Για να εξηγήσει περαιτέρω αυτό το σύστημα κυκλοφορίας του κεφαλαίου εισάγει όρους που προσδιορίζουν το κόστος της γης και της κατοικίας, όπως αξία γης της κατοικίας, των ακινήτων, της τιμής πώλησης της κατοικίας, της γαιοπροσόδου, της κεφαλαιοποιημένης γαιοπροσόδου και της δυνητικής γαιοπροσόδου. Η αξία της κατοικίας

προσδιορίζεται από τα ποσά που δαπανήθηκαν για την κατασκευή της, βλ. υλικά, εργατοώρες κλπ. Η τιμή της κατοικίας εμπεριέχει την αξία της κατοικίας αλλά δεν ταυτίζεται με αυτήν, καθώς επηρεάζεται από την προσφορά/ζήτηση στην αγορά. Η αγορά φθηνών κατοικιών (λόγω απαξίωσης) και δυνατότητα επισκευών τους με χαμηλό κόστος κάνει δυνατή την μεταπώληση τους σε μια υψηλή τιμή (Αλεξανδρή, 2013). Κάπως έτσι, οι 'υποβαθμισμένες' και από-επενδυμένες γειτονίες του κέντρου της πόλης γίνονται ελκυστικές για επενδύσεις λόγω της δυνατότητας ενός μεγάλου „χάσματος ενοικίου“ (rent gap). Έτσι, όταν η διαφορά μεταξύ της γαιοπροσόδου (ενοίκιο που απαιτείται από τους ιδιοκτήτες) με την „κεφαλαιοποιημένη γαιοπρόσοδο“ (στην υπεραξία γης κατά τον ιδιοκτήτη) μεγιστοποιείται τότε δημιουργούνται ευκαιρίες για μια προσοδοφόρα επένδυση.

Έτσι η ανακατασκευή του δομημένου περιβάλλοντος συγκεκριμένων γειτονιών στο κέντρο της πόλης δεν προκαλείται με την επιστροφή των ανθρώπων αλλά γίνεται από το κεφάλαιο. Επίσης η αγορά ιδιοκτησιών σε μια περιοχή επενδυτικού ενδιαφέροντος δίνει τον έλεγχο στους επενδυτές να αναπτύξουν τις χρήσεις γης που θα βοηθήσουν την επένδυσή τους.

Η *δεύτερη* προσέγγιση επικεντρώνεται στο ρόλο της ζήτησης και της κατανάλωσης ως αίτιο του εξευγενισμού. Βασίζεται σε μελέτες γεωγράφων και κοινωνιολόγων σε αγγλοσαξονικές χώρες τη δεκαετία του '70 (βλ. David Ley). Στην ερμηνεία τους η αναδιάταξη της παραγωγής (βλ. τριτογενοποίηση της οικονομίας) με τις αλλαγές που επιφέρει στην αγορά εργασίας και την ανάδυση νέων καταναλωτικών προτύπων συνθέτουν το φόντο που συμβαίνει αυτός ο μετασχηματισμός περιοχών στο κέντρο των πόλεων.

Σ' αυτή την προσέγγιση τον κύριο ρόλο έχει η *μεταβολή στον τρόπο ζωής των κατοίκων* της πόλης και οι ατομικές καταναλωτικές επιλογές έναντι των οικονομικών δομών. Η ανάδυση μιας νέας κοινωνικής ομάδας, που δεν εργάζεται σε χειρωνακτικές εργασίες, έχει οικονομική ισχύ αλλά με προσωπικές προτιμήσεις διαφορετικές από εκείνες της συντηρητικής μεσαίας τάξης. Άλλωστε τα χαρακτηριστικά της είναι διαφορετικά, δεν αφορά μόνο την πυρηνική ετεροκανονική οικογένεια, αλλά και εργαζόμενες γυναίκες, μονογονεϊκές οικογένειες, ομοφυλόφιλους κλπ. (Ley, 1996).

Το κέντρο της πόλης είναι ένα ιδιαίτερο σημείο που συνδυάζει εύκολη πρόσβαση σ' ένα μίγμα χρήσεων όπως κατοικία, διασκέδαση, εμπόριο αλλά και ιδιαίτερη αρχιτεκτονική. Ο Ley εντάσσει την ερμηνεία του στις θεωρίες για κοινωνική αναπαραγωγή εντοπίζοντας

ότι αυτή η νέα τάξη έχει ισχυρό πολιτιστικό κεφάλαιο (βλ. εκπαίδευση) αλλά στερείται οικονομικού κεφαλαίου (βλ. νέοι) οπότε καταφεύγει σε εναλλακτικές λύσεις για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών ενώ αναπτύσσει ισχυρούς δεσμούς και δίκτυα σε επίπεδο γειτονιάς.

Οι νέοι εναλλακτικοί τρόποι ζωής (βλ. loft living στο Zukin, 1989) και χώροι κατανάλωσης αναπτύσσονται στη γειτονιά που προβάλλονται στον τύπο. Ο ρόλος των καλλιτεχνών και της τέχνης είναι σημαντικός καθώς προσθέτει στο συμβολικό κεφάλαιο που αλλάζει τη χροιά και αξία του χώρου. Τη μετατροπή αυτού του νοήματος καρπώνονται κτηματομεσιτικές και κατασκευαστικές εταιρείες καθώς εντοπίζουν τη δυνατότητα για νέες αγορές και επενδύσεις (Ley, 1996 στο Γρίψιου, 2014:50).

Η χωρο-κοινωνική φυσιογνωμία της γειτονιάς μεταβάλλεται από την „ευγενή“ (από το αγγλικό gentry) τάξη. Και αυτή η προσέγγιση εντοπίζει τον εκτοπισμό κατοίκων με χαμηλότερα εισοδήματα λόγω της αύξησης των ενοικίων.

Τέλος, οι εκφραστές αυτής της προσέγγισης ερευνούν τον τρόπο ζωής και την αισθητική των νέων κατοίκων στην περιοχή. Τα νέα καταναλωτικά πρότυπα λειτουργούν ως μια μορφή „διάκρισης“ για τη μεσαία τάξη (Bourdieu 1984). Η *αίσθηση νοσταλγίας* και η *αυθεντικότητα* σε αντιδιαστολή με την „κανωση που προκαλεί η μαζική κουλτούρα κατανάλωσης“ (Ley 1996:306 στο Αλεξανδρή 2013) τα χαρακτηρίζει.

Η „διάκριση“ συνδέεται με την επίδειξη κατανάλωσης συγκεκριμένων αγαθών και υπηρεσιών. Αυτή λαμβάνει χώρα σε „τρίτους χώρους“ (third places), δηλαδή εκτός της οικίας ή του δημόσιου χώρου όπως εστιατόρια (κατανάλωση φαγητού), κλαμπ, κινηματογράφους, αγορές (διασκέδαση). Ο Ley (1996 στο Αλεξανδρή 2013:35) υποστηρίζει πως μ' αυτό τον τρόπο „η υιοθέτηση ενός τρόπου κατανάλωσης γίνεται θέαμα“.

Τέλος, μια *τρίτη προσέγγιση* βλέπει αυτές τις δυο προηγούμενες ως συμπληρωματικές για την ερμηνεία του φαινομένου του εξευγενισμού. Αυτή η προσέγγιση λαμβάνει υπόψη τον τρόπο συσσώρευσης του κεφαλαίου σε επενδύσεις ακινήτων καθώς και τις ατομικές καταναλωτικές επιλογές ως μέσο συγκρότησης μιας κοινωνικής ταυτότητας (Hamnett 1991 στο Γρίψιου 2014).

Ο Cocola-Gant (2018) αναφέρει ότι η πρόσφατη έρευνα για τον αστικό μετασχηματισμό (Atkinson και Bridge 2005, Clark 2005, Lees et al 2008) έχει αποδείξει ότι η μελέτη του εξευγενισμού είναι μονομερής χωρίς τη συμπερίληψη και των δύο προσεγγίσεων.

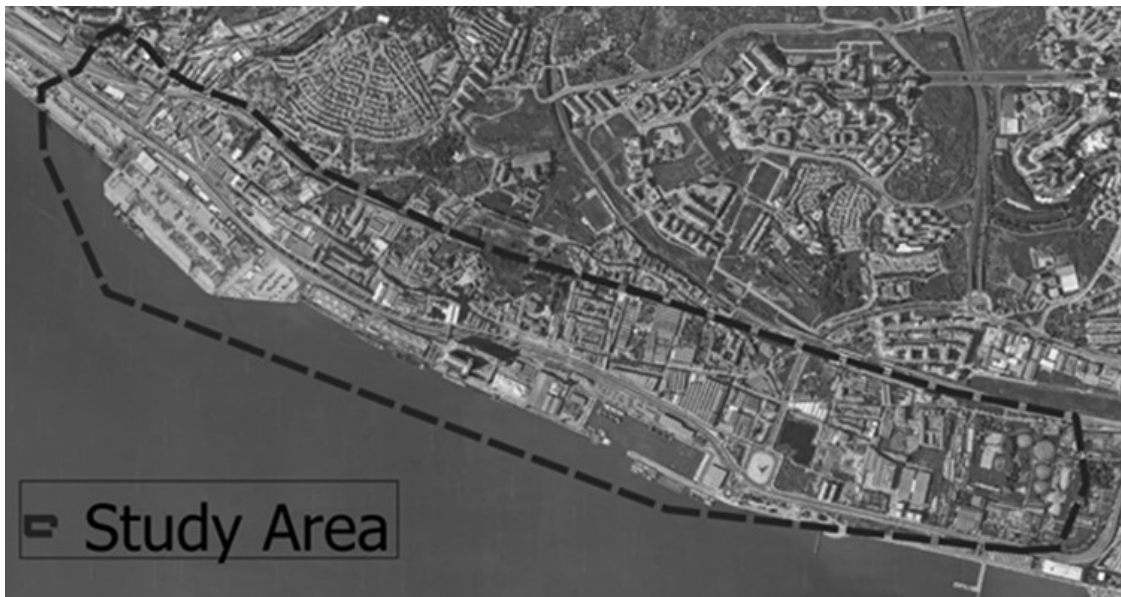
Η ολιστική προσέγγιση επίσης συμπεριλαμβάνει στην ερμηνεία της και τις αλλαγές που γίνονται σε παγκόσμιο επίπεδο στην παραγωγική βάση, όπως είναι δημογραφικές αλλαγές. Σημαντική είναι η διερεύνηση της σύνδεσης κρατικών παρεμβάσεων και εξευγενισμού.

Κεφάλαιο 3. Μεθοδολογία

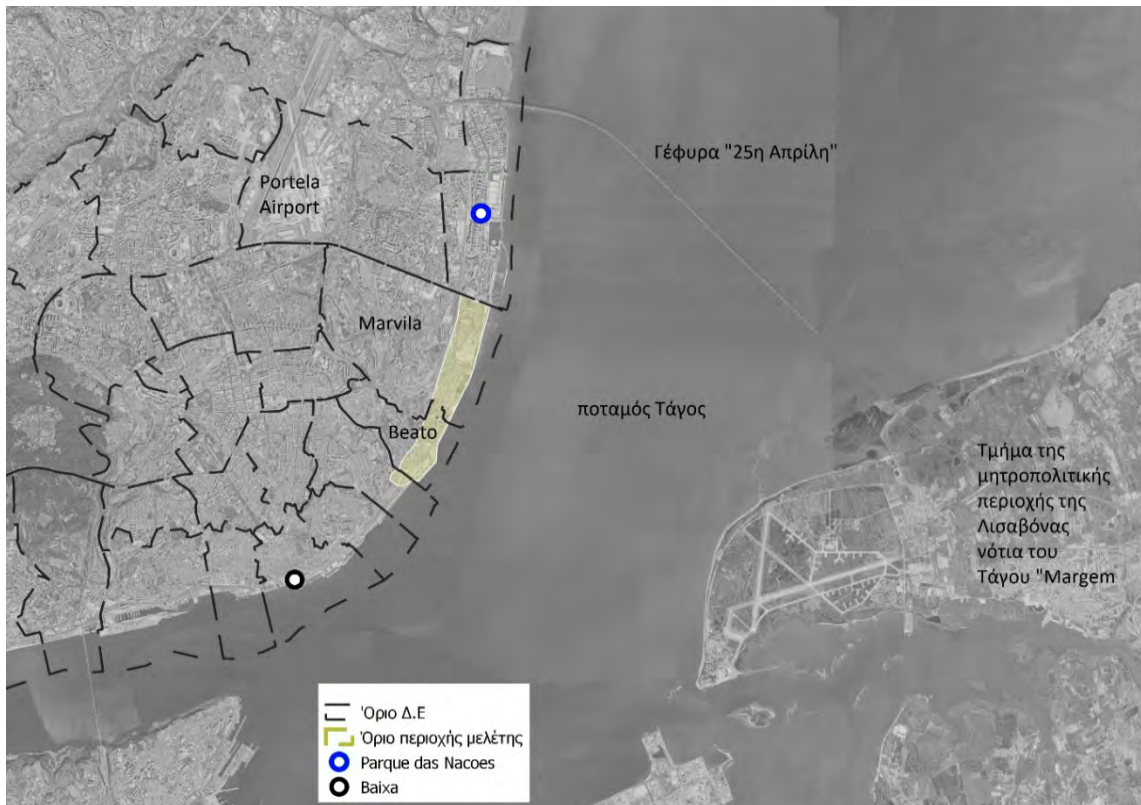
3.1 Οριοθέτηση της περιοχής μελέτης

Η περιοχή μελέτης βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του Δήμου Λισαβώνας. Αναπτύσσεται γραμμικά κατά μήκος του ποταμού Τάγου σε μια έκταση 3,6χλμ. Καλύπτει 1,8 τχλμ (180,9 εκτάρια). Διοικητικά, εκτείνεται σε τμήμα των δημοτικών ενοτήτων (Freguesia) Beato, Marvila και μετά βίας εκείνη του São João.

Συγκεκριμένα, η περιοχή μελέτης ορίζεται (κατά προσέγγιση) από τους δρόμους: οδός Madre de Deus (νότια), οδός Marvila (δυτικά), λεωφόρος Manuel Gomes da Costa (βόρεια) και ποταμός Τάγος στα ανατολικά.

Εικόνα 1. Η περιοχή μελέτης Πηγή: ιδία επεξεργασία, Google maps

Εικόνα 2 Η περιοχή μελέτης στην ευρύτερη επικράτεια της Λισαβόνας (βλ. κίτρινη επιφάνεια). Πηγή: Ίδια Επεξεργασία, Google maps

Για την οριοθέτηση της περιοχής μελέτης λήφθηκαν υπόψη οι ακόλουθοι παράγοντες. Αρχικά συμπεριέλαβε την περιοχή όπου αναπτύσσεται ο μεγαλύτερος όγκος πολιτιστικών και δημιουργικών δραστηριοτήτων. Ταυτόχρονα, σταθμίστηκαν σημαντικά φυσικά στοιχεία της περιοχής που διαμορφώνουν (α)συνέχειες όπως η λοφώδης τοπογραφία, η όχθη του ποταμού Τάγου, οι μεγάλης κλίμακας υποδομές μεταφορών, όπως η σιδηροδρομική γραμμή και οι αυτοκινητόδρομοι τεσσάρων λωρίδων (βλ. λεωφόρος Infante de Henrique). Επιπλέον, η χωρο-κοινωνική εξέλιξη της περιοχής και τα χαρακτηριστικά του δομημένου περιβάλλοντος αποτελούν σημαντικούς παράγοντες (για παράδειγμα, η περιοχή μεταξύ του ποταμού και της σιδηροδρομικής γραμμής συγκεντρώνει κελύφη που προορίζονταν για μεταποιητικές δραστηριότητες).

Η περιοχή μελέτης είναι κομμάτι του κοινωνικού και αστικού πλέγματος της Ανατολικής Λισαβόνας και των δημοτικών ενοτήτων Marvila και Beato. Κατά συνέπεια, θα μελετηθεί λαμβάνοντας υπόψη τις μεταβολές στην ευρύτερη περιοχή και όχι ως αποκομμένο τμήμα.

3.2 Η υπόθεση και η μεθοδολογία της έρευνας

Η εργασία ασχολείται με τη μελέτη της περιγραφόμενης παραπάνω περιοχής που υφίσταται ραγδαίες χωρο-κοινωνικές αλλαγές.

Για τη διερεύνηση αυτού του κεντρικού ερωτήματος συντάχθηκε μια μεθοδολογική προσέγγιση που θα επέτρεπε την κατανόηση του αστικού μετασχηματισμού στην περιοχή αλλά και την αστική εμπειρία των χρηστών. Ως εκ τούτου, ο συνδυασμός μεθόδων θεωρείται ως κατάλληλος.

Κατ' αρχάς, η διερευνητική μεθοδολογία ποιοτικής έρευνας προτιμήθηκε για τη διερεύνηση των αντιλήψεων της καθημερινής ζωής (Mason, 2002). Αυτή συνίσταται σε ημιδομημένες συνεντεύξεις, που παρέχουν λεπτομερείς αφηγήσεις για την εμπειρία στην περιοχή μελέτης. Η επιλογή των πληροφορητών δεν έχει σκοπό να αντιπροσωπεύσει έναν πληθυσμό. Αποσκοπεί στην περιγραφή διαφορετικών εμπειριών και στην εξήγηση των σχέσεων (Τσιωλής, 2014).

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με ενδιαφερόμενους που εδρεύουν στην περιοχή και ασκούν μια επαγγελματική δραστηριότητα που συνήθως συνδέεται με την αστική δημιουργικότητα σύμφωνα με τις θεωρίες για τη "δημιουργικής πόλη" (Florida 2002) .

Έτσι, σε ένα πρώτο βήμα, οι πληροφοριοδότες επιλέχθηκαν ανάλογα με την επαγγελματική τους ιδιότητα. Λήφθηκαν υπόψη χαρακτηριστικά όπως η τοποθεσία και το είδος (μέγεθος, τύπος, έτος ίδρυσης) της δραστηριότητάς τους στην περιοχή, η δημοτικότητα τους στα δημιουργικά, πολιτιστικά δίκτυα. Επιπλέον, τα προσωπικά χαρακτηριστικά των πληροφορητών και στοιχεία όσον αφορά την πορεία τους, όταν ήταν δυνατόν να διερευνηθούν εκ των προτέρων (βλ. προηγούμενο επάγγελμα/πόλη διαμονής, εκπαιδευτικό υπόβαθρο κ.λπ.).

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από τον Μάρτιο έως τον Μάιο του 2018. Γλώσσα συνομιλίας ήταν τα αγγλικά. Για τη γράφουσα και για τους συνομιλητές είναι μια γλώσσα επικοινωνίας πέρα της μητρικής.

Η επαφή με τους πληροφορητές έγινε μέσω σκόπιμης δειγματοληψίας. Η στρατηγική δειγματοληψίας στην ποιοτική έρευνα είναι μια συστηματική και τεκμηριωμένη διαδικασία που όμως „δεν στηρίζεται στη γενική αρχή ότι κάθε μονάδα του πληθυσμού της έρευνας

έχει ίσες πιθανότητες να επιλεγεί στο δείγμα του εξεταζόμενου πληθυσμού (δείγματα πιθανοτήτων)". Στην σκόπιμη δειγματοληψία επιλέγονται πλούσιες σε πληροφορίες περιπτώσεις βάσει γνωστών τους χαρακτηριστικών που εξυπηρετούν τους σκοπούς της έρευνας σύμφωνα με τα κριτήρια που θέτει ο ερευνητής/τρια (Τσιωλής:57)(βλ. μήνυμα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου). Η δειγματοληψία χιονοστιβάδας αποτέλεσε μάλλον την εξαίρεση, η οποία χρησιμοποιήθηκε μόνο σε μία ή δύο περιπτώσεις. Η διάρκεια των συνεντεύξεων κυμαινόταν από μισή έως δύο ώρες, με τις περισσότερες να διαρκούν λίγο λιγότερο από μία ώρα. Συνολικά, πραγματοποιήθηκαν 16 ημιδομημένες συνεντεύξεις με 5 γυναίκες και 11 άνδρες.

Οι δεκατρείς συνομιλητές είχαν την επαγγελματική τους στέγη στην περιοχή. Δύο άτομα διέμεναν στην περιοχή ενώ ένα άτομο σχεδίαζε τη μετακόμισή του προς αυτή. Δεν αναφέρονται τα ονόματα των πληροφορητών για λόγους προστασίας των δεδομένων τους. Στην εργασία θα αναφερθούν με ένα αρχικό γράμμα.

Προφίλ πληροφορητών						
Όνομα	Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα		Ημερομηνία καταγραφής της συνομιλίας	Διάρκεια συνομιλίας
Συνομιλητής 1, Μ	Γ	35 ετών	Συντηρήτρια έργων τέχνης	Ενοικιάστρια	15.03.2018 ώρα 15.30	45'
Συνομιλητής 2, Α	Α	60 ετών	Διευθυντής μικροζυθοποιίας	Ενοικιαστής	22.03.2018 ώρα 15.00	45'
Συνομιλητής 3, Ρ	Α	26 ετών	Καλλιτέχνης -Ελεύθερος επαγγελματίας	Ενοικιαστής	22.03.2018 ώρα 16.30	40'
Συνομιλητής 4, Δ	Α	37 ετών	Εργαζόμενος σε στούντιο σχεδιασμού βιτρινών για καταστήματα μόδας/καλλιτέχνης-ελεύθερος επαγγελματίας	η εταιρεία στην οποία εργάζεται είναι ιδιοκτήτρια του ακινήτου	05.04.2018 ώρα 15.00	25'
Συνομιλητής 5, Ι	Γ	55 ετών	Αρχιτέκτων/διευθύντρια αρχιτεκτονικού γραφείου	Ιδιοκτήτης του ακινήτου και κάτοικος	06.04.2018 ώρα 16.00	38'
Συνομιλητής 6, Μ	Α	44 ετών	Αρχιτέκτων, διευθύνει το αρχιτεκτονικό του γραφείο (ομάδα 4 ατόμων)	Ιδιοκτήτης του ακινήτου και κάτοικος	17.04.2018 ώρα 15.00	1 ώρα
Συνομιλητής 7, Φ	Α	30 ετών	Εργαζόμενος σε διαφημιστική εταιρεία	η εταιρεία στην οποία εργάζεται είναι ιδιοκτήτρια	17.04.2018 ώρα 15.30	38'

				του ακινήτου		
Συνομιλητής 8, T	A	50 ετών	Ελεύθερος επαγγελματίας καλλιτέχνης, διευθύνει πρόγραμμα καλλιτεχνικών	Ενοικιαστής	19.04.2018 ώρα 10.30πμ	1 ώρα
Συνομιλητής 9 Ti	A	57 ετών	Αρχιτέκτων, διευθύνει το αρχιτεκτονικό του γραφείο	Ιδιοκτήτης και μελλοντικός κάτοικος	20.04.2018, ώρα 10πμ	38'
Συνομιλητής 10, Is	A	30 ετών	Σχεδιαστής ηλεκτρονικών παιχνιδιών-ελ.επαγγελματίας	Ενοικιαστής	24.04.2018, ώρα 10πμ	1 ώρα και 45'
Συνομιλητής 11, C	A	45 ετών	σεφ μαγειρικής σε τηλεοπτική εκπομπή και -ιδιοκτήτης εστιατορίου	Ενοικιαστής		23'
Συνομιλητής 12, Ma	Γ	27 ετών	Υπεύθυνη επικοινωνίας σε γκαλερί της περιοχής (Underdogs)	Δεν γνωρίζω	07.04.2018, ώρα 14.00	54'
Συνομιλητής 13 S.	Γ	44 ετών	Υπεύθυνη επικοινωνίας και γραμματέας συνεργατικού χώρου (co-working space) της περιοχής	η εταιρεία στην οποία εργάζεται είναι ιδιοκτήτρια του ακινήτου	11.05.2018, ώρα 12.00	40'

Πίνακας 1 Προφίλ των πληροφορητών που συμμετείχαν στην έρευνα. Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Για αυτές τις δεκατρείς συνεντεύξεις διαμορφώθηκε ένας οδηγός συνέντευξης με κύριες ενότητες: 1. Προσωπική διαδρομή (βλ. επαγγελματική πορεία) 2. Δραστηριότητες στην περιοχή 3. Ικανοποίηση με την εγκατάσταση στην περιοχή μελέτης 4. Μελλοντικά σχέδια (αναλυτικά βλ. παράρτημα οδηγός συνέντευξης). Οι συνομιλητές προέρχονται από διαφορετικά δημιουργικά επαγγέλματα οπότε σε κάθε συνάντηση τα θέματα συζήτησης αναπροσαρμόζονταν ώστε να γίνει καλύτερα κατανοητή η εμπειρία στο χώρο εργασίας τους στην περιοχή.

Για τη σφαιρική κατανόηση της διαδικασίας μετασχηματισμού πραγματοποιήθηκαν επίσης συνομιλίες με:

- 1) την Sandra Pereira στις 09.04.2018 μέλος του Start Up Lisboa. Ξεναγήθηκα στις εγκαταστάσεις του ανερχόμενου Δημιουργικού Κόμβου του Beato (Hub Criativo do Beato- HCB). Στον οργανισμό Start Up Lisboa έχει ανατεθεί από το δήμο της Λισαβόνας η οργάνωση του Κόμβου. Η συνομιλία αυτή παρείχε σημαντικές πληροφορίες για τις επιδιώξεις του προγράμματος HCB και την ευρύτερη περιοχή.

- 2) τον Nuno Nabais στις 10.05.2018, καθηγητή φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Λισαβόνας και ιδρυτή ενός από τους πρώτους χώρους τέχνης στην περιοχή (το Fabrica Braco de Prata – FBP). Η συνομιλία συνέβαλε στην καλύτερη κατανόηση της εξέλιξης της περιοχής την τελευταία δεκαετία.
- 3) τον Luis Mendes στις 20.05.2018 ερευνητή του τμ. Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου της Λισαβόνας (IGOT). Πριν μια δεκαετία παρουσίασε την πρώτη ερευνητική εργασία για το θέμα του εξευγενισμού στο κέντρο της Λισαβόνας. Έκτοτε μελετά αυτή τη διαδικασία σε συνδυασμό με την τάση τουριστικοποίησης της πόλης. Η μεθοδολογία μελέτης της διαδικασίας του εξευγενισμού και η τοποθέτηση του ερευνητή/πολίτη, καθώς τα στάδια ανάπτυξης της Λισαβόνας αποτέλεσαν αντικείμενα αυτής της συνομιλίας.

Στη διάρκεια των επτά μηνών έρευνας πεδίου συλλέχθηκαν εθνογραφικά δεδομένα τα οποία συνέβαλαν στην κατανόηση της καθημερινής ζωής στην περιοχή. Αυτό περιλαμβάνει ημερήσιες και νυχτερινές επιτόπιες επισκέψεις στην περιοχή, κατά τις οποίες η γράφουσα παρατήρησε/συμμετείχε σε: καλλιτεχνικούς περιπάτους, εκδηλώσεις σε διάφορους νεοσύστατους χώρους της περιοχής (γκαλερί τέχνης, θέατρα, πολιτιστικά κέντρα, σχολές χορού, κλειστά γυμναστήρια, μικροζυθοποιίες, εστιατόρια, μπαρ, καταστήματα λιανικής πώλησης), χώρους με μακροχρόνια παρουσία στην περιοχή (βλ. αθλητικές ενώσεις κατοίκων), δραστηριότητες στην τοπική βιβλιοθήκη (Biblioteca de Marvila), καθώς και την καθημερινή ζωή των κατοίκων της περιοχής, στο δρόμο, στα πάρκα, στα καταστήματα και σε άλλους δημόσιους χώρους. Συντάχθηκε ένα ημερολόγιο μ' αυτές τις παρατηρήσεις από το πεδίο που συνοδεύτηκε και με φωτογραφίες.

Επίσης, η εθνογραφική έρευνα στον ψηφιακό χώρο (βλ. μέσα κοινωνικής δικτύωσης προσώπων της δημιουργικής κοινότητας στην περιοχή, διαδικτυακά φόρουμ για την περιοχή, ιστότοποι τύπου trip advisor με αξιολογήσεις για τις επιχειρήσεις της περιοχής) λειτούργησε συμπληρωματικά στην κατανόηση των αντιλήψεων, πρακτικών και κοινωνικών δικτύων στην περιοχή.

Για την κατανόηση του ιστορικού πλαισίου και της χωρικής δυναμικής στην περιοχή αξιοποιήθηκαν ιστορικές πηγές και άρθρα από τον τύπο. Για να κατανοηθούν οι προθέσεις, οι φιλοδοξίες και οι οδηγίες της κυβέρνησης της πόλης και του κεντρικού κράτους για την περιοχή μελέτης και η θέση της στη μητροπολιτική περιοχή της Λισαβόνας, εξετάστηκαν κείμενα πολεοδομικού σχεδιασμού. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε

στα κείμενα που σχετίζονται με το σχεδιασμό του παραλιακού μμετώπου, προκειμένου να εντοπιστεί η εξέλιξη των σχεδίων σχετικά με την ανάπτυξή του.

Η περιγραφή της περιοχής μελέτης συμπληρώνεται μέσω της ανάλυσης ποσοτικών δεδομένων. Συγκεκριμένα, εξετάστηκαν δημογραφικά στατιστικά στοιχεία από μια περίοδο για τρεις δεκαετίες (από το 1991) σχετικά με το προφίλ του πληθυσμού και των συνθηκών κατοίκησης στην περιοχή (βλ. απογραφή πληθυσμού – κτηρίων). Η μέθοδος της χαρτογραφικής αναπαράστασης επιλέχθηκε για τη διερεύνηση της αστικής αλλαγής σε αυτό το περιβάλλον ταχύ αστικού μετασχηματισμού. Μια τέτοια προσέγγιση καθίσταται κρίσιμη λόγω της χωρικότητας των κοινωνικών σχέσεων (Harvey 1997 σ. 112). Υπό αυτή την έννοια, η παραγωγή ενός χάρτη είναι μια "διακριτική δραστηριότητα που ενσωματώνει την εξουσία". Είναι το αποτέλεσμα κρίσιμων αποφάσεων που αναδεικνύουν τη θέση του ερευνητή. Οι ανταγωνιστικές προσεγγίσεις σχετικά με τη χαρτογράφηση αποτελούν επομένως θεμελιώδεις στιγμές στην παραγωγή λόγων.

Οι χωρικότητες παράγονται μέσα από υλικές πρακτικές (εργασία, δραστηριότητες) και αποτελούν επίσης το υλικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εκτυλίσσονται οι κοινωνικές σχέσεις, οι δομές εξουσίας και οι πρακτικές του λόγου.

Με βάση τα παραπάνω, η παραγωγή των χαρτογραφικών αναπαραστάσεων που βρέθηκαν στην παρούσα μελέτη, έχει ως στόχο να αναδείξει τη θέση των διαφόρων ενδιαφερομένων μερών στη σκακιέρα του αστικού μετασχηματισμού. Δεδομένης της σημασίας του ενοικίου της γης σε ένα καπιταλιστικό πλαίσιο, αυτή η χαρτογράφηση στοχεύει να εξετάσει τους τρόπους με τους οποίους δημιουργούνται "ευκαιρίες" για τη μεγιστοποίηση της αξίας του ενοικίου (του ενοικίου του χάσματος, *rent gap* Smith 1987). Παράλληλα, φέρνει στο προσκήνιο τους αγώνες εξουσίας σε αυτόν τον αστικό μετασχηματισμό, ώστε η χαρτογράφηση να γίνει ένα εργαλείο "ώστε οι άνθρωποι να γνωρίζουν τη θέση τους" (σ. 112, Harvey 1996), εννοώντας τους τρόπους με τους οποίους τέτοιες διαδικασίες συνίστανται σε κινδύνους για άλλους ενδιαφερόμενους (βλ. μακροχρόνιοι ενοικιαστές-κάτοικοι).

Η επιλογή των κατηγοριών οργάνωσης των δεδομένων και ο χρωματισμός τους προκειμένου να αποτυπωθεί μια σχηματική γνώση βασίζεται σε υποκειμενική κρίση. Οι χαρτογραφήσεις που περιλαμβάνονται στη μελέτη αποσκοπούν στην αναπαράσταση μιας περιοχής στο „όριο“ της αστικής ανάπτυξης ("urban frontier" Smith 1987), αποφασίστηκε να δοθεί μια εικόνα των σημαντικότερων αστικών χρήσεων γης στην περιοχή, καθώς και της κατάστασης του κτιριακού αποθέματος στο οποίο στεγάζονται. Τα πρώτα βήματα

της διαδικασίας ήταν η καταγραφή των χρήσεων γης σε πολύ λεπτομερείς κατηγορίες και ακολούθησαν σημειώσεις σχετικά με την κατάσταση των κτιρίων κατά τις επιτόπιες επισκέψεις. Η πρώτη επίσκεψη πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 2017, ενώ σε οκτώ μήνες, μέχρι τον Ιούνιο του 2018, είχαν ήδη εντοπιστεί διάφορες αλλαγές στις χρήσεις καθώς και στις δομημένες κατασκευές, οπότε τελικά αποφασίστηκε να παρουσιαστεί η τελευταία λήψη που χρονολογείται από τον Ιούνιο του 2018.

Η καταγραφή των αστικών χρήσεων γης είχε κάποιες δυσκολίες. Αυτές συνδέονται με τις ιδιαιτερότητες του αστικού μετασχηματισμού στην περιοχή. Έτσι, νεοσύστατες δραστηριότητες που σχετίζονται με τη δημιουργικότητα, τον πολιτισμό, την οικονομία της γνώσης στην περιοχή, συχνά διατηρούν μια "διακριτική" παρουσία στην περιοχή. Σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και περνώντας μπροστά από το ίδιο κτίριο, τον ίδιο δρόμο σε διαφορετικές ώρες, μέρες και δεν ήταν αρκετό για να καταλάβει κάποιος τι χρήση είχε.

Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι πολλές επιχειρήσεις δεν είχαν σήμανση (βλ. πινακίδες με το όνομα τους) στο επίπεδο δρόμου, δίνοντας την εντύπωση της "ήρεμης", "σχεδόν μη αλλαγμένης" γειτονιάς. Μπορούσε κανείς να δει τις φρεσκοβαμμένες προσόψεις ώστε να υποψιαστεί. Ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις, η εγκατάσταση μιας νέας δραστηριότητας, η ανακαίνιση ενός κτιρίου συνοδεύονταν από μια μέτρια πρόσοψη ή ακόμη και από μια ανακαινισμένη δομή που άφηνε την αρχική "ξεπεσμένη" πρόσοψη (η περίπτωση της γκαλερί Underdogs για παράδειγμα). Η είσοδος στους χώρους επαγγελματικής δραστηριότητας των πληροφορητών παρουσίαζε συχνά μια έκπληξη, στοιχείο στο οποίο αναφέρονταν και οι ίδιοι όταν συζητούσαν για τον χώρο εγκατάστασής τους. Από τη διακριτική πρόσοψή τους δεν μπορούσε κανείς να μαντέψει το εκλεπτυσμένο ανακαινισμένο εσωτερικό τους.

Αντ' αυτού, η "κρυφή" Marvila (όρος που επινόησε το περιοδικό "Time Out" για την περιοχή) θα „αποκαλυπτόταν” στο „ψηφιακό επίπεδο” του δρόμου στο Google Maps. Σε αυτό το έδαφος, όλες αυτές οι δραστηριότητες ήταν „καρφισωμένες” και περιείχαν φωτογραφίες των εσωτερικών χώρων, ώρες λειτουργίας, απόψεις επισκεπτών κλπ. Αυτό το είδος ψηφιακής επίσκεψης στο πεδίο ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο και συμπληρωματικό των επισκέψεων στον πραγματικό χώρο.

Μόλις καλύφθηκαν όλα τα κτήρια στα οποία θα μπορούσαμε να έχουμε πρόσβαση με κάποιο τρόπο (μερικά από τα κτίρια είναι χρωματισμένα γκρι λόγω έλλειψης πληροφοριών), δημιουργήθηκε ένας μακρύς κατάλογος των χρήσεων γης και της δομημένης κατάστασης. Αυτά κατηγοριοποιήθηκαν προκειμένου να παραχθεί ένα

σχηματικό αποτέλεσμα. Λόγω του εκτεταμένου μεγέθους της περιοχής μελέτης, αποφασίστηκε η δημιουργία ενός χάρτη με ολόκληρη την περιοχή τόσο για το ισόγειο όσο και για τους επάνω ορόφους, με ένα μεγαλύτερο επίπεδο αφαίρεσης ως προς τις χρήσεις. Συμπληρωματικά, δημιουργήθηκαν χάρτες που παρέχουν ένα "κοντινό πλάνο" τεσσάρων επιμέρους περιοχών του πεδίου μελέτης. Κριτήριο για την οριοθέτηση αυτών των περιοχών ήταν τα φυσιογνωμικά τους χαρακτηριστικά. Σε αυτούς τους χάρτες, οι κατηγορίες χρήσεων αντιπροσωπεύουν με μεγαλύτερη ακρίβεια τις επαγγελματικές ομάδες της περιοχής, προσδιορίζοντας έτσι τα είδη των γειτονικών χρήσεων. Ήταν σημαντικό να απεικονιστούν και να εντοπιστούν οι περιοχές στις οποίες εμφανίζεται το είδος των χρήσεων αναψυχής και εμπορικών χρήσεων που συχνά περιλαμβάνουν διαφορετική αισθητική για την εξυπηρέτηση της μεταβαλλόμενης πελατείας και οι τρόποι με τους οποίους γειτνιάζουν χωρικά με άλλες με πιο μακροχρόνια παρουσία στην περιοχή.

Έτσι, ο χάρτης των αστικών χρήσεων γης συντάχθηκε σύμφωνα με τα παρακάτω κριτήρια:

- Η κατηγορία "*Στέγαση*" περιλαμβάνει όλα τα είδη κατοικιών που συναντώνται στην περιοχή (μονοκατοικίες, πολυκατοικίες).
- Η κατηγορία "*κατοικία βραχυχρόνιας μίσθωσης*" περιλαμβάνει κατοικίες για βραχυχρόνια μίσθωση συνήθως σε πλατφόρμες όπως η booking.com και η Airbnb. Εντοπίστηκαν οι περισσότερες συγκρίνοντας τον εντοπισμό τους στον ιστότοπο και τις φωτογραφίες που περιλαμβάνονται από τα χαρακτηριστικά της πρόσοψής τους (συνήθως, χρησιμοποιούνται για να επισημάνουν το στυλ της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς τους) μαζί με επιτόπιες επισκέψεις. Αποτελούσε μάλλον εξαίρεση το γεγονός ότι οι εγκαταστάσεις αυτές είχαν ορατή σήμανση με τα αρχικά "AL" (σημαίνει Alojamento Local, η CML απαιτεί σήμανση για όλες τις βραχυχρόνιες μισθώσεις κατοικιών). Τελικά, δεν ήταν εφικτό να εντοπιστούν αρκετές από αυτές. Έτσι, συμπεριλήφθηκε ο χάρτης από το Airdna.com όπου παρουσιάζεται η κατά προσέγγιση θέση τους, προκειμένου να παρουσιαστεί η χωρική κατανομή και πυκνότητά τους.
- Η κατηγορία των *εμπορικών χρήσεων*. Διαμορφώθηκαν ξεχωριστές ομάδες προκειμένου να εντοπιστούν με μεγαλύτερη ακρίβεια τα είδη των επιχειρήσεων που είναι εγκατεστημένες στην περιοχή, λαμβάνοντας υπόψη τα προσφερόμενα αγαθά/υπηρεσίες και την αισθητική τους.

Η ταξινόμηση αναπτύσσεται ως εξής:

- „χώροι τροφίμων“: όλοι οι χώροι της περιοχής που παρέχουν φαγητό, ποτό, όπως καφετέριες, εστιατόρια και μπαρ.
- „εξεζητημένοι χώροι εστίασης“: Οι χώροι που περιλαμβάνουν "εξεζητημένη" αισθητική, η οποία συνδέεται με τη δημιουργική, πολιτιστική και αστική μεταμόρφωση, που έχει πρόσφατα καθιερωθεί. Στους χάρτες της περιοχής εστίασης, η ταξινόμηση των χώρων εστίασης ακολουθεί την προσφορά των προϊόντων τους (βλ. ξεχωριστή κατηγορία για καφέ, εστιατόριο κ.λπ.).
- Η κατηγορία „*Λιανικό εμπόριο*“ ταξινομείται επίσης σε δύο κατηγορίες: "Λιανικό εμπόριο της γειτονιάς" και "Εξεζητημένο λιανικό εμπόριο".
  - "λιανικό εμπόριο γειτονιάς": αναφέρεται στις επιχειρήσεις που προορίζονται να καλύψουν την καθημερινή κατανάλωση.
  - "εξεζητημένο λιανικό εμπόριο": ομαδοποιεί τα καταστήματα των οποίων τα συλιζαρισμένα "εκλεκτικά" αγαθά/υπηρεσίες εξυπηρετούν μια υπερτοπική πελατεία.
- Η κατηγορία "πολιτιστικές χρήσεις" ομαδοποιεί τους χώρους που αφορούν καλλιτεχνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες. Μουσεία, θέατρα, πολιτιστικά κέντρα, γκαλερί τέχνης, Σχολή Καλών Τεχνών, ακόμη και αυτά που δεν είναι πάντα ανοικτά στο κοινό, όπως τα εργαστήρια τέχνης. Αυτό αντικατοπτρίζει συνολικά το χωρικό πρότυπο που ακολουθεί η ανάπτυξή τους.
- Η κατηγορία "Χώροι γραφείων" στην περιοχή ομαδοποιείται εξίσου ανάλογα με την επαγγελματική δραστηριότητα των ενοίκων τους.
  - Η υπο-κατηγορία "Χώροι γραφείων- Δημιουργικά Επαγγέλματα" συγκεντρώνει χώρους γραφείων που στεγάζουν επαγγελματίες που περιλαμβάνονται στις "δημιουργικές" επαγγελματικές κατηγορίες από τις κορυφαίες θεωρίες της "Δημιουργικής Πόλης" (Florida, Laundry) (στην παρούσα μελέτη περίπτωσης είναι κυρίως: αρχιτέκτονες, σχεδιαστές, διαφημιστές, προγραμματιστές, game -developers, τεχνίτες, βλ. κεφάλαιο 5). Στους χάρτες των περιοχών εστίασης, η ταξινόμηση ακολουθεί την επαγγελματική ιδιότητα των ενοίκων (βλ., αρχιτεκτονικό γραφείο, διαφημιστικό γραφείο κ.λπ.).

Επιπλέον, το δεύτερο είδος χαρτογράφησης αποτελεί αξιολόγηση της κατάστασης των κτιρίων της περιοχής μελέτης. Η κατάσταση των χαρακτηριστικών των δομημένων κατασκευών στην περιοχή αξιολογήθηκε σύμφωνα με τα ακόλουθα κριτήρια (Abbott, Gr et al. 2007):

"Πολύ καλή": Το κτίριο είναι καινούργιο ή έχει συντηρηθεί πρόσφατα, δεν παρουσιάζει σημάδια φθοράς. Οι δομημένες κατασκευές σε αυτή την κατάσταση εμφανίζονται στο χάρτη στις κατηγορίες "νεόδομητες" και "ανακαινισμένες".

"Καλή": Το κτίριο παρουσιάζει επιφανειακή φθορά, μικρά ελαττώματα, μικρά σημάδια φθοράς στα επιφανειακά τελειώματα και απαιτεί συντήρηση. Μπορεί να αποκατασταθεί με συνήθη προγραμματισμένη ή μη προγραμματισμένη συντήρηση.

"Καλή": Σημαντικά τμήματα ή εξαρτήματα απαιτούν επισκευή, συνήθως από ειδικό.

"Κακή": Σημαντικά τμήματα ή στοιχεία έχουν υποστεί σοβαρή φθορά, έχουν υποστεί δομικές βλάβες ή απαιτούν ανακαίνιση.

"Πολύ κακή": Το εξάρτημα ή το κτίριο έχει αποτύχει, δεν είναι λειτουργικό ή έχει υποβαθμιστεί σε βαθμό που δεν δικαιολογεί επισκευές, αλλά μάλλον πρέπει να αντικατασταθεί.

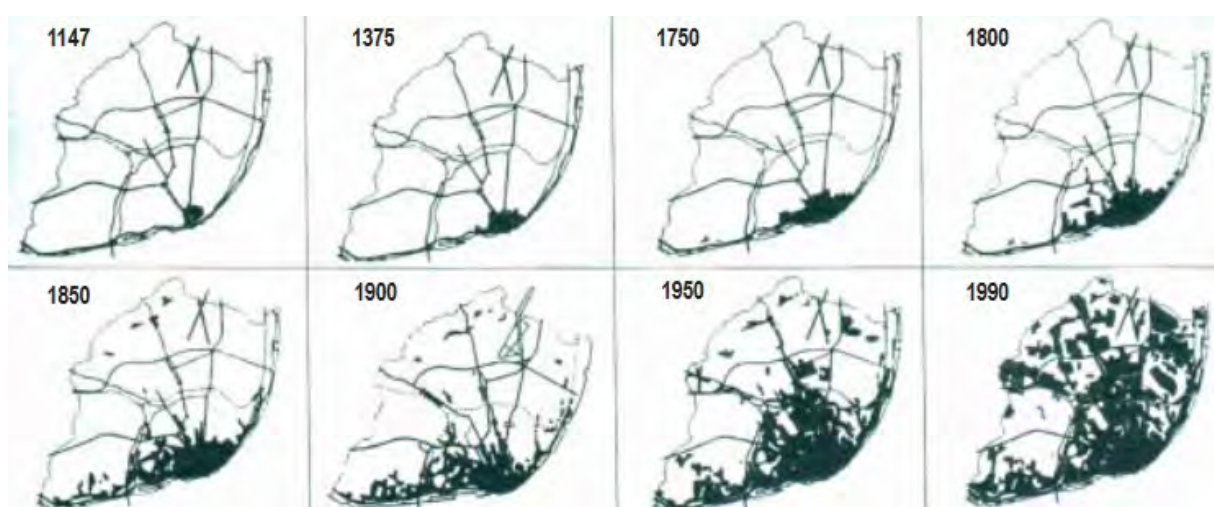
"Υπό κατασκευή": Η κατασκευή του στοιχείου δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Κεφάλαιο 4. Χωροκοινωνική ανάπτυξη της Λισαβόνας

Στόχος του κεφαλαίου αυτού είναι να τοποθετήσει το θέμα της έρευνας στο ευρύτερο αστικό και κοινωνικό πλαίσιο της Λισαβόνας, παρέχοντας συνδέσεις με την κοινωνικοπολιτική ιστορία της Πορτογαλίας.

Αρχικά, θα παρουσιαστεί μια ανασκόπηση της διαδικασίας αστικοποίησης της πόλης. Στη συνέχεια, η ανάλυση θα επικεντρωθεί σε ζητήματα της σύγχρονης αστικής ατζέντας. Η Λισαβόνα είναι σήμερα ο πυρήνας μιας μητροπολιτικής περιοχής δυόμισι εκατομμυρίων κατοίκων (απογραφή του 2011). Μια περιοχή με έκταση άνω των 3.000 km² που χαρακτηρίζεται απ' την πλούσια τοπογραφία της. Εκτείνεται πάνω σε επτά λόφους στις εκβολές του ποταμού Τάγου (Tejo) στον Ατλαντικό Ωκεανό. Τα στοιχεία αυτά καθόρισαν ανά τους αιώνες τους χωρικούς μετασχηματισμούς της πόλης. Ακολουθεί μια σύντομη επισκόπηση της εξέλιξης της πόλης, εστιάζοντας σε κείρια σημεία της χιλιόχρονης ιστορίας της, με ιδιαίτερη έμφαση στις εξελίξεις του 20ού και του 21ου αιώνα.

Εικόνα 3. Η αστική ανάπτυξη της πόλης από το 1147 έως το 1990. Πηγή: Barata Salgueiro (2001), Lisboa, *Periferia e Centralidades*, Celta, Oeiras, σελ. 33.

Οι απαρχές της πόλης

Η πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης δομείται γύρω από μια κοινή τοπογραφική δυαδικότητα για τα μεσογειακά αστικά κέντρα: "ο αμυντικός χαρακτήρας ενός οχυρωμένου λόφου (ακρόπολη) που ακολουθείται από το άνοιγμα μιας λιμενικής ζώνης" (Barata-Salgueiro 2007:18). Ο λόφος Castelo, τα ίχνη του οποίου ανάγονται στον 2ο αιώνα π.Χ., συγκέντρωσε από νωρίς την αστική ζωή.

Εν τω μεταξύ, οι εκβολές του Τάγου παρείχαν προστασία από κακές καιρικές συνθήκες και επιθέσεις, ευνοώντας την ανάπτυξη των θαλάσσιων δραστηριοτήτων. Με την πάροδο των αιώνων, η πόλη γνώρισε διαφορετικά καθεστώτα διακυβέρνησης³ των οποίων το κέντρο εξουσίας βρισκόταν στην οχυρωμένη ακρόπολη.

Η αραβική βασιλεία (Δυναστεία των Ομαγιάδων -Umayyad), κατά τη διάρκεια της οποίας, η πόλη επεκτάθηκε πέρα από τις οχυρώσεις της, συνέβαλε σημαντικά στη διαμόρφωση του πολιτισμού και των αρχιτεκτονικών μορφών του δομημένου περιβάλλοντος. Τοπωνύμια από εκείνη την περίοδο, όπως η ιστορική γειτονιά της Alfama (Al-hamma αραβικά για τις "καυτές πηγές") χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα.

Το ποικιλόμορφο φυσικό ανάγλυφο έχει σημαντικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο αναπτύχθηκαν οι κοινωνικό-χωρικές ιεραρχίες στην πόλη. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η λοφώδης ανώτερη Alfama συγκέντρωσε το θρησκευτικό και εμπορικό κέντρο της πόλης, καθώς και τις κατοικίες των ευγενών. Ακολουθώντας τα στενά δρομάκια μέχρι την Alfama do Mar (παραθαλάσσια Alfama) μπορούσε κανείς να βρει το δυναμικό λιμάνι και διάφορες μεταποιητικές δραστηριότητες, καθώς και την περιοχή κατοικίας των λαϊκών τάξεων. Η παραθαλάσσια περιοχή ήταν λιγότερο προστατευμένη από τις πλημμύρες αλλά και από πιθανές ναυτικές επιθέσεις, με αποτέλεσμα να αποφεύγεται από τις ανώτερες τάξεις για οικιστικούς σκοπούς (Jack 2007).

---

³ Όπως Φοίνικες, Λουζιτανοί, Ρωμαίοι, Αλανοί, Βάνδαλοι, Σουέβι, Βησιγότθοι και Άραβες (Malet Calvo 2015).

Εικόνα 4. Η Λισαβόνα κατά την περίοδο της αραβικής βασιλείας. Πηγή: Κακλή, Καμπουροπούλου (2013). „Το ιστορικό κέντρο της Λισαβόνας”, διπλωματική εργασία ΕΜΠ, σελ. 23

Μετά τους πολέμους της Reconquista (Επανάκτηση), ιδρύονται χριστιανικά βασίλεια στην Ιβηρική Χερσόνησο. Ως εκ τούτου, το 1147, η Λισαβόνα γίνεται η πρωτεύουσα του Βασιλείου της Πορτογαλίας. Η αλλαγή της κυριαρχίας πυροδότησε μια κοινωνική και εθνοτική χωρική αναδιάταξη, αφού η οικιστική οργάνωση του πληθυσμού ακολουθούσε το θρησκευτικό καθεστώς και τις ενορίες των κοινοτήτων (Freguesia).

Υπό αυτή την έννοια, η ακρόπολη καταλαμβάνεται από τη νέα χριστιανική ηγεσία και τους ευγενείς της, ενώ οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί ωθούνται προς την ηπειρωτική πλαγιά του λόφου Castelo.

Αυτή η κρίσιμη επιλογή αποσκοπούσε στην απομόνωσή τους σε μια γεωργική περιοχή της ενδοχώρας, σε απόσταση από την πολύτιμη για τις οικονομικές δραστηριότητες προκουμαία του ποταμού. Έτσι, οικοδομήθηκε η γειτονιά της Mouraria (Moure). Οι εβραϊκές κατοικίες βρίσκονταν στη δυτική πλευρά της πλαγιάς του λόφου Castelo.

Εικόνα 5. Σχέδιο που δείχνει τη θέση ορισμένων κτιρίων ή μνημείων της Λισαβόνας πριν από τη χριστιανική κατάκτηση το έτος 1147, το περίγραμμα των μαυριτανικών τειχών και την κατά προσέγγιση θέση των εκβολών του Τάγου, οι οποίες διείσδυσαν στο σημείο όπου σήμερα βρίσκεται η Βαixa και οι οποίες εξαφανίστηκαν εντελώς στο τέλος του 13ου αιώνα. (μετάφραση της λεζάντας από τα πορτογαλικά) Πηγή: Júlio de Castilho, *Lisboa Antiga; Bairros Orientais*, 2^a ed., vol. I, Lisboa, C.M.L., 1939, p. 275 e ss..

Όσον αφορά το δομημένο περιβάλλον αυτής της περιόδου, επικράτησε ένας "οργανικός" αστικός ιστός με ελικοειδείς δρόμους, παρόμοιος με άλλες ευρωπαϊκές μεσαιωνικές πόλεις.

Η μεταβαλλόμενη τοπογραφία των εκβολών του ποταμού τροφοδοτεί τον αστικό μετασχηματισμό. Τον 13ο αιώνα, η στάθμη των υδάτων του Τάγου σταδιακά υποχωρεί αφήνοντας νέα εδάφη προς αστικοποίηση. Τον επόμενο αιώνα με τη βελτίωση των τεχνολογικών μέσων και των έργων επιχωμάτωσης μια νέα περιοχή δημιουργήθηκε Baixa (Εικόνα 5). Αυτή η αναβάθμιση του παράκτιου μετώπου κατέστησε δυνατή τη μετεγκατάσταση του λιμανιού στην περιοχή Cais do Sodré. Η περιοχή αναπτύσσει ολοένα

και μεγαλύτερη δυναμική, συγκεντρώνοντας εμπορικές δραστηριότητες και από τον 14ο αιώνα τη σημαντική αγορά Ribeira.

Πρωτεύουσα μιας αποικιακής αυτοκρατορίας

Η παραλιακή περιοχή της πόλης αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη σημασία λόγω των πρωτοποριακών αναπτύξεων. Οι νέες θαλάσσιες τεχνολογίες σηματοδοτούν την έναρξη των υπερπόντιων ταξιδιών και την εποχή των ευρωπαϊκών αποικιακών αυτοκρατοριών.

Το Πορτογαλικό Βασίλειο επιθυμεί να πρωτοστατήσει επωφελούμενο την ευνοϊκή γεωγραφική του θέση. Σύντομα προσαρτώνται τα νησιά Μαδέρα (1420), Αζόρες (1431) και Πράσινο Ακρωτήριο (1456). Η εισροή πλούτου που συνδέεται με την εισαγωγή αγαθών από τα νεοαποκτηθέντα εδάφη εγκαινιάζει μια "νέα εποχή", αναθέτοντας ένα ρόλο μεγαλύτερης σημασίας για το Πορτογαλικό Βασίλειο και αυτό της Λισαβόνας.

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, αναφέρεται ήδη ως το μεγαλύτερο αστικό κέντρο που φτάνει τους 55 χιλιάδες κατοίκους το 1415 (Baptista, Rodrigues 1996:50) και αναφέρεται δημογραφική ανάπτυξη. Επιπλέον, η εμπορική και η οικοδομική δραστηριότητα πρωταγωνιστούν, με την οικοδόμηση δημόσιων κτιρίων με μνημειακή αρχιτεκτονική.

Από τον 15ο αιώνα, το πορτογαλικό βασίλειο προσαρτά επιπλέον εδάφη στην Αφρική, την Ασία (Ινδία) και τη Λατινική Αμερική (Βραζιλία). Αγαθά και πολύτιμα προϊόντα (μπαχαρικά, ζάχαρη, μετάξι, πορσελάνη, χρυσός και πολύτιμοι λίθοι) ανασύρονται από τα υπερπόντια κατεχόμενα εδάφη για να μεταφερθούν στη Μητρόπολη.

Η Αυτοκρατορία επιβάλλει βίαιο εμπόριο ανθρώπων για να καλύψει τις ανάγκες σε εργατικό δυναμικό. Εκατομμύρια εκτοπίζονται με τη βία, στέλνονται από την Αφρική (Αγκόλα) μέχρι τη Βραζιλία και άλλες τοποθεσίες. Κάτω από αυτό το εκμεταλλευτικό αποικιακό σύστημα, η Λισαβόνα μετατοπίζεται από πρωτεύουσα ενός περιφερειακού βασιλείου στο κέντρο μιας Αποικιακής Αυτοκρατορίας που εκτείνεται "σε τρεις ηπείρους", της οποίας η λιμενική δραστηριότητα ανταγωνίζεται εκείνη της Αμβέρσας και της Βενετίας.

Αυτός ο εισερχόμενος πλούτος αποτέλεσε το θεμέλιο λίθο για "πρωτοποριακές" κοινωνικό-χωρικές αλλαγές. Οι θαλάσσιες και εμπορικές δραστηριότητες πρωταγωνιστούν, ως κινητήριες δυνάμεις των χωρικών μεταβολών.

Η αυξημένη σημασία του υδάτινου στοιχείου, οδηγεί στη μετεγκατάσταση του παλατιού από τις μεσαιωνικές εγκαταστάσεις του στο λόφο Castelo, στην παραθαλάσσια Baixa. Η ανέγερση του "Paço da Ribeira" (Παλάτι της Ακτής) καθιερώνει την περιοχή ως περιοχή κατοικίας της βασιλικής οικογένειας και της αριστοκρατίας, ενώ προηγουμένως φιλοξενούσε τη λαϊκή τάξη και τους ψαράδες. Οι κεντρικοί άξονες της πόλης διασχίζουν πλέον το λιμάνι, το Παλάτι της Ακτής και τη νεοδιαμορφωμένη πλατεία Rossio, με αποτέλεσμα το περιβάλλον του Castelo να χάνει τη λάμψη του.

Ο αστικός σχεδιασμός και η κατασκευαστική δραστηριότητα πρόκειται να διαμορφώσουν έναν χώρο κύρους που θα αναδείξει τη σημασία της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας. Τα αναγεννησιακά σχεδιαστικά ιδεώδη αντικατοπτρίζονται στο πολεοδομικό σχέδιο για την περαιτέρω επέκταση της πρωτεύουσας. Ο λόφος στα δυτικά της Baixa, που προηγουμένως καταλαμβάνονταν από αγροκτήματα, ισιώνεται για να υποδεχθεί τη νέα "ανώτερη" γειτονιά - Bairro Alto (Alto σημαίνει "ανώτερη") των ευγενών.

Ο προτεινόμενος πολεοδομικός σχεδιασμός χαρακτηριζόταν από γεωμετρικές και ομοιογενείς δομημένες μορφές: ίδια επιφάνεια, ύψος και πρόσοψη για τις κατασκευές, τοποθετημένες σε ένα ιπποδάμειο αστικό πλέγμα (Εικόνα 6). Εισήχθη πολεοδομική νομοθεσία για τον περιορισμό της τροποποίησης αυτών των μορφών. Το νεοδιαμορφωμένο οδικό δίκτυο προκάλεσε μια στροφή στα μέσα μεταφοράς με τις τροχήλατες άμαξες να μπορούν να έχουν ευκολότερη πρόσβαση στις κεντρικές περιοχές. Αρκετά δημόσια κτίρια μεγάλων διαστάσεων με μνημειακή αρχιτεκτονική οικοδομήθηκαν στην περιοχή Baixa αλλά και στο Belem (εξέχον παράδειγμα το μοναστήρι του Jeronimos Mosteiro).

Εικόνα 6. (αριστερά) Χάρτης με το αστικό πλέγμα στη νεόδμητη γειτονιά Bairro Alto. (δεξιά) σκίτσο με τις όψεις των κτηρίων. Πηγή: Κακλή, Καμπουροπούλου (2013). „Το ιστορικό κέντρο της Λισαβόνας”, διπλωματική εργασία ΕΜΠ, σελ. 23

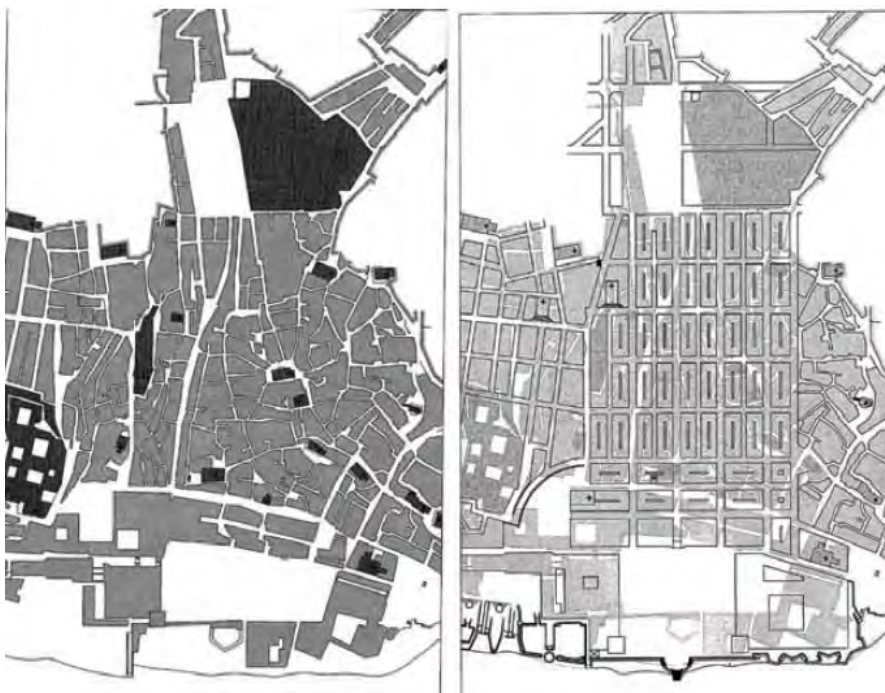
Η δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη διακόπτεται τον 17ο αιώνα από σημαδιακά γεγονότα όπως οι επιδημίες πανώλης (ημερομηνία) και η πολιτική αστάθεια. Μέχρι τότε, ο πληθυσμός της Λισαβόνας ήταν συγκρίσιμος με άλλες σημαντικές πόλεις-λιμάνια της εποχής, όπως το Άμστερνταμ, η Βενετία (Bartista, Rodrigues 1996).

Έναν αιώνα αργότερα, όταν ο πληθυσμός της πόλης αρχίζει να καταγράφει δημογραφική αύξηση και πάλι, συμβαίνει ένα καταστροφικό γεγονός: ο σεισμός του 1755. Η πόλη μετρά μεγάλες απώλειες: χιλιάδες ζωές και την καταστροφή σχεδόν του 80% των δομημένων κατασκευών. Η βασιλική κατοικία (Παλάτι Ribeira) καταστρέφεται επίσης από την πλημμύρα των παραλιακών περιοχών που προκλήθηκε από μετά-σεισμικό τσουνάμι

Η κρίση μετατράπηκε σε μια ευκαιρία αστικής "αναγέννησης" από την ηγεσία της πόλης. Τα σύγχρονα ιδανικά και οι νέες κοινωνικές ιεραρχίες θα διαμορφώσουν το χώρο. Όπως συνοψίζουν οι Bartista και Rodrigues (1996): Η Λισαβόνα επρόκειτο να γίνει "η τελευταία από τις αρχαίες πρωτεύουσες της Ευρώπης και η πρώτη από τις σύγχρονες". Ένα τεράστιο σχέδιο αποκατάστασης ανακοινώθηκε από τον βασιλιά Ζοζέ Ι, με πρωταγωνιστή τον Ζοζέ ντε Καρβάλιο ε Μέλο (Marquês de Pombal) ως ισχυρό πρωθυπουργό που κρατούσε τα ηνία της λήψης αποφάσεων.

Κατά συνέπεια, το Σχέδιο αντανάκλουσε τα ιδεώδη της μπαρόκ πολεοδομίας που επικρατούσαν εκείνη την εποχή σε σημαντικές ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Στόχευε στη διαμόρφωση ομοιογενών γεωμετρικών μορφών στο χώρο, οι οποίες μάλλον αγνοούσαν το φυσικό περίγραμμα του τοπίου της Λισαβόνας (Mullin 1992).

Έτσι, επιβλήθηκε ένα άκαμπτο ιπποδάμειο σύστημα μαζί με έναν αυστηρό κανονισμό δόμησης (οι κτισμένες κατασκευές ορίστηκαν να έχουν πανομοιότυπο ύψος, επιφάνεια και πρόσοψη). Η μεγαλοπρέπεια του σχεδίου ολοκληρώθηκε με γεωμετρικούς δημόσιους χώρους και λεωφόρους μεγάλων διαστάσεων, αναδεικνύοντας τη σημασία των δημόσιων και άλλων κτιρίων που τοποθετούνται στο άμεσο περιβάλλον τους (Εικόνα 7).

Εικόνα 7. Η Baixa πριν το σεισμό (αριστερά) και η νέα Baixa Pombalina (δεξιά). Πηγή: Malet Calvo, D. (2015), 'The meaning of centrality and margin in Lisbon's Rossio: Spatializing urban processes before and after the 1755 earthquake', Portuguese Journal of Social Science, 14: 2, pp. 123–141

Η Baixa βρισκόταν στο επίκεντρο των αστικών παρεμβάσεων, σχεδιασμένη ως η κεντρική συνοικία της πόλης που θα έπρεπε να συγκεντρώνει την πολιτική και εμπορική ζωή κ.λπ. Ευρείς δρόμοι με κανονικό σχήμα οδηγούν στον Τάγο, όπου διαμορφώθηκε η πλατεία Εμπορίου (Praça de Comercio), όπου κάποτε βρισκόταν το Παλάτι της Ακτής.

Αυτός ο ευρύχωρος δημόσιος χώρος, αποτελούσε την πρόσοψη της παραλιακής ζώνης της Λισαβόνας, αναδεικνύοντας τη μετατόπιση των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων: δίπλα

στο βασιλιά βρίσκεται πλέον η ανερχόμενη κραταιά εμπορική τάξη που ελέγχει τις θαλάσσιες οικονομικές δραστηριότητες.

Ωστόσο, το σχέδιο περιλάμβανε επίσης ένα διαφορετικό μοντέλο αστικής διακυβέρνησης: τα απόλυτα κανονικά γεωμετρικά τετράγωνα οριοθετούνταν από φαρδείς δρόμους που επέτρεπαν την αποτελεσματική παρακολούθηση του πληθυσμού (Malet Calvo 2015) σε αντίθεση με το οργανικό πλέγμα που συναντάται αλλού στην πόλη.

Οι αριστοκράτες εχθροί του καθεστώτος εκδιώχθηκαν από την Βαίχα. Το αυστηρό σχέδιο ανοικοδόμησης πίεσε τους γαιοκτήμονες να συμμορφωθούν με τους κανονισμούς υπό τον κίνδυνο να χάσουν τις περιουσίες τους.

Εν τω μεταξύ, οι αστοί (έμποροι) σύμμαχοι εδραίωσαν την παρουσία τους στην περιοχή, επενδύοντας στη νέα κεντρική εμπορική και οικιστική περιοχή με καλές προοπτικές ανάπτυξης (Malet Calvo 2015). Αυτό το μοντέλο Pompalino επικράτησε μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα ως κατευθυντήρια γραμμή για το σχεδιασμό του κέντρου της Λισαβόνας (Baptista, Rodrigues 1996).

Βήματα προς τον εκσυγχρονισμό

Προχωρώντας στην ιστορική ανασκόπηση, παραχώδη γεγονότα διαταράσσουν την πολιτική και κοινωνική ζωή του 19ου αιώνα. Η Λισαβόνα βρίσκεται υπό γαλλική κυριαρχία μετά την εισβολή του Ναπολέοντα (1807), ενώ η βασιλική οικογένεια διαφεύγει στη Βραζιλία.

Στη συνέχεια, το 1820 η φιλελεύθερη επανάσταση ξεσπά στο Πόρτο και στη συνέχεια στη Λισαβόνα. Μερικά από τα επακόλουθά της, η Βραζιλία ανακηρύσσεται ανεξάρτητο Βασίλειο (1822) και στην Πορτογαλία εγκαθιδρύεται Συνταγματική Μοναρχία. Το αυξανόμενο χάσμα μεταξύ βασιλικών και φιλελευθέρων διευρύνεται και τελικά πυροδοτεί τον πορτογαλικό εμφύλιο πόλεμο (1828-1834). Κατά τη διάρκεια αυτών των δεκαετιών, ο πληθυσμός της πόλης μειώνεται σε 150.000 κατοίκους (1840, Baptista, Rodrigues 1996), όπως σχεδόν περισσότερο από έναν αιώνα πριν (1620).

Το 1851, με την αποκατάσταση της συνταγματικής μοναρχίας, η χώρα εισήλθε σε μια πιο σταθερή περίοδο. Αναδύεται μια νέα αστική τάξη της οποίας τα φιλελεύθερα ιδεώδη περιστρέφονται γύρω από τον ορθολογισμό, την αποτελεσματικότητα και τη μείωση της κρατικής παρέμβασης (Barata-Salgueiro 2007).

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ενισχύεται η βιομηχανική παραγωγή, προωθούνται τα δημόσια έργα- αναπτύσσονται οι εμπορικές δραστηριότητες καθώς και ο κλάδος των ακινήτων.

Η ραγδαία επέκταση της πόλης προσανατολίζεται προς την ηπειρωτική χώρα και όχι προς την παραδοσιακή παραλιακή ζώνη (Barata-Salgueiro 2007). Διανοίχθηκαν μεγάλες λεωφόροι που διαμόρφωσαν τον σύγχρονο χαρακτήρα της πόλης. Η λεωφόρος Liberdade (δεκαετία του 1870) και η Almirante Reis άνοιξαν με πλάτος ενενήντα μέτρων, όπου περνούσαν νωρίτερα τα ρεύματα του Τάγου. Αυτά αποτελούν νέα μέτωπα αστικοποίησης, επεκτείνοντας τα βόρεια άκρα της πόλης.

Δημιουργούνται εντυπωσιακοί κυκλικοί κόμβοι όπως οι Marques de Pombal και Saldanha όπως και οι πλατείες Luís de Camões (1860) και Figueira (1885). Ακόμη και σήμερα αποτελούν κομβικά σημεία του κέντρου της πόλης. Εισάγονται νέες μεταφορικές υποδομές όπως οδικό δίκτυο, τραμ και σιδηρόδρομος.

Η διαδικασία εκβιομηχάνισης που υλοποιήθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα οδήγησε σε χωρικό μετασχηματισμό των δύο μεγάλων αστικών κέντρων (Λισαβόνα και Πόρτο). Οι δραστηριότητες αυτές χωροθετήθηκαν αρχικά σε παραθαλάσσιες περιοχές, προκειμένου να επωφεληθούν από την ευκολότερη διακίνηση αγαθών, όπως η λιμενική περιοχή του Cais do Sodré, Alcântara (δυτικά), Beato (ανατολικά). Το 1856, η εισαγωγή του σιδηροδρόμου ενίσχυσε περαιτέρω αυτή τη διαδικασία, καθιερώνοντας τις παραπάνω περιοχές ως κόμβους παραγωγής. Υπό αυτή την έννοια, οι νέες θέσεις εργασίας, η εσωτερική μετανάστευση οδήγησαν σε αστική επέκταση και δημογραφική αύξηση.

Σύμφωνα με τους Baptista και Rodrigues (1996), η διαδικασία αστικοποίησης στην Πορτογαλία χαρακτηρίζεται από την ταχεία ανάπτυξη των δύο κύριων αστικών κέντρων, όπως η Λισαβόνα και το Πόρτο, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Οι πολιτικές εξουσίες και οι σημαντικές παροχές συγκεντρώνονται σε αυτά τα αστικά κέντρα. Διαπιστώνεται δηλαδή η έλλειψη διαβάθμισης της σημασίας/μεγέθους των αστικών κέντρων ήδη από τον 16ο αιώνα. Από τα μέσα του 18ου αιώνα, ο πληθυσμός της Λισαβόνας αντιπροσωπεύει το 8% της ηπειρωτικής χώρας με αποτέλεσμα να υπάρχει μμεγάλη ανισορροπία (Baptista, Rodrigues 1996: 51).

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου "ανασυγκρότησης", η πόλη επεκτάθηκε γρήγορα στις δυτικές παραλιακές περιοχές (Santos, Belem) και στην ενδοχώρα (Penha de França, Rato, Campo de Santa Clara, Campolide, Campo Grande). Ο περιφερειακός δρόμος που

κατασκευάστηκε το 1852, οριοθέτησε τις αστικές περιοχές (Baptista Rodrigues, 1996). Ενώ η αστική ανάπτυξη είναι ραγδαία, οι συνθήκες στέγασης είναι κακές.

Η δημόσια παρέμβαση σπανίως επικεντρώνεται σε αυτόν τον τομέα (τέλος του 19ου αιώνα). Οι λύσεις προέρχονται από την ιδιωτική φιλανθρωπία ή την εργατική νομοθεσία. Οι ανάγκες καλύπτονται από την αναδυόμενη ιδιωτική αγορά ενοικίασης (Cardim 2014).

Την περίοδο αυτή προκύπτει ένας νέος τύπος κατοικίας, για τη στέγαση βιομηχανικών εργατών που αναζητούνται μετά από ιδιωτική πρωτοβουλία: οι "patios" και οι "vilas". Η πρώτη συνίσταται σε μια αυθόρμητη οικειοποίηση των δομών που υπήρχαν στην περιοχή και διαμορφώθηκαν από τους εργάτες σε "patios". Η δεύτερη (vilas) ξεκίνησε από τις βιομηχανίες για τη στέγαση του εργατικού δυναμικού τους (Reis e Silva, 2013).

Οι δημόσιες πολιτικές για το κρίσιμο ζήτημα της στέγασης εμφανίζονται για πρώτη φορά πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν θεσπίζονται κανονισμοί για τα ενοίκια (1910) (Branco, Alves 2018) και επεκτείνονται κατά τη διάρκεια της βραχύβιας Πρώτης Δημοκρατίας (1918-26). Κατά την περίοδο αυτή, λίγες απόπειρες δημόσιας στεγαστικής πολιτικής πραγματοποιούνται σε περιορισμένες περιοχές παρέμβασης κυρίως στη Λισαβόνα ή το Πόρτο.

Η περίοδος Estado Novo

Η Πρώτη Δημοκρατία έληξε απότομα μετά το πραξικόπημα του António de Oliveira Salazar (1926) που εγκατέστησε το δικτατορικό καθεστώς Estado Novo (Νέο Κράτος). Η ιδεολογία του συνίστατο σε μια εκλεκτική συνάρθρωση παραδοσιακής και νεωτερικής μεταρρύθμισης. Αποτελούνταν από ένα εθνικιστικό, αυταρχικό, εταιρικό και αποικιοκρατικό μοντέλο του οποίου η ραχοκοκαλιά βρισκόταν στον καθολικισμό, τελικά ένα καθεστώς που κινητοποίησε την πολιτική βία ως μέσο κυριαρχίας (Castro Leal 2016). Οι επίσημες αναπαραστάσεις έδιναν έμφαση στον αγροτικό τομέα της Πορτογαλίας και μυθοποιούσαν το αποικιακό σχέδιο (Pinho 2009).

Αυτή η ιδεολογία καθόρισε έντονα τις προτεραιότητες στις δημόσιες παρεμβάσεις που έδιναν έμφαση στην προώθηση της εθνικής επιβεβαίωσης, ενώ περιλάμβαναν μια οικονομίστικη προσέγγιση. Το κράτος κατείχε έναν περιφρουρητικό, παρεμβατικό ρόλο. Η στρατηγική των δημόσιων επενδύσεων διαμορφώθηκε μέσω μιας εξαιρετικά συγκεντρωτικής διαδικασίας που έδινε προτεραιότητα σε έργα υποδομής που θα

στήριζαν τη βιομηχανική δραστηριότητα και το αποικιακό έργο, έργα εξωραϊσμού έναντι κοινωνικών πολιτικών (όπως η κοινωνική στέγαση) (Martins κ.ά. 2010: 5).

Ως εκ τούτου, η δεκαετία του 1930 σημαδεύτηκε από την κατασκευή δημόσιων έργων μεγάλης κλίμακας που φιλοδοξούσαν να εκσυγχρονίσουν τη χώρα, όπως αυτοκινητόδρομοι, υδροηλεκτρικά φράγματα, γέφυρες καθώς και το αεροδρόμιο της Λισαβόνας κ.λπ. (Barata -Salgueiro 2007).

Ταυτόχρονα, κατά τη διάρκεια αυτών των δεκαετιών (1930-1940) η Λισαβόνα και οι γύρω περιοχές άρχισαν να αυξάνουν τον πληθυσμό τους. Όπως φαίνεται στους ακόλουθους πίνακες (Πίνακας 2, Πίνακας 3) ήδη από τη δεκαετία του 1940 η πόλη διπλασίασε τον πληθυσμό της σε σύγκριση με τις αρχές του αιώνα. Οι αυξημένες ανάγκες στέγασης καλύφθηκαν με ενοικιαζόμενες κατοικίες (Nunes 2005).

Η δημόσια παρέμβαση στον τομέα της στέγασης ήταν περιορισμένη και εξυπηρετούσε πελατειακούς σκοπούς. Επιπλέον, διαμορφώθηκε μετά τη συντηρητική ιδεολογία του καθεστώτος που θεωρούσε την ατομική ιδιοκτησία ως κάψουλα που εξασφάλιζε έναν ηθικό ατομικιστικό τρόπο ζωής (Pinto 2009, Baptista 1999).

Έτσι, το πρόγραμμα "Προσιτή κατοικία" (Casas Economicas 1933) πρότεινε κατοικίες (μονοκατοικίες με κήπο) για να φιλοξενηθούν, κατά προτεραιότητα, οικογένειες σε ένα "αγροτικό" περιβάλλον μέσα στην πρωτεύουσα. Ο εντοπισμός τους εξαρτιόταν από τα κενά εδάφη, οπότε συνήθως βρισκόνταν σε περιφερειακές τοποθεσίες και εξυπηρετούνταν από εμπορικά, κοινωνικά και θρησκευτικά κτίρια (Cardim 2014).

Έτος	Πορτογαλία (%)	Μητροπολιτική περιοχή Λισαβόνας LMA (%)	Πληθυσμός LMA/ Πληθυσμός Πορτογαλίας
1930-1940	14,01	17,26	13,77
1940-1950	9,73	18,71	14,78
1950-1960	4,46	16,88	16,54
1960-1970	-2,71	21,62	20,68
1970-1981	13,70	36,37	24,80
1981-1991	0,30	1,39	25,07
1991-2001	4,96	5,57	25,70

Πίνακας 2 Ρυθμός αύξησης του πληθυσμού της Πορτογαλίας και της μητροπολιτικής περιοχής της Λισαβόνας
Πηγή: Eurostat: INE Πορτογαλία (Barata Salgueiro 2007:20)

Έτος	Συνολικός πληθυσμός	Δήμος της Λισαβόνας		Προάστια βόρεια του Τάγου		Προάστια νότια του Τάγου	
		(%)	Πραγματικός πληθυσμός	(%)	Πραγματικός πληθυσμός	(%)	Πραγματικός πληθυσμός
1900	532.556	66.95	351.210	15.62	83.204	18,43	98 142
1940	1.059.640	65.53	694.389	16.61	175.958	17,86	189 293
1960	1.470.243	54.56	802.230	25.61	376.554	19,86	291 459
1981	2.438.377	33.13	807.937	42.89	1.045.792	23,98	584 648
2001	2.661.011	21.19	563.868	51.96	1.382.661	26,85	714 482

Πίνακας 3 κατανομή του πληθυσμού στη μητροπολιτική περιοχή της Λισαβόνας
Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE (Barata Salgueiro 2007: 20)

Πηγή:

Το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα χαρακτηρίζεται από σημαντικές οικονομικές, κοινωνικές και χωρικές μεταβολές. Αστικές περιοχές όπως η Λισαβόνα, το Πόρτο, η Κοΐμπρα, η Μπράγκα, το Σετούμπαλ (Bartista Rodrigues, 1996) αύξησαν τον πληθυσμό τους ως αποτέλεσμα της εσωτερικής μετανάστευσης από τις αγροτικές περιοχές. Μετατοπίσεις παραγωγικών βάσεων: από την κυριαρχία της γεωργίας στην αυξανόμενη σημασία του τομέα των υπηρεσιών.

Ταυτόχρονα, το καθεστώς εισήγαγε προστατευτικά μέτρα για την ενίσχυση της βιομηχανικής μεταποίησης που βρισκόταν κυρίως στις περιοχές των μεγαλύτερων αστικών κέντρων: Λισαβόνα και Πόρτο και πόλεις της περιοχής επιρροής τους, όπως Setubal (νότια της Λισαβόνας), Aveiro, Braga (Barata-Salgueiro 2007).

Οι Allen κ.ά. (2004) τοποθετούν αυτές τις μεταλλάξεις στην Πορτογαλία στο πλαίσιο παρόμοιων εξελίξεων στην περιφέρεια της Νότιας Ευρώπης και τονίζουν ότι η ταχεία διαδικασία αστικοποίησης ήταν αποτέλεσμα της αγροτικής φυγής και όχι της εκβιομηχάνισης της οικονομίας όπως στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης.

Σύμφωνα με την ανάλυσή τους, το μοντέλο παραγωγής κατοικίας εξαρτήθηκε από τα εξής γεγονότα:

- i) την ουδετερότητα της Πορτογαλίας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το κτιριακό απόθεμα υπέστη ελάχιστες ζημιές, επομένως δεν χρειάστηκε μεγάλης κλίμακας ανοικοδόμηση
- ii) το χαμηλότερο επίπεδο εκβιομηχάνισης, επομένως λιγότερες ανάγκες για τη στέγαση των βιομηχανικών εργατών. Στις βιομηχανοποιημένες βορειοευρωπαϊκές χώρες προωθήθηκαν συχνά μεγάλης κλίμακας έργα κοινωνικής στέγασης προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες στέγασης και να μειωθεί το κόστος της βιομηχανικής εργασίας
- iii) Το αδύναμο κράτος κοινωνικής πρόνοιας, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο το κράτος έπρεπε να αναπτύξει κοινωνικές πολιτικές για διάφορους τομείς όπως η υγεία, η εκπαίδευση, περιορίζοντας τα κονδύλια για τη στέγαση.

Υπό αυτή την έννοια, η Πορτογαλία ακολουθεί την τάση της Νότιας Ευρώπης όπου η στέγαση εμφανίζεται ως "κοινό καθήκον στο πλαίσιο του συστήματος πρόνοιας". Με περιορισμένη δημόσια παρέμβαση, τα οικογενειακά δίκτυα είχαν σημαντικό ρόλο στην ικανοποίηση της ανάγκης για στέγαση.

Τελικά, το κράτος προώθησε "έμμεσα" μέτρα, όπως το "πάγωμα των ενοικίων", η ιδιοκατοίκηση ή η "έγκριση" της ιδιοκατασκευής, αντί να επενδύσει σε κοινωνικές ενοικιαζόμενες κατοικίες (Gonçalves, Alves, Nunes da Silva 2010).

Ωστόσο, ο αυξανόμενος επείγων χαρακτήρας του στεγαστικού ζητήματος ώθησε σε αλλαγή της δημόσιας πολιτικής. Όπως συζητήθηκε παραπάνω, πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η στεγαστική στρατηγική του καθεστώτος και οι επακόλουθες δομημένες μορφές είχαν ιδεολογικά κίνητρα για τη διαμόρφωση της ιδανικής κατοικίας σύμφωνα με το επίσημο δόγμα. Ο Baptista (1999:8) σημειώνει ότι προέκυψε ένα "ρεαλιστικό" (1998:8) μοντέλο για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών.

Κατά συνέπεια, τα αποτελέσματα αυτής της στρατηγικής είναι τρεις δημόσιες παρεμβάσεις "πρωτοποριακής" κλίμακας μαζί με μια ακραία πρωτοβουλία "τράπεζας γης" που είδε σχεδόν το 1/3 της επικράτειας της CML να απαλλοτριώνεται (Martins et al. 2010).

Ως εκ τούτου, τρεις μεγάλες γειτονιές οικοδομήθηκαν σε οριοθετημένες περιοχές, επηρεασμένες σε μεγάλο βαθμό από τα προγράμματα μαζικής κατοικίας που επικρατούσαν κατά την περίοδο αυτή στα βορειοευρωπαϊκά βιομηχανικά αστικά κέντρα.

Η πρώτη περίπτωση ήταν η Alvalade που χτίστηκε το 1945 και προοριζόταν να στεγάσει 45.000 κατοίκους, μάλλον της μεσαίας τάξης.

Το 1950 οικοδομήθηκαν οι γειτονιές Olivais (11000 μονάδες) και Chelas (16000 μονάδες) ακολουθώντας το μοντέλο του "μεγάλου συνόλου" (Martins et al. 2010:13). Βασικό επιχείρημα για τον εντοπισμό των δύο τελευταίων ήταν η γειτνίαση με τη μεγάλη βιομηχανική ζώνη της Ανατολικής Λισαβόνας μαζί με τη διαθεσιμότητα γης.

Παρά τους επίσημους λόγους για την ανησυχία των συνθηκών στέγασης στη χώρα, η κατανομή αυτής της "οικονομικής στέγης" ακολούθησε τη συντηρητική ιδεολογία και τις πελατειακές σχέσεις του καθεστώτος.

Απονέμονταν σε όσους έδειχναν ιδεολογική υποστήριξη στο καθεστώς, όπως στρατιωτικοί, αστυνομικοί και δημόσιοι υπάλληλοι της κατώτερης μεσαίας τάξης που ανήκαν σε συνδικαλιστικές οργανώσεις εγκεκριμένες από το κράτος, και προφανώς σε εκείνους των οποίων το προφίλ ταίριαζε με τη συντηρητική ηθική του καθεστώτος: οι οικογένειες είχαν προτεραιότητα έναντι των μονογονεϊκών οικογενειών ή των άγαμων,

ενώ η συμμόρφωση με τις κατευθυντήριες γραμμές "ηθικής" συμπεριφοράς ήταν προϋπόθεση για την εξασφάλιση της κατοικίας που απονεμήθηκε (Pinto 2009).

Η δεκαετία του 1960 η δημογραφική αύξηση ανερχόταν σε 21,62% (ο μισός πληθυσμός της βρισκόταν στη CML). Η περιορισμένη διαθέσιμη κατοικία και τα εμπόδια απόκτησης νόμιμης γης (πολεοδομική δυσκαμψία, αυξημένο κόστος) χαρακτήρισαν τις συζητήσεις αυτής της περιόδου σχετικά με την "έλλειψη κατοικίας" (1971) (Nunes 2010).

Ίδρυση της 3ης Πορτογαλικής Δημοκρατίας

Κρίσιμα πολιτικά γεγονότα, όπως η Επανάσταση των Γαρυφάλων (1974) και η πτώση του Estado Novo, το τέλος του πολέμου στα αφρικανικά εδάφη και η οριστική αποχώρηση από την Αγκόλα, τη Μοζαμβίκη, το Κονγκό, τη Γουινέα, σηματοδούν τη δεκαετία του 1970, μαζί με τις προσπάθειες για την ίδρυση της Τρίτης Πορτογαλικής Δημοκρατίας (1975).

Η πρώτη δεκαετία αυτής της διακυβέρνησης χαρακτηρίζεται από σημαντικές κοινωνικοοικονομικές αλλαγές (Barata- Salgueiro 1997). Συμβαίνουν αρκετές εθνικοποιήσεις και γίνονται βήματα στην κρατική πρόνοια εν μέσω αυξανόμενου πληθωρισμού. Υπάρχει μια φιλελεύθερη στροφή στον τρόπο ζωής, στις οικογενειακές αξίες και στο μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού.

Η χώρα ανοίγεται προς τον ευρωπαϊκό της περίγυρο (εισέρχεται στην ΕΕ το 1985), το εισόδημα αυξάνεται και η κατανάλωση υιοθετεί νέα πρότυπα. Όσον αφορά τη χωροταξική οργάνωση, εισάγεται ένα επικαιροποιημένο όραμα σχετικά με τη χωροταξική οργάνωση, με έμφαση στην αποκέντρωση των συγκεντρωτικών πολιτικών και διοικητικών δομών. Οι δήμοι αποκτούν περισσότερες εξουσίες και μεγαλύτερη πολιτική σημασία (Seixas, 2011).

Η επείγουσα ανάγκη επίλυσης του στεγαστικού ζητήματος αποκρυσταλλώνεται με την εισαγωγή του στο νέο Σύνταγμα (1976, που βρίσκεται ακόμη σε ισχύ). Έτσι, οφείλει να οργανώσει μια κεντρική στεγαστική πολιτική, σχέδια αστικοποίησης που θα παρέχουν ζωτικές και κοινωνικές ανέσεις στις γειτονιές.

Τις δεκαετίες που ακολούθησαν το 1975, η περιφέρεια της Λισαβόνας γνώρισε ταχεία δημογραφική ανάπτυξη από 1,8 εκατομμύρια κατοίκους το 1970 σε σχεδόν 2,4

εκατομμύρια το 1980, κοντά στο σημερινό πληθυσμό των 2,8 εκατομμυρίων περίπου. (Pereira SM 2016)

Η μείωση της μετανάστευσης προς το εξωτερικό, η συνεχιζόμενη αγροτική έξοδος και τέλος, η μετεγκατάσταση των πληθυσμών των πρώην αφρικανικών αποικιακών εδαφών που μετακινούνται προς την Πορτογαλία είναι κάποιοι απ' τους κύριους λόγους γι' αυτή τη δημογραφική αύξηση. Ο συνολικός πληθυσμός της χώρας αυξάνεται κατά 13,70% (Πίνακας 2) ενώ η περιοχή της Λισαβόνας αυξάνεται κατά 36, 37% (Πίνακας 3, Salgueiro 2007).

Η δημογραφική αύξηση της LAM (Área Metropolitana de Lisboa)είχε καθοριστικό αντίκτυπο στην ήδη δύσκολη στεγαστική κατάσταση.

Μαζί με την παροχή κοινωνικής ενοικιαζόμενης στέγης, τα μέτρα "παγώματος των ενοικίων", τα μέτρα του πορτογαλικού κράτους για τη στέγαση ακολούθησαν την τάση της νότιας ευρωπαϊκής περιφέρειας για την τόνωση της κατασκευής ιδιόκτητων κατοικιών προκειμένου να καλυφθούν οι στεγαστικές ανάγκες (Allen et al 2004).

Όπως σημειώνουν οι Tulumello κ.ά. (2018:37), κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου υπήρξε πολιτική συναίνεση γύρω από την ιδιοκατοίκηση ως μέτρο για την "επίτευξη κοινωνικής βιωσιμότητας" καθώς και ενός επιτυχημένου "παραγωγικού τομέα".

Ο τραπεζικός δανεισμός έπαιξε καθοριστικό ρόλο για αυτή την εντατική δόμηση και την επιδοκιμαστική τοποθέτηση του κράτους στη διαπραγμάτευση και την εγγύηση στεγαστικών δανείων με ευνοϊκούς όρους (Nunes 2005).

Ειδικά στη δεκαετία του 1980, μια δεκαετία που χαρακτηρίζεται από κεντροδεξιές κυβερνήσεις, ο αριθμός των χορηγηθέντων στεγαστικών δανείων αρχίζει να αυξάνεται, επομένως, κατά την επόμενη δεκαετία η κατασκευή κατοικιών με ενοίκιο αυξάνεται σε όλη την περιφέρεια της Λισαβόνας (Nunes 2005, Amilcar et al. 2010) . Νέοι τύποι κατοικιών μεγαλύτερης επιφάνειας εμφανίζονται ως "επιτυχημένος" και ξεχωριστός τρόπος ζωής (Lestegas et al. 2018, Allen et al. 2004).

Ως εκ τούτου, όπως σημειώνει ο Nunes (2005:1), η Λισαβόνα μετατρέπεται από μια "πόλη ενοικιαστών" σε μια πόλη ιδιοκτητών. Παρ' όλα αυτά, οι Amilcar κ.ά. (2010) τονίζουν ότι νοικοκυριά με διαφορετικό εύρος εισοδημάτων επωφελήθηκαν από το μέτρο, ωστόσο, αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των νοικοκυριών που ζούσαν σε επισφαλείς συνθήκες στέγασης.

Επιπλέον, η περιορισμένη προσφορά κοινωνικής στέγασης σε συνδυασμό με την αυστηρότητα του καθεστώτος σχεδιασμού και τη δυσκολία απόκτησης νόμιμης γης λόγω της σπανιότητάς της και του αυξημένου κόστους, κατέστησαν την ιδιοκατασκευή (self-built dwellings) αυθαίρετων κατοικιών συνήθη τρόπο κάλυψης των αναγκών στέγασης από τις εργατικές τάξεις.

Η χώρα αντιμετώπισε αυξημένη πίεση για στέγαση ειδικά μετά την αποχώρηση του 1974 από τις υπερπόντιες περιοχές, η οποία προκάλεσε μεγάλη μεταναστευτική κίνηση προς την Πορτογαλία.

Εν τω μεταξύ, ο τομέας των ιδιο-κατασκευαζόμενων κατοικιών παραμένει μεγάλος. Το 1993, υπάρχουν 883 περιοχές που στεγάζουν 27850 οικογένειες. Εκείνη τη χρονιά δρομολογείται ένα μεγάλο σχέδιο μετεγκατάστασης (PER Special Relocation Plan) με στόχο την μεταστέγαση των κατοίκων των αυτοσχέδιων περιοχών στις μητροπολιτικές περιοχές της Λισαβόνας και του Πόρτο.

Σε μια περίοδο δύο δεκαετιών (μέχρι το 2011), οι Pato και Pereira (2013) αναφέρουν ότι το 88% των κτιρίων κοινωνικής κατοικίας που κατασκευάστηκαν βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή της Λισαβόνας (7358 κτίρια) και το 43% στην CML (4839 κτίρια).

Μεγάλες γειτονιές κοινωνικής στέγασης οικοδομούνται συγκεντρώνοντας αδύναμες κοινωνικοοικονομικές ομάδες με μικρή πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες είναι μεταξύ των σημείων κριτικής του προγράμματος (Almicar et al. 2010).

Ο ρυθμός αστικοποίησης της Πορτογαλίας κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990 διπλασιάστηκε φτάνοντας τον μέσο όρο της Νότιας Ευρώπης (Allen et al. 2004).

Η δημογραφική ανάπτυξη και η επιλεγμένη στεγαστική πολιτική (κίνητρα ιδιοκατοίκησης) τροφοδότησαν την αστική εξάπλωση. Στην περίπτωση της Λισαβόνας, οι περιοχές που ευνοούσαν την κατασκευή κατοικιών ιδιοκτησίας των ενοικιαστών έγιναν τα "προωθημένα μέτωπα" της αστικοποίησης (Nunes 2005) που εδραίωσαν τη μητροπολιτική περιφέρεια.

Η κατασκευή κατάλληλων υποδομών και ειδικά βελτιωμένων δικτύων μεταφορών είχε σημαντικό ρόλο. Η επέκταση της χρήσης των ιδιωτικών οχημάτων και οι νέοι αυτοκινητόδρομοι που διέσχιζαν τη μητροπολιτική περιοχή επέτρεψαν την ευκολότερη, καθημερινή μετακίνηση για εργασία κ.λπ. στις περιαστικές περιοχές.

Το διευρυμένο σιδηροδρομικό δίκτυο και οι νεόδμητοι αυτοκινητόδρομοι εξασφάλισαν τις συνδέσεις στη διευρυμένη μητροπολιτική περιοχή. Η δημογραφική πύκνωση διαμόρφωσε την ταυτότητα του προαστιακού τόπου και το ρόλο τους στο LAM (Área Metropolitana de Lisboa).

Με τη διαφοροποίηση της εμπορικής προσφοράς και των υπηρεσιών διαφοροποιήθηκαν και δεν εξαρτώνται πλέον από το παραδοσιακό κέντρο της Λισαβόνας- ήδη από τη δεκαετία του 1970 εμφανίζονται τα πρώτα πολυκαταστήματα (Salgueiro1997).

Αυτή η μετατόπιση έχει αντίκτυπο στο ιστορικό κέντρο της Λισαβόνας που αρχίζει να παρουσιάζει σημάδια παρακμής, ενώ ακριβώς στα βόρεια του η περιοχή Marques de Pomral αναδεικνύεται ως η ζωντανή εμπορική και επιχειρηματική περιοχή (Barata - Salgueiro1997).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, αυτή η χωρική δυναμική επισημοποιήθηκε το 1991, με την οριοθέτηση της Μητροπολιτικής Περιοχής της Λισαβόνας (LMA/Área Metropolitana de Lisboa LAM), η οποία αριθμούσε μέχρι τότε περισσότερους από δύο εκατομμύρια κατοίκους. Το ¼ του πληθυσμού της συγκεντρώνεται σε 13 μόνο κοινότητες. Η πολυπληθέστερη είναι η Aqualva-Cacem (ογδόντα μία χιλιάδες κάτοικοι) που βρίσκεται στα βορειοδυτικά του Δήμου της Λισαβόνας.

Η μετακίνηση προς τα προάστια είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του πληθυσμού της CML. Η δημογραφική απώλεια και η γήρανση του πληθυσμού είναι πιο έντονη στις ενορίες του ιστορικού κέντρου, συνεχίζεται μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 2000. Οι Lestegas et al. (2018) σημειώνουν ότι μεταξύ 2002 και 2015, αναφέρεται δημογραφική μείωση 27,3% στο ιστορικό κέντρο της Λισαβόνας και 11,5% σε ολόκληρη τη δημοτική επικράτεια.

Υπάρχει μεγάλο κενό και εγκατάλειψη του κτιριακού αποθέματος στην CML (ιδίως στο ιστορικό κέντρο). Ο Mendes (2013) αναφέρει ότι το 2001, το 61% των κτιρίων στην CML χρειαζόταν επισκευές και το 5% ήταν σοβαρά υποβαθμισμένο.

Η δεκαετία του 1990 και η αλλαγή του μοντέλου διακυβέρνησης

Τα σημάδια της μετα-φορδικής παγκόσμιας στροφής και του μετασχηματισμού της παραγωγικής βάσης στον Παγκόσμιο Βορρά έγιναν πιο ορατά στην Πορτογαλία τη δεκαετία του 1990.

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ο βιομηχανικός τομέας υφίσταται μια διαδικασία αναδιάρθρωσης. Το ποσοστό απασχόλησης στη βιομηχανική μεταποίηση επιβραδύνεται (Allen et al. 2004). Στην περιφέρεια της Λισαβόνας αρκετές μονάδες τερματίζουν τη λειτουργία τους, οι δυναμικές υπόλοιπες βρίσκονται κυρίως στη νότια όχθη του Tejo (Setubal, Palmela, Almada, Bareiro, Vila de Xira) (Vale 1998).

Η απασχόληση στον τριτογενή τομέα της οικονομίας αυξάνεται, αντιπροσωπεύοντας σχεδόν το 55% του πορτογαλικού εργατικού δυναμικού το 1993 (Allen et al. 2004). Η προσχώρηση της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα συνέβαλε στην αύξηση των διεθνών επενδύσεων στους τομείς του λιανικού εμπορίου και των ακινήτων (Barata-Salgueiro 1994 στο Tulumelo 2016).

Επιπλέον, ακολουθώντας τις παγκόσμιες τάσεις, νέοι αναπτυξιακοί τομείς όπως η οικονομία της γνώσης αποκτούν σημασία, με το κράτος να επενδύει σε πρωτοβουλίες όπως το "Πάρκο Καινοτομίας και Επιστήμης Tagus" στα νοτιοδυτικά προάστια της Λισαβόνας (Vale 1998).

Το μοντέλο αυτό καθορίζει επίσης σε μεγάλο βαθμό τις παρεμβάσεις της αστικής ατζέντας, σύμφωνα με την οποία "οι δημόσιοι πόροι παρέχονται για την προσέλκυση επενδύσεων" και "η παροχή υπηρεσιών αναλαμβάνεται από τις δυνάμεις της αγοράς και τις συμπράξεις δημόσιου και ιδιωτικού τομέα" (Mendes 2010: 1187).

Στο επίκεντρο βρίσκονται η προώθηση της κατανάλωσης, η ανταγωνιστικότητα μεταξύ των πόλεων και η συμμετοχή των ιδιωτικών φορέων στη διαδικασία αστικού σχεδιασμού της πόλης (Mendes 2010). Μελετητές όπως ο Hansen (2003) (στο. Tulumelo 2016) επισημαίνουν αυτές τις αναδυόμενες νεοφιλελεύθερες τάσεις όπως το πολεοδομικό σχεδιασμό προς όφελος της αγοράς (market oriented planning).

Η φυσική τοπογραφία, όπως η εκτεταμένη παραλιακή περιοχή από την Alcantara έως το Loures, προσδιορίζεται ως ένας από τους δημόσιους πόρους που θα γίνει περιουσιακό στοιχείο για την αστική ανάπτυξη.

Κατά συνέπεια, εντείνεται η διαδικασία οραματισμού μιας "αστικής αναγέννησης" για τη συχνά βιομηχανική παραλιακή περιοχή της πόλης. Σημείο-κλειδί για τη διαδικασία αυτή είναι η ανάπτυξη της περιοχής Parque da Naçoes με την ευκαιρία ενός μεγάλου γεγονότος: Διεθνής Έκθεση του 1998.

Ένα νέο αστικό κέντρο θα αναδυθεί στα εδάφη μιας βιομηχανικής εργατικής περιοχής (Pereira 2015) (βλ. επόμενο κεφάλαιο για λεπτομερέστερη ανάλυση). Η παρέμβαση αυτή επισημάνθηκε από τους Swynghedouw κ.ά. (2002) ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα νεοφιλελεύθερου αστικού σχεδιασμού λόγω του ρόλου του "κράτους στην κάλυψη των ελλειμμάτων με πλεονεκτήματα για τους φορείς προώθησης ακινήτων, τη δημιουργία μιας υπηρεσίας σχεδιασμού κατά διακριτική ευχέρεια και την αποτυχημένη σύνδεση με άλλα εργαλεία σχεδιασμού" (στο Tulumelo 2016:10)

Αν και δόθηκε έμφαση στην ανάπτυξη ενός νέου κεντρικού σημείου στην παραλιακή περιοχή, το παραδοσιακό κέντρο της Λισαβόνας βρίσκεται μέσα στις πίστες δράσεις του δήμου. Αναφέρονται τα πρώτα βήματα για κινήσεις "επιστροφής στην πόλη" (Tulumello, Seixas, Allegretti 2019). Αυτά τα ίχνη αναφέρονται στην ανάλυση του Mendes (2013) για το Bairro Alto. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, Δημοτικά Προγράμματα που αποσκοπούν στην αποκατάσταση της ιστορικότητας και του κτιριακού αποθέματος της γειτονιάς, με απώτερο στόχο την "κοινωνική της ανάκαμψη".

Η Ευρωπαϊκή κρίση χρέους και προτεραιότητες της αστικής ατζέντας μετά το 2010

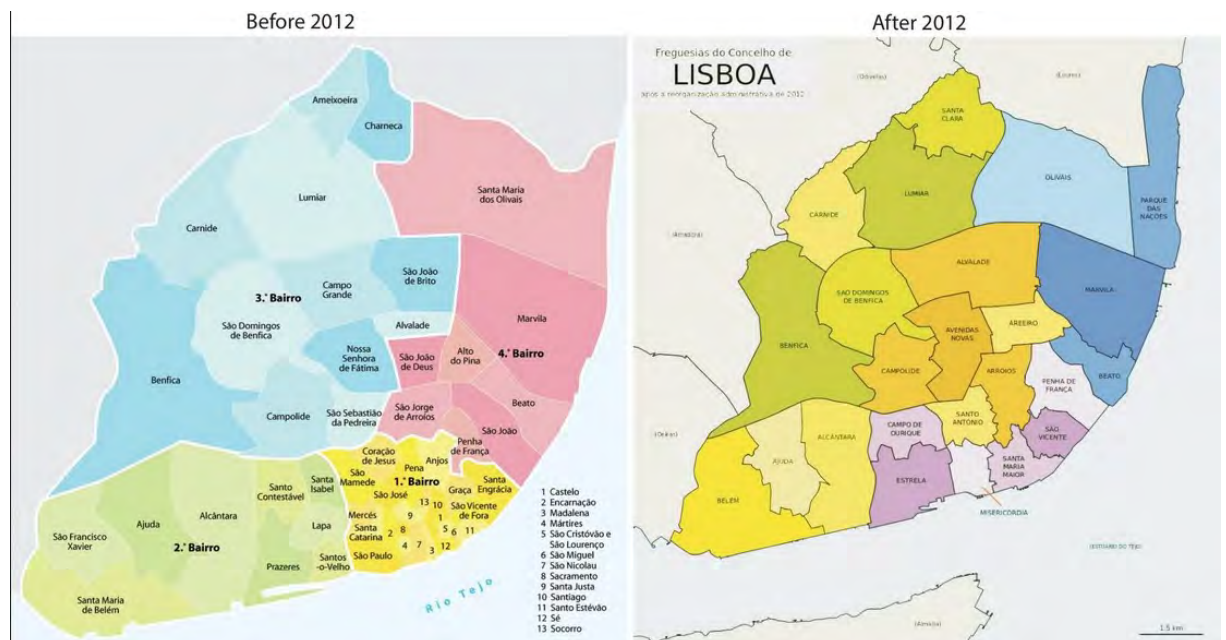
Η Πορτογαλία ήταν μία από τις βασικές ευρωπαϊκές χώρες που βρέθηκαν στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής κρίσης χρέους (2010). Μετά την υπογραφή του Μνημονίου, η χώρα ωθήθηκε να αναδιαρθρώσει ευρέως τις δημόσιες πολιτικές της.

Υπήρξε η ανάπτυξη ενός μοντέλου διακυβέρνησης, με γνώμονα την ανάπτυξη ς μέσο για την „ανάκαμψη“ της χώρας. Οι περιφέρειες και οι αστικές περιοχές θα πρέπει να γίνουν „ελκυστικές“ για να δεχθούν ξένες επενδύσεις. Ο „εξορθολογισμός“ του προϋπολογισμού και οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις που ελαστικοποιούν τα προστατευτικά μέτρα με στόχο την επιτάχυνση των επενδύσεων αποτελούν βασικά στοιχεία της λογικής ,που εξαρτά τη δημόσια παρέμβαση στους διάφορους τομείς. Μικρή έμφαση δίνεται στις ήδη αδύναμες πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας (Tulumello 2016). Εστιάζοντας στη Λισαβόνα, θα εντοπίσω τα μέτρα της μεταμνημονιακής εποχής στην αστική ατζέντα της πόλης.

Κατ' αρχάς, υπάρχει ένα σύνολο μεταρρυθμίσεων σε εθνικό επίπεδο που εξαρτούν τη διαμόρφωση της δημοτικής ατζέντας.

Πρώτον, τα μέτρα μείωσης του κράτους που αποσκοπούν στην αναδιοργάνωση της διοικητικής επικράτειας, ένα επαναλαμβανόμενο μέτρο μεταξύ των χωρών που υπάγονται στο πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής της ΕΕ.

Το σχέδιο για τη μεταρρύθμιση των δήμων ξεκίνησε το 2013 (νόμος 11-A/2013 Jan'2013), μείωσε κατά 27% τις 4.260 δημοτικές ενότητες σε ολόκληρη την επικράτεια. Στην CML, παρέμεινε σχεδόν ο μισός αριθμός Δ.Ε (από 53 σε 24) (Εικόνα 8) . Το μέτρο κατένειμε αρμοδιότητες από την έντονα συγκεντρωτική κρατική διοίκηση στις δημοτικές δομές (Seixas, Tulumelo et al. 2016).

Εικόνα 8. Οι δημοτικές ενότητες του δήμου Λισαβόνας πριν και μετά την μεταρρύθμιση του 2012 (αριστερά πριν το 2012, δεξιά μετά το 2012).. Πηγή: Atlas de Lisboa διαθέσιμο στο: <https://www.atlaslisboa.com/autarquicas-lx-2017-whos-mayoral-elections/maps-freguesias-lisbon/>

Δεύτερον, η στεγαστική πολιτική και η κτηματομεσιτική νομοθεσία ήταν ένα κρίσιμο πεδίο παρέμβασης. Η μειούμενη κατανομή των στεγαστικών πιστώσεων αμφισβήτησε το μοντέλο μετά το 1976 που προωθούσε την ιδιοκατοίκηση και τα μέτρα ελέγχου των ενοικίων.

Αντ' αυτού, ακολουθώντας τις επαναλαμβανόμενες τάσεις της ΕΕ, αναδείχθηκε η αγορά ενοικίου με βασικό ρόλο στη διάρθρωση και σταθεροποίηση των τιμών των ακινήτων (Pato, Pereira 2016:10). Η ανανεωμένη συνθήκη είδε τη στήριξη των φορολογικών

επιδοτήσεων και των φορολογικών παροχών για την κατασκευή κατοικίας να μειώνεται, ενώ, η πρώην κρατικά ρυθμιζόμενη (βλ., μέτρα ελέγχου των ενοικίων) αγορά ενοικίων υπέστη μια διαδικασία απελευθέρωσης.

Η εισαγωγή του Νέου Καθεστώτος Αστικών Μισθώσεων (NRAU) απορρύθμισε το καθεστώς των ενοικιαστών, διευκολύνοντας τη λήξη συμβάσεων δεκαετιών που επωφελούνταν από τα μέτρα „ελέγχου των ενοικίων“. Οι ενοικιαστές έχουν ελάχιστη προστασία έναντι τροποποιήσεων των συμβολαίων τους, που επιτρέπει την ταχεία έξωσή τους (Mendes 2016). Αντίθετα, επέτρεψε την ταχεία απόκτηση κτιριακού αποθέματος σε κεντρικές περιοχές για επενδύσεις σε ακίνητα (βλέπε, ιστορικό κέντρο της Λισαβόνας).

Τα μέτρα αυτά αποτελούν μέρος της εστίασης του κράτους στην προώθηση των επενδύσεων σε ακίνητα, η οποία περιλάμβανε επίσης τη διευκόλυνση της διοικητικής διαδικασίας αποκατάστασης και την τροποποίηση της φορολογίας των ακινήτων (Mendes 2016).

Η „Άδεια προσωρινής διαμονής“ (Temporary residence permit) εισάγεται το 2009 από την πορτογαλική κυβέρνηση. Αποσκοπεί στην προσέλκυση ατόμων υψηλού εισοδήματος από την ΕΕ που θα επενδύσουν στην ανακαίνιση του στεγαστικού αποθέματος. Σύμφωνα με αυτό το καθεστώς, τα άτομα που σκοπεύουν να περάσουν περισσότερες από 183 ημέρες το χρόνο στην Πορτογαλία ή έχουν συνήθη κατοικία στη χώρα μπορούν να επωφεληθούν από μείωση φόρου 20% επί του ατομικού τους εισοδήματος.

Μέχρι το 2018 σύμφωνα με τους Lestegas et al. (2018) εκτιμάται ότι περίπου 25.000 Γάλλοι πολίτες, μαζί με Σκανδιναβούς και Βέλγους έχουν αγοράσει ακίνητο στη χώρα για να επωφεληθούν από αυτό το φορολογικό καθεστώς.

Επιπλέον, το 2012 εισήχθη το πρόγραμμα "Golden Visa". Προορίζεται για πολίτες τρίτων χωρών που επιθυμούν να επενδύσουν τουλάχιστον 500.000 € σε ακίνητα στη χώρα. Το καθεστώς προβλέπει μειωμένο ποσό (350.000 €) εάν η επένδυση αφορά την ανακαίνιση κτιριακού αποθέματος ηλικίας άνω των 30 ετών σε καθορισμένη "περιοχή αστικής ανάπτυξης". Το μέτρο αυτό ήταν ποσοτικά λιγότερο σημαντικό από το "μη κανονικό φορολογικό καθεστώς", ωστόσο προσέλκυσε Κινέζους επενδυτές (Lestegas et al. 2018).

Η ενασχόληση με την αστική ανάπτυξη και την ελκυστικότητα των πόλεων υπερβαίνει τα κίνητρα ανακαίνισης των κτιρίων, με την επιθυμία των αξιωματούχων να "αναγεννήσουν" και να αναδιαρθρώσουν ολόκληρες γειτονιές και αστικές περιοχές.

Το πιο πρόσφατο εργαλείο σχεδιασμού για τον στόχο αυτό είναι οι "Εταιρείες αστικής ανασυγκρότησης" (διάταγμα SRU αριθ. 103/2004). Πρόκειται για μια ευέλικτη θεσμική ρύθμιση μεταξύ των Δήμων και του κεντρικού κράτους, προκειμένου να προωθηθεί η αναβάθμιση των κτιρίων και των δημόσιων χώρων. Οι περιοχές προτεραιότητας για αποκατάσταση οριοθετήθηκαν σε μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Λισαβόνα, το Πόρτο, η Κοϊμπρα, το Viseu κ.λπ. Τα κονδύλια προήλθαν από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων (ΕΤΕπ) και άλλα ευρωπαϊκά προγράμματα (βλ. JESSICA, IFFRU 2020).

Στην περίπτωση της Λισαβόνας, καθορίστηκαν τρεις περιοχές προτεραιότητας για SRU: i) Lisboa Occidental (Δυτική Λισαβόνας) ii) Baixa Pomralina (ιστορικό κέντρο) iii) Lisboa Oriental (Ανατολική Λισαβόνα). Οι επιχειρήσεις προχώρησαν περισσότερο στην πρώτη περίπτωση, όπου συνολικά 20 κτίρια και δημόσιοι χώροι αποκαταστάθηκαν μέχρι το 2017 (Branco, Alves 2016).

Επιπλέον, μέσω άλλων κονδυλίων όπως το "Συμπράξεις για την αστική αναγέννηση" αναπτύχθηκε ένα έργο μεγάλης κλίμακας (αποκατάσταση δημόσιου χώρου και δύο κτιρίων για δημόσια χρήση, κοινωνικοπολιτιστικές περιβαλλοντικές δράσεις) για τη γειτονιά Mouraria. Οι Branco και Alves (2016) τονίζουν ότι τα εν λόγω ταμεία δημιούργησαν μια ισχυρή τάση αποκατάστασης σε κεντρικές περιοχές με πρώην κακή κατάσταση του κτιριακού αποθέματος. Αυτό προσέλκυσε τελικά επενδύσεις για τον τουρισμό και την πολυτελή στέγαση, με αποτέλεσμα να ασκηθεί έντονη πίεση εξευγενισμού.

Η αποκατάσταση των κτηρίων θεωρείται ότι είναι ευθύνη του κράτους να προτείνει τα κατάλληλα κίνητρα προκειμένου να προσελκύσει τους ιδιώτες να υποβληθούν στη διαδικασία ανακατασκευής. Η CML έχει καταστήσει το σύνολο της αστικοποιημένης δημοτικής επικράτειας ως προνομιούχο για αποκατάσταση, προσφέροντας ειδικά φορολογικά κίνητρα (Tulumello 2016).

Για να επικεντρωθούμε στην ειδική αστική ατζέντα της Λισαβόνας, το τελευταίο Δημοτικό Σχέδιο που αποκαλύφθηκε το 2012 (PDM, Plano Diretor Municipal de Lisboa, εξακολουθεί να ισχύει) υπό τον Antonio Costa (PS) στην ηγεσία της δημοτικής κυβέρνησης είναι ενδεικτικό της λογικής που οδηγεί τη δημόσια δράση.

Οι προτάσεις του είναι δομημένες γύρω από το σύνθημα των 3 λέξεων "reutilizar-rehabilitar- regenerar"⁴ που αντλεί από το εθνικό πλαίσιο πολιτικής. Ξεκινώντας, από την έμφαση στο δημογραφικό προφίλ της δημοτικής επικράτειας που χαρακτηρίζεται από απώλεια πληθυσμού και γήρανση, προτείνει την αποστολή του CML για την προσέλκυση νέων, νεότερων, κατοίκων και επισκεπτών και την ανάγκη διαμόρφωσης ενός ελκυστικού αστικού περιβάλλοντος.

Στον πυρήνα αυτής της στρατηγικής αστικής ανάπλασης βρίσκονται: η ανακαίνιση της ακίνητης περιουσίας (αξιοποιώντας δημοτικές πηγές και την εθνική νομοθεσία, όπως SRU's, Golden Visa κ.λπ.), η διαχείριση του δημοτικού στεγαστικού αποθέματος και ένα κοινωνικό πρόγραμμα για τις "περιοχές προτεραιότητας για παρέμβαση" (BiP/ZiP).

Όσον αφορά τη στρατηγική για τη δημοτική στέγαση, το PDM προτείνει την ανάπτυξη προγραμμάτων παρέμβασης και αποκατάστασης του κτιριακού αποθέματος που ανήκει στο δήμο (βλ. Κοινωνική κατοικία). Ο μεσοπρόθεσμος στόχος είναι η σταδιακή ελαχιστοποίησή του κατά 2/3 την επόμενη δεκαετία (2022) προωθώντας την πώλησή του στους ενοικιαστές του.

Επιπλέον, ένα σχέδιο δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, όπως προτάθηκε, για την παροχή στέγασης σε νοικοκυριά με υψηλότερο εισόδημα για να επωφεληθούν από το πρόγραμμα κοινωνικής στέγασης SRM (Social Rental Market). Τα δημόσια στεγαστικά ταμεία θα χρηματοδοτούσαν την προσφορά ιδιωτικών ακινήτων σε τιμές 20 έως 30% κάτω από τις τιμές της αγοράς.

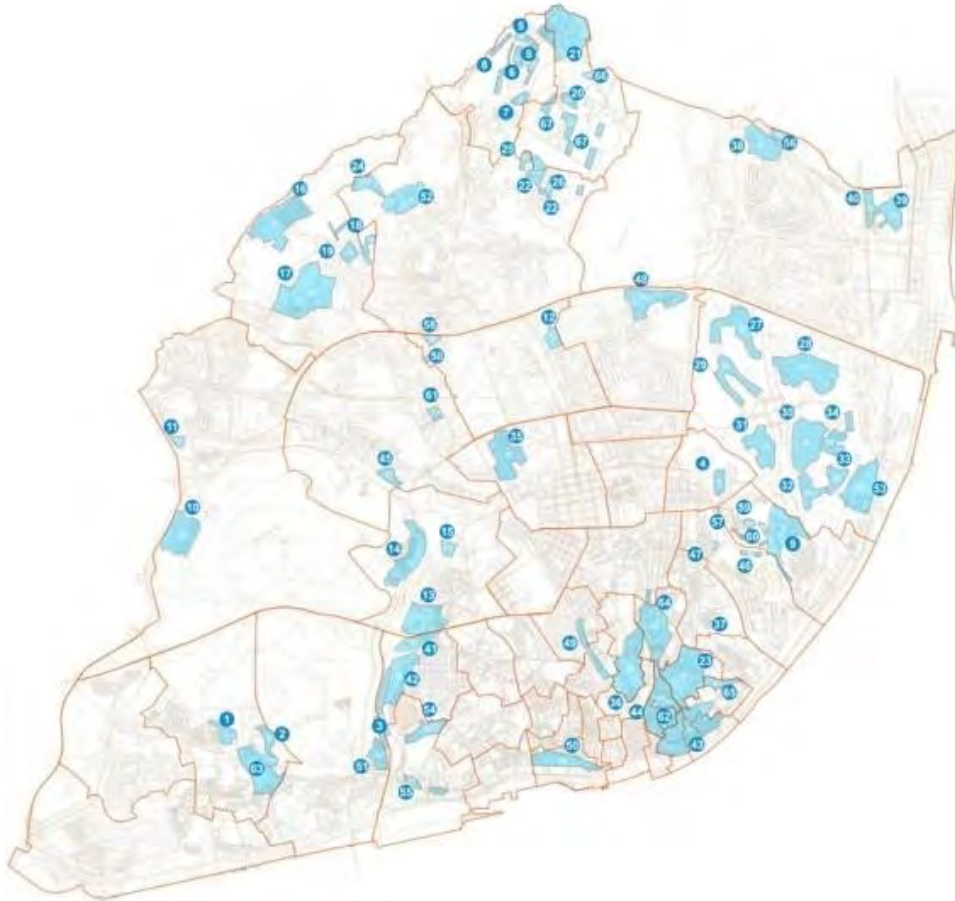
Τα σημεία κριτικής του προγράμματος είναι ότι οι τιμές της αγοράς τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί λόγω των πολυτελών αναπτύξεων από ξένες επενδύσεις, συνεπώς, το κόστος των προσφερόμενων κατοικιών θα ήταν επίσης αυξημένο. Επίσης, οι προτεινόμενες κατοικίες βρίσκονται σε περιοχές που δεν αντιστοιχούν σε αυτές που έχουν ζήτηση (Pato και Pereira 2016).

Επιπλέον, μεταξύ των βασικών προτάσεων της CML για την ανάπλαση ήταν το πρόγραμμα BiP/ZiP για την ενίσχυση της "από κάτω προς τα πάνω" ανάπλασης των υποβαθμισμένων γειτονιών. Η μεθοδολογία του προσδιόρισε 67 γειτονιές που είναι επιλέξιμες για να λάβουν κονδύλια σε ετήσια βάση, αφού οι τοπικοί φορείς υποβάλουν ποικίλα θεματικά έργα.

---

⁴ επαναχρησιμοποίηση - αποκατάσταση - αναγέννηση

Στον ακόλουθο χάρτη (Εικόνα 9) παρουσιάζονται οι περιοχές που επιλέχθηκαν να συμμετάσχουν. Οι περισσότερες από τις περιοχές συγκεντρώνονται στο βόρειο ή ανατολικό τμήμα της επικράτειας του Δήμου. Περιλαμβάνονται επίσης λίγες κεντρικές γειτονιές.

Εικόνα 9 Περιοχές και γειτονιές προτεραιότητας παρέμβασης BiP/ZiP Πρόγραμμα 2011-2017. Πηγή: bipzip.cm-lisboa.pt

Η επιχειρηματικότητα, η δημιουργία κοινότητας, οι συμπράξεις, η αυτόοργάνωση και η ανάπτυξη ικανοτήτων προσδιορίζονται ως βασικές έννοιες του προγράμματος στην ανάλυση του Tulumello (2016:15). Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα ελάχιστα διατιθέμενα κονδύλια που εκτείνονται σε μια ευρεία ποικιλία έργων (από πολιτιστικές εκδηλώσεις έως μικρο-δημόσιες υπηρεσίες) έχουν ελάχιστη επίδραση στην καθημερινή ζωή επισφαλών γειτονιών στην Πορτογαλία μετά το πρόγραμμα προσαρμογής της ΕΕ.

Αυτού του είδους τα έργα "από κάτω προς τα πάνω", τα οποία στην πραγματικότητα δρομολογούνται από πάνω προς τα κάτω, είναι τελικά ένας τρόπος για να ανατεθεί η κοινωνική πολιτική που συνήθως είναι ευθύνη του κράτους σε ιδιωτικούς φορείς. Προσφέρεται προσωρινή απασχόληση σε ΜΚΟ, ακαδημαϊκούς και άλλους.

Τέλος, πέρα από αυτές τις "σκληρές" (hard) στρατηγικές, ο Tulumello (2016) υπογραμμίζει την εστίαση της ατζέντας αναζωογόνησης της CML στην επιθυμία να διαμορφωθεί ένα ελκυστικό και ζωντανό αστικό περιβάλλον.

Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει τον εντοπισμό βασικών δημόσιων πόρων και αντικειμένων με δυνατότητες για την "αυθεντική" διαμόρφωση του τόπου. Υπό αυτή την έννοια, η φυσική τοπογραφία της Λισαβόνας, όπως τα υδατορέματα, οι λοφώδεις περιοχές και οι κοιλάδες, προωθούνται για τις μοναδικές τους ιδιότητες καθώς και για τη διάταξή τους να φιλοξενούν δραστηριότητες αναψυχής (χώροι πρασίνου, δημόσιοι χώροι με δραστηριότητες στο νερό κ.λπ.).

Στη διαδικασία αυτή κινητοποιούνται επίσης άυλες οντότητες: για παράδειγμα, στοιχεία όπως το φως (ήλιος) και κυρίως η συναρμογή τους: οι απόψεις του τοπίου διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο. Η καθιέρωση οπτικών συνδέσεων μεταξύ του ποταμού και των εκβολών του ποταμού, ή η οργάνωση ενός κατάλληλου "πλαισίου" (θέα) για την ανάδειξη ιστορικών κτιρίων (παλάτια, μοναστήρια, εκκλησίες κ.λπ.) με την κινητοποίηση ειδικών οπτικών μελετών, ρυθμίζοντας εξίσου τη νέα δομημένη ανάπτυξη, ώστε να διασφαλίζονται τα μοναδικά πλαίσια της Λισαβόνας.

Θα ήθελα να κάνω μια σύντομη ανασκόπηση των επιλεγμένων τομέων παρέμβασης της πόλης που συνδέονται με την ατζέντα της αστικής αναγέννησης και την επιτακτική ανάγκη για ανταγωνιστικότητα των πόλεων. Αυτοί περιστρέφονται γύρω από την προώθηση του τουρισμού και της αναψυχής, τη διαμόρφωση μιας „δημιουργικής“ πόλης.

Ο τουρισμός είναι ένας ταχέως αναπτυσσόμενος τομέας στη Λισαβόνα, ιδίως από το 2009 και μετά. Αντλώντας από το εθνικό πλαίσιο, τα δημοτικά κίνητρα επικεντρώνονται σε μια στρατηγική δημιουργίας τόπου που περιστρέφεται γύρω από την οικονομία των επισκεπτών.

Αυτός ο κερδοφόρος κλάδος οδηγεί στην ανάπτυξη εγκαταστάσεων, υποδομών και τη διαμόρφωση της πόλης σύμφωνα με τις αυξανόμενες ανάγκες της. Τα κίνητρα τουριστικής αναγέννησης δίνουν προτεραιότητα στην ανάπτυξη δημόσιων χώρων, πολιτιστικού εξοπλισμού και εξοπλισμού αναψυχής, καθώς και τουριστικών καταλυμάτων.

Επιπλέον, δραστηριότητες τοποθέτησης εμπορικού σήματος που αυξάνουν την προβολή της Λισαβόνας στην τουριστική αγορά. Οι γειτονιές του ιστορικού κέντρου, όπως η Baixa, η Alfama και το Bairro Alto, αποτελούν τον πυρήνα του τουριστικού κυκλώματος.

Επιπλέον, μεταξύ των δημοτικών στρατηγικών συγκαταλέγεται και η περίφημη έννοια της "Δημιουργικής Πόλης" (Florida 2002), η οποία αναπαράγεται σε διάφορες πόλεις σε όλο τον κόσμο. Τα τελευταία χρόνια η CML ασχολείται με την προώθηση της δημιουργικής οικονομίας και του δημιουργικού περιβάλλοντος. Οι πρωτοβουλίες εξαπλώνονται σε τομείς όπως η τεχνολογική καινοτομία (τομείς ψηφιακής και ρομποτικής) και η επιχειρηματικότητα (νεοφυείς επιχειρήσεις), η προσέλκυση "ταλέντων", η προώθηση της "ποικιλομορφίας και της ανεκτικότητας".

Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ των μέτρων που ελήφθησαν, στρατηγική για το place-branding (εκστρατεία "Made out of Lisboa", Lisboa Empreende), επιλογή ιδιωτικών φορέων για τη διεξαγωγή εκστρατειών, προγράμματα καθοδήγησης (Startup Lisboa) σχετικά με το καινοτόμο, δημιουργικό περιβάλλον της πόλης.

Επιπλέον, η CML επενδύει στη διαμόρφωση φυσικών χώρων που θα συγκεντρώσουν αυτή την κοινότητα, όπως κόμβοι για την επιχειρηματικότητα και τις δημιουργικές βιομηχανίες (βλέπε, "Mouraria Creative Hub" στη Mouraria, επερχόμενο HCB στο Beato, Fab Lab). Οι ακρογωνιαίοι λίθοι της θεωρίας του Florida όπως τα "ταλέντα", η "ποικιλομορφία" και η "ανεκτικότητα", μπορούν να εντοπιστούν στο λόγο της CML.

Η ανταγωνιστικότητα της πόλης και η διαμόρφωση ενός πολυσύχναστου δημιουργικού περιβάλλοντος περνάει μέσα από την προσέλκυση "ταλέντων" από όλο τον κόσμο: νέων, δημιουργικών επαγγελματιών με υψηλή μόρφωση.

Ως εκ τούτου, η εκπαίδευση και τα πανεπιστημιακά ιδρύματα βρίσκονται στο επίκεντρο αυτών των πολιτικών. Η διεθνοποίηση των πορτογαλικών ιδρυμάτων (δημιουργία αγγλόφωνων προγραμμάτων, συνεργασίες με ευρωπαϊκά και βορειοαμερικανικά πανεπιστήμια κ.λπ.) δρομολογήθηκε προκειμένου να υποδεχθούν περισσότερους ξένους φοιτητές (Erasmus έως Διεθνής Ανταλλαγή Φοιτητών).

Δίνεται έμφαση στον αριθμό των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και στην ποιότητα των σπουδών και ακολουθούν έρευνες σχετικά με τις προτιμήσεις και τις τάσεις των αλλοδαπών φοιτητών. Οριοθετείται στρατηγική προώθησης με διαφήμιση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, εκπαιδευτικές εκθέσεις και ψηφιακές πύλες πληροφόρησης για

την ενίσχυση του αριθμού των εισερχόμενων φοιτητών ανταλλαγής από την ΕΕ και τη Βόρεια Αμερική.

Η Λισαβόνα συγκαταλέγεται μεταξύ των 20 πιο δημοφιλών πόλεων για να περάσει κανείς ένα εξάμηνο Erasmus στο εξωτερικό τα τελευταία χρόνια (Van Mol, Ekamper 2016). Ο αριθμός των φοιτητών ανά εξάμηνο ξεπερνά τις 4.000 (Malet Calvo 2018:8)

Επιπλέον, ένα ελκυστικό περιβάλλον εξαρτάται επίσης από την προσφορά αναψυχής, την πολιτιστική προσφορά και την ικανότητα της πόλης να παρουσιάζει σύγχρονα πολιτιστικά θεάματα.

Η CML έχει τη δική της ξεχωριστή πολιτιστική στρατηγική που χαράσσεται από τη Δημοτική Διεύθυνση Πολιτισμού (DMC). Αυτή περιλαμβάνει την προσφορά νέων κλασικών πολιτιστικών χώρων (μουσεία, θέατρα, ιστορικά κτίρια κ.λπ.) αλλά και την υποστήριξη πιο "εναλλακτικών" πρωτοβουλιών ανοικτών στο ευρύ κοινό όπως:

- i) Προώθηση της τέχνης του δρόμου (street art). Η GAU (Galeria Arte Urbana – Γκαλερί Αστικής Τέχνης) είναι η δημοτική μονάδα με στόχο την δημιουργία και χρηματοδότηση εικονογραφιών σε κτήρια στις γειτονιές της Λισαβόνας.
- ii) Στήριξη καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων μέσα από την ίδρυση πολιτιστικών πολύ-χώρων. Ένα πρώην σχολικό κτήριο χρονολογίας του 17^{ου} αιώνα στην περιοχή Santos ανακαινίστηκε πλήρως για να φιλοξενήσει εκθέσεις σύγχρονης τέχνης εκκολαπτόμενων καλλιτεχνών. Η πρόσοψη του καλύπτεται από μια μεγάλη τοιχογραφία του διάσημου street artist Bordallo.
- iii) τη δημιουργία δικτύου δημοτικών βιβλιοθηκών. (18 βιβλιοθήκες σε ολόκληρη την επικράτεια του δήμου, διοργάνωση εκπαιδευτικών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων).
- iv) διοργάνωση εκδηλώσεων (φεστιβάλ EGEAC Carnival, Sardine Festival, St Antonio Lisbon Popular Festival, Iberoamerican Capital 2017 κ.λπ.)

Υιοθετούνται μέτρα για την προώθηση της καλλιτεχνικής παραγωγής (ειδικά του κινηματογράφου), όπως η ίδρυση της Επιτροπής Κινηματογράφου της Λισαβόνας που διευκολύνει τα θέματα οργάνωσης των ταινιών που γυρίζονται και παράγονται στην πόλη. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη διοργάνωση εμβληματικών εκδηλώσεων,

σημαντικών στιγμών για το branding και την προβολή του τόπου. Γύρω από θέματα που προωθούν την καινοτομία, την ανεκτικότητα, τον τοπικό πολιτισμό.

Αξιοσημείωτα παραδείγματα: η υποστήριξη στη διοργάνωση του τεχνολογικού γεγονότος μεγαθήριο, το ετήσιο συνέδριο "Web Summit" που συγκέντρωσε 70.000 επισκέπτες και ομιλητές.

Επίσης, επιλεγμένες οργανωμένες εκδηλώσεις περιστρέφονται γύρω από τη μόδα, τον κινηματογράφο και τη σύγχρονη τέχνη. Ο τοπικός πολιτισμός έχει από τέτοια πολιτιστικά προγράμματα με εκδηλώσεις όπως το καρναβάλι, το φεστιβάλ σαρδέλας, το λαϊκό φεστιβάλ του Αγίου Αντωνίου τον Ιούνιο που μετατρέπονται σε ελκυστικά στοιχεία για τη διαμόρφωση ενός ελκυστικού brand της πόλης.

Επιπλέον, η ανεκτικότητα και το πολιτισμικά ποικιλόμορφο προφίλ της πόλης προωθείται από τις αρχές τις τελευταίες δεκαετίες (βλ. σλόγκαν "Λισαβόνα, πόλη της ανεκτικότητας" στα τέλη του 2000).

Η CML έχει αυξήσει την υποστήριξη της σε εκδηλώσεις κατά των "διακρίσεων της καθημερινής ζωής" (όπως οι ετήσιες γιορτές υπερηφάνειας LGBTQ+, η υποστήριξη της υποψηφιότητας της Λισαβόνας για το Euro Pride 2022). Ακόμα, επίσης μια ευκαιρία για το place branding για την ελκυστικότητα της πόλης για συγκεκριμένες τουριστικές θέσεις κλπ όπως ο LGBTQ+ τουρισμός .

Τον Μάρτιο του 2019, η CML ανακοίνωσε την ίδρυση του "Σπιτιού της Διαφορετικότητας- ΛΟΑΤΚΙ Δημοτικό Κέντρο" (Casa da Diversidade - Centro Municipal LGBTI e Centro Municipal para a Interculturalidade) στη Δημοτική Αγορά Tijolo του Anjos. Το κέντρο προβλέπεται να εγκατασταθεί στο Anjos, στην ανακαινισμένη δημοτική αγορά που τώρα εξυπηρετεί την προώθηση των δημιουργικών βιομηχανιών (όπως χώροι συνεργασίας, fab-labs κ.λπ.). Μια γειτονιά που είναι δημοφιλής για τη νυχτερινή ζωή, τις δραστηριότητες αναψυχής αλλά και την κατοικία φοιτητών (ντόπιων και Erasmus), δημιουργικών επαγγελματιών και τουριστών τέτοιες εντοπίσεις αναμένεται να ωθήσουν την τάση ανάπλασης της περιοχής.

Ανάδυση του παράκτιου σχεδιασμού στην ανατολική Λισαβόνα

Σε αυτό το υποκεφάλαιο, η ανάλυση επικεντρώνεται ειδικά στον αστικό μετασχηματισμό των παραλιακών περιοχών της Λισαβόνας τις τελευταίες δεκαετίες. Οι εξελίξεις αυτές

εντάσσονται στο πλαίσιο της ανερχόμενης τάσης του παράκτιου σχεδιασμού (waterfront urbanism) που εμφανίστηκε ήδη από τη δεκαετία του 1970 στις πόλεις των ΗΠΑ και από το '90 σε παγκόσμια κλίμακα (Brownill 2012).

Στην περίπτωση της Λισαβόνας, η επιβράδυνση της βιομηχανικής παραγωγής και της λιμενικής κίνησης από τη δεκαετία του 1970 (Sousa, Fernandes 2012) τροφοδότησε την αναζήτηση νέων στρατηγικών αστικής ανάπτυξης. Η κατάσταση των "άλλοτε" σημαντικών βιομηχανικών κόμβων από το παραλιακό μέτωπο του Ατλαντικού Alcântara (δυτική Λισαβόνα) και το παραλιακό μέτωπο του ποταμού Τάγου Beato, Marvila, Loures (ανατολική Λισαβόνα) αναδεικνύεται ως κρίσιμο θέμα, τονίζοντας την "παρακμή" τους.

Στις αρχές της δεκαετίας του '90, πρωτοποριακά έργα μεγάλης κλίμακας εμφανίζονται στην Ιβηρική Χερσόνησο με κορυφαία παραδείγματα παρεμβάσεων με αφορμή τη διοργάνωση ενός mega-event όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Βαρκελώνη (1992), η Διεθνής Έκθεση στην Σεβίλλη (EXPO 1992). Για τον Sanches (2017) οι εξελίξεις αυτές τροφοδοτούν τον αστικό ανταγωνισμό στην περιοχή με τις πόλεις να επιδιώκουν να υιοθετήσουν αυτές τις τάσεις.

Ως εκ τούτου, ο παράκτιος σχεδιασμός εισέρχεται στην αστική ατζέντα της Λισαβόνας με την κυβέρνηση της πόλης και άλλους σημαντικούς ενδιαφερόμενους φορείς (όπως οι λιμενικές αρχές PAL) να τονίζουν τις αναπτυξιακές δυνατότητες παράκτιων αποεπενδυμένων περιοχών. Ξεκινά τότε μια σειρά διαγωνισμών και κειμένων σχεδιασμού για την ανάπτυξη αυτών των παράκτιων περιοχών (βλ. Διαγωνισμός για την ανάπτυξη της παραλιακής ζώνης της Λισαβόνας: Πόλη και ποτάμι 1988, Plano Estrategico de Lisboa PEL 1992, POZOR 1994).

Όπως και στη διεθνή εμπειρία (βλ, περίπτωση Βαρκελώνης και Σεβίλλης), τα mega-events αποτελούν καταλύτες για την ανάπτυξη των παραλίων (Roult, Lefebvre 2013). Αυτές οι στιγμές "ήπιας ισχύος ή δημόσιας διπλωματίας για την προβολή του έθνους ως παγκόσμιου παίκτη και την ανάδειξη της ευρωστίας των υποδομών και της επιχειρηματικής του οξυδέρκειας" (Maguire, 2011:690 στο Salazar et al.) επιβάλλουν μια κοινωνική "συναίνεση" (σημαντικών ιδιωτικών και δημόσιων φορέων) ικανή να υπερβεί περίπλοκους κανονισμούς σχεδιασμού, να δημιουργήσει εξαιρετική νομοθεσία για την υλοποίηση της αστικής ανάπτυξης μεγάλης κλίμακας (Roult, Lefebvre 2013).

Κατά συνέπεια, μία από τις πρώτες παρεμβάσεις μεγάλης κλίμακας στην Πορτογαλία πραγματοποιήθηκε στο δυτικό παράκτιο μέτωπο της Λισαβόνας με την ευκαιρία της πρώτης προεδρίας της χώρας στην ΕΟΚ.

Μια περιοχή 5 εκταρίων δίπλα στο ιστορικό κέντρο του Belem⁵ διαμορφώθηκε σε ένα σύμπλεγμα πολιτισμού και αναψυχής από τους Gregotti και Atelier Risco (Sanchez 2017). Η επισκόπηση των εξελίξεων που σχετίζονται με την ανάπτυξη της παράκτιας ζώνης δείχνει ότι τα μέγα-γεγονότα οδήγησαν σε παρεμβάσεις ανάπλασης μεγάλης κλίμακας στη Λισαβόνα τις τελευταίες δεκαετίες.

Το υδάτινο στοιχείο δίπλα στην πόλη επανανοηματοδοτείται, και πλέον αποτελεί πολύτιμο περιουσιακό στοιχείο με σημαντικά οφέλη για την ποιότητα της ζωής. Οι παράκτιες αστικές περιοχές εμφανίζονται ως διακριτές μονάδες που πρέπει να ενωθούν.

Ως εκ τούτου, το παραλιακό μέτωπο της Λισαβόνας αναδύεται εκ νέου ως κεντρικός άξονας αστικής ανάπτυξης, αλλά αυτή τη φορά προορίζεται για ψυχαγωγικές και πολιτιστικές δραστηριότητες, καθώς και για νέα οικιστική ανάπτυξη. Ο σχεδιασμός φιλοδοξεί να δημιουργήσει χωρική "συνοχή" με τις αρχές να διαφημίζουν τα ευρύτερα κοινωνικά οφέλη για τις γύρω ανατολικές εργατικές κοινότητες που απορρέουν από τη διαμόρφωση μιας υδάτινης πρόσοψης αναψυχής (απόσπασμα).

Επιπλέον, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι αυτό το νέο μοντέλο ανάπτυξης ωθεί σε μια αλλαγή των πολιτικών σχετικά με τη λιμενική δραστηριότητα. Οι λιμενικές υποδομές σε αστικές περιοχές προορίζονται πλέον για αναψυχή και μεταφορά επιβατών (βλέπε, μαρίνες, μετατροπή των αποθηκών logistics της Alcantara σε χώρο αναψυχής και νυχτερινής διασκέδασης) (Sousa and Fernandes 2012).

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η υποψηφιότητα της Λισαβόνας για τη διοργάνωση μια εκδήλωσης παγκόσμιου εμβέλειας: τη Διεθνή Έκθεση του 1998 (EXPO 98). Με το Στρατηγικό Σχέδιο της Λισαβόνας (Plano Estrategico de Lisboa -1992) το mega event χωροθετήθηκε στην ανατολική παραποτάμια περιοχή (Δ.Ε Loures).

Δύο χρόνια αργότερα (1994), οι λιμενικές αρχές και η CML ξεκίνησαν το πρώτο σχέδιο που επικεντρώθηκε στο σχεδιασμό ολόκληρου του παραλιακού μετώπου της πόλης (μια απόσταση 12 χιλιομέτρων, από το Alges έως το Loures) (Sousa, Fernandes 2012). Το

---

⁵ Προάστιο της δυτικής Λισαβόνας

POZOR (Plano de Ordenamento da Zona Ribeirinha de Lisboa, 1994) έδωσε προτεραιότητα στις παρεμβάσεις στο Cais do Sodre και στο Belem.

Όσον αφορά το ανατολικό παραλιακό μέτωπο του ποταμού, δόθηκε έμφαση στην αποβάθρα Roso do Bispo, η οποία προτάθηκε ως χώρος κατοικίας, και αναψυχής. Τελικά απορρίφθηκε μετά την πρόκληση δημόσιας αμφισβήτησης που σχετίζεται με την πυκνή δομημένη ανάπτυξη που προτάθηκε (Sanchez 2016).

Παρ' όλα αυτά, η ενασχόληση με το σχεδιασμό των παραλιακών περιοχών αντικατοπτρίζεται σταθερά στο επικαιροποιημένο ΓΠΣ (PDM) του ίδιου έτους. Η αποβάθρα logistics στο Olivais πλέον κατοχυρώνεται ως περιοχή ανάπτυξης της EXPO 1998 (Sousa, Fernandes 2012). Επιπλέον, το ΓΠΣ αναθέτει τις αρμοδιότητες αστικής ανάπτυξης (για παράδειγμα, την απόκτηση των εδαφών, τη διαχείριση της χρηματοδότησης κ.λπ.) σε μια κοινοπραξία δημοτικού και ιδιωτικού τομέα (Parque EXPO) (Pereira 2013).

Η διοργάνωση της EXPO 1998 αποτελεί αφορμή για τη δραστική αναδιάρθρωση της Λισαβόνας. Με αφορμή αυτό το μεγαλεπήβολο γεγονός, οραματίζεται μια "νέα κεντρικότητα" 340 εκταρίων που διατρέχει 5 χλμ στο ανατολικό παραλιακό μέτωπο της πόλης για την "αποκατάσταση της ισορροπίας της πόλης" και των δεσμών με το υδάτινο στοιχείο (da Costa 1998:4).

Όπως συζητήθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, η περίπτωση της γειτονιάς της EXPO 98 Parque das Naçoes έχει διερευνηθεί διεξοδικά για τον ιδιαίτερο μηχανισμό ανάπτυξής της (δημόσιο - ιδιωτικό σχέδιο, εταιρεία δημοσίου κεφαλαίου "Parque EXPO") και τον στόχο της "ολικής ανακαίνισης μιας περιοχής" πρωτοφανή στην ιστορία του πορτογαλικού σχεδιασμού. Αυτός ο „νεόδημος“ εξευγενισμός⁶ (Pereira 2015) δημιουργήθηκε σε μια ειδική ζώνη σχεδιασμού PUZI (Plano de Urbanização de Zona de Intervenção) προσαρμοσμένη στις προβλεπόμενες εξελίξεις. Προηγούμενες δραστηριότητες λιμενικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων καθώς και εργατικά συγκροτήματα κατοικιών εκδιώχθηκαν.

Η διαμόρφωση της νέας περιοχής κινήθηκε γύρω από τη θεματική των „Ανακαλύψεων“ βλ. επιλογή για την ονομασία των δρόμων και σημαντικών κτηρίων στην νέα περιοχή , η μορφή των κτηρίων (βλ. σε σχήμα караβιού). Όπως αναφέρει ο Sieber (2001:557) η

---

⁶ New built gentrification

διοργάνωση της Εκθεσης και η διαμόρφωση της περιοχής αποτελεί αφορμή για „επικαιροποιημένη αναπαράσταση του σύγχρονου πορτογαλικού εθνικού αφηγήματος που θα ταίριαζε στις νέες ευρωπαϊκές και παγκόσμιες τάξεις" (Sieber 2001:557) για το νέο μέλος της ΕΟΚ.

Πολυτελείς κατοικίες, πύργοι γραφείων, εμπορικοί και πολιτιστικοί χώροι, υπερμεγέθη αξιοθέατα (βλέπε, πύργος Vasco da Gama ύψους 32 μέτρων, τελεφερίκ) καθώς και ιδιαίτερη έμφαση στη διαμόρφωση δημόσιων υπαίθριων χώρων (παραλιακός πεζόδρομος, χώροι πρασίνου και αθλητισμού) και μαρίνας. Το Atelier RISCO παρέδωσε de novo τα σχέδια πολεοδομικού σχεδιασμού για την ανάπτυξη.

Η αστική ανάπτυξη συνοδεύτηκε από τεράστια ενίσχυση των υποδομών μεταφορών στην περιοχή. Από τη μία πλευρά, η οικοδόμηση της μέγα υποδομής μεταφορών, της γέφυρας Vasco da Gama μήκους 4 χιλιομέτρων. Έγινε πρωτοσέλιδο ως η "μεγαλύτερη γέφυρα της Ευρώπης" που εγκαινιάστηκε για την EXPO98 για να συμβάλει στην αποτελεσματικότερη σύνδεση με τη νότια όχθη του Τάγου. Από την άλλη πλευρά, δημιουργήθηκε ένας ολοκαίνουργιος κόμβος για τον προαστιακό και τον περιφερειακό σιδηρόδρομο καθώς και για τις συνδέσεις με λεωφορεία: ο σταθμός "Oriente".

Κατά συνέπεια, η mega-ανάπτυξη επανασχεδίασε την ευρύτερη μητροπολιτική περιοχή ως μια πολυπυρηνική επικράτεια (Pereira 2016). Το Parque das Nações αποτελεί το σύγχρονο κέντρο σε διάκριση με το Baixa, το ιστορικό κέντρο. Η ανάδυση της νέας κεντρικότητας ενίσχυσε το ενδιαφέρον για ολόκληρο το ανατολικό παραλιακό μέτωπο.

Η ιστορικότητα της ζώνης αναδεικνύεται και συνδέεται με πολύτιμες εθνικές αφηγήσεις, όπως η περίοδος βασιλείας (βλ. παρουσία διάσημων μοναστηριών), η Αστική Επανάσταση (βλ. κτήρια αστών τον 17ο αιώνα), ο εκσυγχρονισμός της Πορτογαλίας (βλ. βιομηχανικές μονάδες από το 18^ο αιώνα).

Υπό αυτή την έννοια, δημιουργήθηκε μια σύμπραξη δημόσιου και ιδιωτικού τομέα για την έναρξη του προγράμματος "Caminho de Oriente: Από τη Santa Apolonia στη Marvila μια πόλη που πρέπει να ανακαλύψετε!". Στόχος του η διάδοση της σημασίας αυτής της "υποτιμημένης [...] διαδρομής μεγάλου αρχιτεκτονικού, πολιτιστικού και τουριστικού ενδιαφέροντος" (Caminho do Oriente:19).

Το σκεπτικό του προγράμματος, στο οποίο κυριαρχούσε η αστική ανάπτυξη, συνέδεσε την προώθηση της τοπικής ιστορίας με την "οικονομική δυναμική της περιοχής [...] και την αστική αναβάθμιση" (Caminho de Oriente:12).

Ως εκ τούτου, στο πρόγραμμα συμπεριλαμβανόταν μια ιστορική μελέτη για τα σημαντικά στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς, συμπληρωματικά με ένα πρόγραμμα αποκατάστασης και μια σειρά εκδηλώσεων προβολής και πολιτιστικών εκδηλώσεων. Από το "Descobrimentos" έως την "ανακάλυψη" της περιοχής του ανατολικού παραλιακού μετώπου, η "Διαδρομή της Ανατολής" (Caminho do Oriente), αποσκοπούσε στην "κατάκτηση" ή διαμόρφωση του ανατολικού παραλιακού μετώπου, μέσω στρατηγικών αστικής ανάπτυξης. Η ανάδειξη της κληρονομιάς και της "μοναδικής" τοπικής ιστορίας της περιοχής της προσδίδει συμβολική αξία που τη διακρίνει από τους υπόλοιπους αποβιομηχανοποιημένους πολιτιστικούς τόπους σε όλο τον κόσμο.

Αυτή η διαδικασία, τροφοδότησε τη θεματοποίηση (theming process- branding) της περιοχής, της οποίας κύρια στοιχεία είναι: τα πορτογαλικά "εθνικά επιτεύγματα"(Ανακαλύψεις) και οι μεταποιητικές δραστηριότητες στην περιοχή (όπως οι αποθήκες κρασιού) και την κατοικία της αστικής τάξης (τον 17ο αιώνα).

Οι παρεμβάσεις του έργου, είναι ακόμη ορατές μέχρι σήμερα: οι χώροι παρέμβασής του, όπως τα βιομηχανικά κτίρια στην πλατεία David Leandro, αποτελούν σήμερα σημεία-κλειδιά της "ανθούσας" δημιουργικής-πολιτιστικής αναγέννησης της περιοχής.

Για παράδειγμα, οι τοιχογραφίες και τοιχογλυπτά είναι ακόμη ορατά σήμερα και απεικονίζουν μοτίβα που σχετίζονται με τις βασικές έννοιες της θεματολογίας της περιοχής όπως: καρχαρίες και άλλα μεταλλικά γλυπτά ζώων στους τοίχους της αποθήκης Pereira Fonseca, μεσαιωνικά πλοία που συνδέονται με τις "ανακαλύψεις", φύλλα κρασιού στους τοίχους των αποθηκών στην av. Infante Henriques, για την ιστορία της περιοχής στην εμπορία κρασιού

Η διοργάνωση της EXPO 98, η οποία χαρακτηρίστηκε ως "πολύ επιτυχημένη"⁷, εδραίωσε το ενδιαφέρον για την ανατολική παράκτια περιοχή. Με αφετηρία τη γειτονιά Parque das Nações, η CML είχε ως στόχο να επεκτείνει το πρότυπο ανάπτυξης των γύρω

---

⁷Άρθρο της εφημερίδας Diário de Notícias στις 17.04.2008:" Sucesso da Expo'98 apagou polémicas" διαθέσιμο στο: <https://www.dn.pt/arquivo/2008/sucesso-da-expo98-apagou-polemicas-997948.html>

αποεπενδυμένων παράκτιων περιοχών. Η ολοκαίνουργια πολυτελή γειτονιά της EXPO είναι ελάχιστα συνδεδεμένη με τις γύρω περιοχές χαμηλού εισοδήματος.

Οι επίσημοι λόγοι (βλ. κείμενα σχεδιασμού) προτείνουν ως μέσο για την συνοχή του αστικού ιστού την επέκταση μιας λογικής χωρικής οργάνωσης παρόμοιας με τον παράκτιο σχεδιασμό της EXPO98. Σύμφωνα μ' αυτή τη προσέγγιση, προβλέπονται οικιστικοί και εμπορικοί χώροι, δραστηριότητες αναψυχής δίπλα στον Τάγο και την αναβάθμιση ορισμένων βιομηχανικών ερειπίων.

Σ' αυτή τη λογική, το 2001 παρουσιάστηκε το Σχέδιο για την Πολεοδόμηση των Περιοχών της Ανατολικής Προκουμαίας (PUZRO Plano de Urbanização da Zona Ribeirinha Oriental). Αφορούσε μια έκταση 418 εκταρίων, η οποία κάλυπτε 4,5 χιλιόμετρα του παραποτάμιου μετώπου που βρίσκεται στην κρίσιμη για επενδύσεις περιοχή μεταξύ Parque das Nações και Santa Apollonia. Σε μια περιοχή με μεγάλους πρώην βιομηχανικούς χώρους, το σχέδιο περιελάμβανε ειδική ανάλυση των υφισταμένων κτιρίων βιομηχανικής κληρονομιάς και στρατηγικές αναβάθμισης.

Το σχέδιο απορρίφθηκε τελικά λόγω της διαφωνίας της περιφερειακής επιτροπής ανάπτυξης (Sanchez 2017). Ωστόσο, καθοδήγησε τους προβληματισμούς σχετικά με την ανάπτυξη της περιοχής. Για παράδειγμα, το 2008 ολόκληρο το σχέδιο επανήλθε στην επιφάνεια υπό τη μορφή ενός "στρατηγικού εγγράφου για τον έλεγχο του ανατολικού παραλιακού μετώπου του ποταμού").

Επιπλέον, οι προτάσεις του για τις μεγάλες περιοχές Braço de Prata και Matinha μετατράπηκαν σε λεπτομερή σχέδια (Plano Pormenor de Braço de Prata, 1999 και Plano Pormenor de Matinha 2011). Τα δύο σχέδια καλύπτουν επιφάνειες που είχαν προηγουμένως αφιερωθεί για βιομηχανική παραγωγή . Η πρώτη περιοχή παρέμβασης καλύπτει 10 εκτάρια, ενώ η δεύτερη είναι σημαντικά μεγαλύτερη 31,5 εκτάρια.

Οι δύο προτάσεις χαρακτηρίζονται από έναν άξονα πράσινων χώρων αναψυχής κατά μήκος της προκουμαίας του ποταμού, που συνδέει τις τοποθεσίες της ανατολικής προκουμαίας. Επιπλέον, κατοικίες και τριτογενείς δραστηριότητες προβλέπεται να καλύψουν αυτές τις μεγάλες επιφάνειες.

I) Στην περίπτωση του Braço de Prata το 2001, μια επένδυση σε ακίνητα με τον διάσημο Ιταλό αρχιτέκτονα Renzo Piano να ηγείται των σχεδιαστικών σχεδίων. Το μεγαλύτερο

μέρος της επιφάνειας θα καταλαμβάνονταν από κατοικίες (72%), τριτογενείς δραστηριότητες (16%) και υπηρεσίες (12%).

Παρά την αποκάλυψη της επένδυσης στα χρόνια που ακολούθησαν την παρέμβαση της έκθεσης EXPO98 και χαρακτηρίστηκαν από ταχείς ρυθμούς κατασκευής σε όλη την Πορτογαλία, η επένδυση αντιμετώπισε αρκετές ανατροπές λόγω προβλημάτων συμβατότητας με τους νόμους σχεδιασμού και τις ικανότητες της εταιρείας ανάπτυξης.

Το 2007, το "πράσινο φως" για την επένδυση δόθηκε με την αλλαγή ηγεσίας στην κυβέρνηση της πόλης. Ο Antonio Costa (PS), σημερινός πρωθυπουργός και τότε δήμαρχος της CML ανέφερε την πρόθεσή του να "επιλύσει τα αστικά αδιέξοδα"⁸, όπως η ανάπτυξη της Prata, που είχε "παραλύσει την πόλη και κλόνισε την εμπιστοσύνη των επενδυτών" στην αναπτυξιακή διαδικασία. Η κατασκευή ξεκίνησε εκ νέου το 2015 με την έναρξη της νέας θητείας του PS στη δημοτική αρχή, αφού υπέστη τροποποιήσεις (δομημένη επιφάνεια, χώροι στάθμευσης).

Το εγκεκριμένο σχέδιο περιλαμβάνει 244.000τ.μ. δομημένες επιφάνειες σε 12 οικόπεδα (κτίρια) συνολικά 499 διαμερίσματα. Οι εταιρείες ανάπτυξης και διαχείρισης είναι η Norfin και η Lisfundo, οι οποίες υποστηρίζονται από κεφάλαια δύο ισχυρών πορτογαλικών τραπεζών: Caixa Geral de Depositos και Banco Novo. Η αξία των διαμερισμάτων κυμαίνεται από 550.000 ευρώ (T1) έως 2,5 εκατ. ευρώ (T6) ευρώ εκτόξευσαν στα ύψη τις τιμές των ακινήτων στην περιοχή.

Οι κατοικίες διαφημίζονται ως πολυτελή condominiums σε μια περιφραγμένη κοινότητα με κοινόχρηστες παροχές όπως χώρους άθλησης, πισίνα κ.λπ. Επισημαίνεται η εγγύτητα στο Parque das Nações και το Terreiro do Paço (κέντρο), και η „βιομηχανική αισθητική“ της ευρύτερης περιοχής (βλ. Marvila).

Τον Ιούλιο του 2018, ολοκληρώθηκε η κατασκευή και πώληση του πρώτου οικοπέδου. Η εταιρεία θα προχωρούσε στην κατασκευή του δεύτερου οικοπέδου. Η κατασκευή των 12 οικοπέδων αναμένεται να διαρκέσει μέχρι το 2027 σύμφωνα με την εταιρεία⁹.

---

⁸ Δήλωση που περιέχεται στο άρθρο της εφημερίδας „O Publico“ με τίτλο „António Costa quer resolver principais processos urbanísticos de Lisboa em menos de um ano“.

Δημοσιεύτηκε στις 16.06.2007, διαθέσιμο στο:

<https://www.publico.pt/2007/06/16/politica/noticia/antonio-costa-quer-resolver-principais-processos-urbanisticos-de-lisboa-em-menos-de-um-ano-1296899/amp>

⁹ Ιστοσελίδα εταιρείας <https://www.pratariversidevillage.com>

II) Στην περίπτωση της Matinha (Plano Pormenor de Matinha 2011), το σχέδιο ανάπλασης της προκουμαίας από το γραφείο RISCO αφορούσε μια επιφάνεια 31,5 εκταρίων. Περιλάμβανε την αναδιαμόρφωση του πρώην βιομηχανικού χώρου του Gas Factory σε ένα μείγμα κατοικιών και αναψυχής.

Ο πράσινος άξονας της προκουμαίας παρατείνεται από το Parque das Nações, επικαλύπτεται με έναν κάθετο χώρο αναψυχής που πλαισιώνει τα επιβλητικά βιομηχανικά υπολείμματα (μεγάλα Gasometeres) και τελικά παρέχει σύνδεση με την ενδοχώρα (και τη σιδηροδρομική γραμμή). Απέναντι από τους χώρους αναψυχής θα πρέπει να αναπτυχθούν κατοικίες και εμπορικοί χώροι. Η μεγάλη λεωφόρος Infante Henrique ενσωματώνεται στην αστική μήτρα.

Μέχρι στιγμής δεν έχει γνωστοποιηθεί καμία επενδυτική πρόταση για την περιοχή αυτή. Επί του παρόντος, η περιοχή χαρακτηρίζεται από σημαντικές αδόμητες εκτάσεις και πρώην μονάδες παραγωγής, διαρθρωμένες γύρω από μεγάλες υποδομές μεταφορών (λεωφόρος Infante Henrique και αποβάθρα του Ροço do Bispo).

Ξεκινώντας από τη βιομηχανική περιοχή και την αποβάθρα του Olivais (Parque das Nações), τα σχέδια ανάπλασης και η ανάπτυξη ακινήτων προχωρούν στις γειτονικές περιοχές με κατεύθυνση προς το κέντρο της πόλης. Η διαδικασία αυτή είναι στενά συνδεδεμένη με τη διαμόρφωση μιας εύπορης οικιστικής περιοχής δίπλα στην προκουμαία του ποταμού. Επιπλέον, συνδέεται με την εμφάνιση δημιουργικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων στην περιοχή την τελευταία δεκαετία.

Σύμφωνα με το τελευταίο PDM (Plano Diretor Municipal de Lisboa 2012), στο σκεπτικό του οποίου κυριαρχεί έντονα η ατζέντα της ανάπλασης, το παράκτιο τόξο προσδιορίζεται ως ένας από τους κύριους άξονες που θα διαρθρώσουν την αστική ανάπτυξη τα επόμενα 10 χρόνια.

Η αποβάθρα Ροço do Bispo, μαζί με τις Santos, Alcantara και Pedrouços που βρίσκονται στη δυτική προκουμαία, αποτελούν τις βασικές περιοχές εστίασης. Ως εκ τούτου, προβλέπεται η μετάβαση από τη χρήση του λιμανιού σε παράκτιους χώρους αναψυχής.

Πράσινες επιφάνειες, με χώρους άθλησης και ψυχαγωγίας (όπως θαλάσσια σπορ), προσβάσιμες με μέσα ήπιας κινητικότητας (ζώνη max 30 χλμ., πεζοί, ποδηλατόδρομοι), προτείνεται να περιβάλλουν την ανάπτυξη του οικιστικού συγκροτήματος Prata. Με την εγγύτητά του στο Parque das Naçoes, το Ροço do Bispo θα επεκτείνει τις παραθαλάσσιες

επιφάνειες που προορίζονται για αναψυχή, τουρισμό σε αυτό το τμήμα της πόλης, σχηματίζοντας το "Ανατολικό Παράκτιο Πάρκο" (Oriental Parque Ribeirinho).

Η προώθηση του παράκτιου σχεδιασμού (waterfront urbanism) στην περιοχή προκάλεσε επίσης τη διαδικασία προβληματισμού σχετικά με την ανάπτυξη χερσαίων και ποτάμιων υποδομών μεγάλης κλίμακας στην περιοχή.

Ακολούθως, παρουσιάζονται το 2008 η οικοδόμηση των μεγα-υποδομών για την EXPO98, η γέφυρα Vasco da Gama και τα σχέδια για την κατασκευή μιας τρίτης γέφυρας (Terceira Travessia do Tejo TTT). Σκοπός της ήταν να παράσχει μια αποτελεσματική σύνδεση μεταξύ Chelas και Barreiro ευνοώντας τη σιδηροδρομική σύνδεση. Θα λειτουργούσε ως επέκταση της μεγάλης γραμμής προαστιακού τρένου που διασχίζει την πόλη (τμήμα Entrecampos, Areiro).

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι καθώς η Λισαβόνα επεκτείνεται και στις δύο όχθες του Τάγου, έχει γίνει έντονη συζήτηση για την ανάγκη αποτελεσματικής σύνδεσης των δύο περιοχών. Παρά την έγκρισή του από το κοινοβούλιο το 2009 και την έναρξη των εργασιών στην περιοχή Braço de Prata, το έργο "πάγωσε" απότομα την άνοιξη του 2010. Σχεδόν μια δεκαετία αργότερα, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ασχολήθηκαν με τις δυνατότητες επανεκκίνησής του.

Επιπλέον, η ποτάμια μεταφορά ενισχύεται. Παρατηρώντας την τάση να αφιερώνονται παραποτάμιες περιοχές σε δραστηριότητες αναψυχής, υπάρχει μια στροφή στη μετατροπή των υποδομών των εμπορικών λιμανιών σε επιβατικές μεταφορές.

Εν τω μεταξύ, οι βιομηχανικές και εμπορευματικές λιμενικές δραστηριότητες τείνουν να συγκεντρώνονται στη νότια όχθη του Τάγου, όπως ο μεγάλος εμπορευματικός λιμένας στο Sines, η πρόταση για έναν κόμβο logistics στο Barreiro. Με τη μετατροπή του άλλοτε σημαντικού εμπορευματικού σταθμού στη σημερινή γειτονιά Parque das Nações σε μαρίνα, το Roso do Bispo και το Beato συγκεντρώνουν σήμερα τις εμπορευματικές πλωτές μεταφορές.

Επιπλέον, η αποβάθρα Santa Apollonia, που βρίσκεται δίπλα στην ιστορική γειτονιά της Alfama, έχει μετατραπεί σε έναν σύγχρονο τερματικό σταθμό κρουαζιέρας που εγκαινιάστηκε το 2017 και δέχεται περισσότερους από 220.000 επιβάτες ετησίως. Αυτός ο νέος συγκοινωνιακός κόμβος ενισχύει τη θέση της Ανατολικής Προκουμαίας στην "σκακιέρα" της αστικής ανάπτυξης.

Για να αντιπαραβάλει σε όλες αυτές τις εξελίξεις το αντικείμενο της μελέτης: την κατανόηση του μεταβιομηχανικού μετασχηματισμού των πόλεων της μεταβιομηχανικής εποχής.

Από την ανασκόπηση των Σχεδίων και των αστικών στρατηγικών των τελευταίων δύο δεκαετιών, προκύπτει ότι το σχέδιο αστικής ανάπτυξης για το παραποτάμιο τμήμα της Λισαβόνας συνδυάζει την πολεοδομία του παραλιακού μετώπου (πολυώροφη κατοικία, αναψυχή) και την προώθηση των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών.

Η κρατική και η δημοτική διοίκηση διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην έναρξη της ανάπτυξης της περιοχής. Οι δράσεις αυτές κυμαίνονται από τη διοργάνωση mega -events και το σχεδιασμό υποδομών μεγάλης κλίμακας, μέχρι πολιτιστικά προγράμματα που στοχεύουν στη μετατόπιση του αστικού φαντασιακού της περιοχής.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι στενοί δεσμοί μεταξύ δημόσιων και ισχυρών ιδιωτικών φορέων (APL, επενδυτές, εμπειρογνώμονες σχεδιασμού και αρχιτεκτονικής) καθοδηγούν τη διαδικασία ανάπτυξης, ξεπερνώντας τη δημόσια αμφισβήτηση και άλλα οικονομικά ζητήματα. Η διαδικασία λήψης αποφάσεων και τα οφέλη αυτής της ατζέντας είναι δύο σημαντικά ζητήματα που πρέπει να αναλογιστούμε.

Κλείνοντας, θα ήθελα να αξιοποιήσω τις σκέψεις του προηγούμενου υποκεφαλαίου σχετικά με τα κοινωνικά οφέλη της τρέχουσας αστικής ατζέντας. Όπως ανασκοπήθηκε, η Δημοτική Στρατηγική στοχεύει στη διαμόρφωση του χώρου σύμφωνα με τη διεθνή τάση του παράκτιου πολεοδομικού σχεδιασμού (waterfront urbanism). Είναι σημαντικό να αναλογιστούμε πώς επωφελούνται οι μακροχρόνιες κοινότητες κατοικίας που ζουν στις περιοχές που περιβάλλουν το ποτάμιο μέτωπο από αυτόν τον μετασχηματισμό; Λαμβάνοντας υπόψη ότι η ανάπτυξη δημόσιων παροχών, αναψυχής αλλά και κατοικιών σε ακραίες τιμές θα μπορούσε να ωθήσει στην ευρεία άνοδο των ενοικίων.

Συζήτηση: προβληματισμοί σχετικά με τα αποτελέσματα και τις προτεραιότητες της αστικής ατζέντας

Η Λισαβόνα άλλαξε ραγδαία την τελευταία δεκαετία. Η πόλη έγινε πρωτοσέλιδο ως „πρωτεύουσα του cool“ και „νέο Βερολίνο“ στα διεθνή μέσα μαζικής ενημέρωσης, ενώ κατέχει υψηλές θέσεις στους δείκτες ανταγωνιστικότητας των πόλεων (Mercer Rankings, Time Out).

Ο αυξανόμενος αριθμός των τουριστών που επισκέπτονται την πόλη (5,25 εκατομμύρια επισκέπτες το 2015¹⁰) και τα έσοδα από τον τουρισμό (3.500 εκατομμύρια ευρώ το 2015 INE.PT στο Mendes 2017) είναι μέρος της επιτυχημένης ανάκαμψης μετά την οικονομική κρίση του 2008. Ωστόσο, υπάρχει ευρεία συζήτηση σχετικά με τα κοινωνικά οφέλη αυτής της αναπτυξιακής ατζέντας και τα κοινωνικοχωρικά αποτελέσματά της.

Όπως εξετάστηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, η αστική ατζέντα μετά το 2010 χαρακτηρίζεται από ένα επιχειρηματικό μοντέλο αστικής διακυβέρνησης που δίνει προτεραιότητα στην ανάπτυξη με γνώμονα την αγορά και όχι τις κοινωνικοοικονομικές ανάγκες (Seixas, Tulumello, Allegretti 2019).

Αντιγράφει "επιτυχημένες" πολιτικές αστικής ανάπτυξης (βλ., δημιουργικότητα, παράκτιος σχεδιασμός), προωθεί τομείς ευνοϊκούς για την προσέλκυση ξένων επενδύσεων (από τον τουρισμό και τη διοργάνωση mega-events μέχρι τις επενδύσεις σε ακίνητα), „καλλωπίζει“ τον φυσικό χώρο ώστε να προσελκύει συγκεκριμένες ομάδες (π.χ. επισκέπτες, επαγγελματίες με υψηλό μορφωτικό επίπεδο κ.λπ.), ενώ παράλληλα διαλύει προστατευτικά κοινωνικά μέτρα (βλ., NRAU) προς όφελος της διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Ο Tulumello (2016) εντοπίζει τη νεοφιλελεύθερη προσέγγιση διακυβέρνησης που εμπεριέχεται σ' αυτή την αστική ατζέντα.

Από την εφαρμογή ενός τέτοιου προγράμματος προκύπτουν διάφορα ζητήματα. Πρώτον, υπάρχει μια έντονη μετατόπιση των αστικών χρήσεων γης στις κεντρικές περιοχές της Λισαβόνας που καθοδηγείται από την τουριστική βιομηχανία (Mendes 2017). Οι δραστηριότητες αναψυχής και τα τουριστικά καταλύματα επεκτείνονται, κυριαρχώντας σε πρώην οικιστικές γειτονιές του ιστορικού κέντρου (βλ. για την περίπτωση της Alfama, Cocola Gant 2019).

Η επέκταση της αναψυχής ώθησε τον πολλαπλασιασμό των πολιτιστικών χώρων και των τουριστικών δραστηριοτήτων, μεταβάλλοντας τη γεωγραφία του λιανικού εμπορίου. Για την προσέλκυση της εξελισσόμενης πελατείας (επισκέπτες, μεσαία τάξη) τα εμπορεύματα και η αισθητική στους χώρους αγορών και εστίασης αλλάζουν και το κόστος τους

---

¹⁰ Το 2019 σχεδόν 6 εκατ. Τουρίστες επισκέφτηκαν την πόλη, μέχρι στιγμής η καλύτερη χρονιά. Το 2020, αυτός ο αριθμός καταράκωθηκε σε 1.35 εκατομμύρια λόγω της πανδημίας. Πηγή: Μελέτη „Number of international tourists in Portugal in 2019 and 2020, by region of destination“ στη σελίδα Statista.com διαθέσιμο στο: [https://www.statista.com/statistics/1155142/international-tourists-portugal-by-destination/#:~:text=In%202019%2C%20Lisbon%20\(and%20the,dropped%20to%20about%201.35%20million.](https://www.statista.com/statistics/1155142/international-tourists-portugal-by-destination/#:~:text=In%202019%2C%20Lisbon%20(and%20the,dropped%20to%20about%201.35%20million.)

αυξάνεται. Αυτά περιστρέφονται γύρω από την τουριστική εμπειρία, τα αναμνηστικά προϊόντα, τα γκουρμέ τρόφιμα (Mendes 2016), καθορίζοντας χώρους „κατατεθέν“ για την αυθεντική λισαβονέζικη εμπειρία Lisboete (η περίπτωση της τουριστικοποίησης ψαροταβερνών, του χώρων μουσικής fado, των "pastelarias" στην Baixa).

Επίσης, οι (κλειστές) δημοτικές αγορές τροφίμων υφίστανται μια διαδικασία "αναβάθμισης" των εμπορευμάτων τους. Εξέχουσα περίπτωση η κεντρική αγορά της Λισαβόνας "Mercado da Ribeira". Η εκμετάλλευση της κεντρικής αγοράς λαχανικών και ψαριών παραχωρήθηκε στην εταιρεία MME Time Out (βλ. ομώνυμο περιοδικό) που χρηματοδότησε την ανακαίνιση του κτηρίου αλλά και την μετατροπή τμήματός του σε ένα „διακεκριμένο γαστρονομικό προορισμό“ (Guimarães 2018:3) με διάσημους σεφ που προσφέρουν αυθεντική αλλά σύγχρονη πορτογαλική γαστρονομία.

Το αυξανόμενο κόστος του ενοικίου ωθεί τα τοπικά μικρομεσαία καταστήματα εκτός του κέντρου, με τα ακίνητα να περνούν στην ιδιοκτησία μεγαλύτερων εμπορικών σημάτων που μπορούν να αντέξουν το αυξημένο κόστος. Ο Guimarães (2018) έχει πλαισιώσει αυτή τη συνεχιζόμενη διαδικασία στη Λισαβόνα ως "εξευγενισμό του λιανικού εμπορίου".

Οι δραστηριότητες γύρω από την πολιτιστική κληρονομιά, τις τέχνες και τα φεστιβάλ πολλαπλασιάζονται. Αρκετά μουσεία και εκθεσιακοί χώροι έχουν εγκαινιαστεί τα τελευταία χρόνια, ο δήμος της Λισαβόνας αποδίδει σημαντικό μέρος του δημοτικού προϋπολογισμού. Ο πολιτισμός συνδέεται στενά με τη διαδικασία θεματοποίησης και branding της πόλης. Η „ανεκτικότητα“ της πόλης στη διαφορετικότητα, οι μνημειακές στιγμές της πορτογαλικής ιστορίας και του πολιτισμού τονίζονται στη διαμόρφωση του τόπου, διαμορφώνοντας την αυθεντική εμπειρία της Λισαβόνας.

Η ανεκτικότητα της πόλης αμφισβητείται έντονα όταν το καλοκαίρι του 2018 τα σχέδια για ένα "Μουσείο των Ανακαλύψεων" (Museu das Descobertas) γνωστοποιούνται από το δήμαρχο Fernando Medina. Η αποκάλυψη προκάλεσε αντιδράσεις και μια αίτηση κατοίκων που κατήγγειλε την αποικιοκρατική λογική ενός τέτοιου μουσείου. Σύντομα ο Medina δήλωσε ότι η έκθεση θα κάλυπτε φυσικά „τις περισσότερες αλλά και τις λιγότερο θετικές πτυχές“ αυτής της εποχής και θα περιλάμβανε „έναν χώρο αφιερωμένο στο θέμα της δουλείας“¹¹.

---

¹¹ Η φράση του δημάρχου έχει καταγραφεί στο άρθρο της εφημερίδας Guardian με τίτλο „Lisbon museum plan stirs debate over Portugal's colonial past“ που δημοσιεύτηκε στις 17.09.2018. Το άρθρο είναι διαθέσιμο στη διεύθυνση:

Ο πρωθυπουργός Αντόνιο Κόστα¹² υποστήριξε ότι "δεν πρέπει να έχουμε (οι Πορτογάλοι) κόμπλεξ, αλλά μάλλον υπερηφάνεια που μπορούμε να ασχοληθούμε, στην Πορτογαλία, με εκείνη την περίοδο της ιστορίας που αναμφίβολα κάναμε τη μεγαλύτερη συνεισφορά μας στον κόσμο".

Η αποικιοκρατία αναφέρεται ως μια θετική στιγμή της πορτογαλικής ιστορίας στην οποία εμφανίζονται κατ' εξαίρεση κάποιες αρνητικές στιγμές. Αυτή η „ένταση" στο αστικό branding που προτάσσει ποικιλομορφία εντοπίζεται για τον Catungal (2009) στην ίδια την έννοια της „δημιουργικής πόλης". Επισημαίνει ότι η φυλετική ποικιλομορφία "συμπεριλαμβάνεται" με έναν εξαιρετικά περιχαρακωμένο τρόπο - μόνο για να εξισώσει τη "διαφορά" με μια ζωντανή αστική οικονομία.

Το τοπίο πολιτισμού και αναψυχής εκτείνεται μετά τη δύση του ήλιου. Οι δραστηριότητες της νυχτερινής ζωής αποτελούν τα τελευταία χρόνια ένα ισχυρό στοιχείο της αστικής αλλαγής του κέντρου της Λισαβόνας (Nofre 2013).

Πρώην από-επενδυμένες περιοχές όπως το Bairro Alto έχουν γίνει κεντρικές περιοχές για τέτοιες δραστηριότητες και έχουν εξευγενιστεί (βλ., έξωση και κλείσιμο δημοφιλών χώρων νυχτερινής ζωής). Η νυχτερινή αναψυχή αναγνωρίζεται ως σημαντικό στοιχείο για την αστική ανάπτυξη από το δήμο της Λισαβόνας που υποστηρίζει τον κλάδο αυτό αυξάνοντας τον αριθμό των αδειών για τέτοιους χώρους.

Εν τω μεταξύ, η ασφάλεια τέτοιων περιοχών νυχτερινής διασκέδασης είναι αμφισβητήσιμη, με τον σεξισμό και τα ρατσιστικά γεγονότα να επικρατούν ενώ λίγα ρυθμιστικά δημόσια μέτρα έχουν παρθεί (Nofre;Martins;Vaz;Pires 2020).

Οι στρατηγικές σχετικά με τις δραστηριότητες αναψυχής επεκτείνονται πέρα από την ιδιωτική σφαίρα στον δημόσιο χώρο. Ο Gomes (2019) παρατηρεί ότι η CML υποστηρίζει τη λογική ενός είδους „κοινωνικού" δημόσιου χώρου (convivial urbanism) που αποτελείται από ένα μείγμα εμπορικών χρήσεων και χρήσεων πρασίνου, συγκεκριμένες αθλητικές και πολιτιστικές δραστηριότητες.

Ο ρόλος του δημόσιου χώρου είναι καθοριστικός στη διαδικασία αστικής αναγέννησης αφού συμβάλλει στην συγκρότηση μιας ελκυστικής ταυτότητας του τόπου. Στα

<https://www.theguardian.com/world/2018/sep/17/lisbon-museum-plan-stirs-debate-over-portugals-colonial-past>

¹² Μέλος του σοσιαλιστικού κόμματος (PS) όπως ο δήμαρχος της Λισαβόνας Fernando Medina.

τελευταία σχέδια ανάπλασης δημόσιου χώρου της CML, ο φυσικός χώρος διαμορφώνεται βάση μιας ιεραρχικής λογική από πάνω προς τα κάτω¹³. Η πρόσβαση όλων των πολιτών δεν διασφαλίζεται πάντα.

Το 2018, δύο κρίσιμα παραδείγματα ιδιωτικοποίησης και εμπορευματοποίησης του δημόσιου χώρου λαμβάνουν χώρα: το απότομο κλείσιμο του Miradouro (Belvedere) της Santa Catarina και η επερχόμενη ανάπλαση της Martim Moniz.

Το πρώτο παράδειγμα, αφορά το δημοφιλές στέκι της νεολαίας που έκλεισε απότομα για "βελτιωτικές εργασίες" λόγω της "έντονης" χρήσης του για πάνω από ένα χρόνο. Ο τοπικός Τύπος συνδέει αυτή την απόφαση με το γειτονικό πρόσφατα εγκατεστημένο ξενοδοχείο 5 αστέρων και την επιθυμία για τον „εξευγενισμό“ των χρηστών του δημόσιου χώρου¹⁴. Ακολούθησε δημόσια αμφισβήτηση, έκτοτε έχει δηλωθεί ότι θα επαναλειτουργήσει ένα εστιατόριο που θα καλύψει μεγάλο μέρος της επιφάνειάς του, ενώ το ωράριο λειτουργίας του και η είσοδός του θα ρυθμίζονται από περιφράξεις (δεν θα είναι προσβάσιμο κατά τη διάρκεια της νύχτας).

Το δεύτερο παράδειγμα αφορά τη μεγάλη πλατεία της λαϊκής γειτονιάς Mouraria. Δεν είναι η πρώτη φορά που έργα ανάπλασης λαμβάνουν χώρα στη Martim Moniz (το όνομα της αναφερόμενης πλατείας) στην οποία συχνάζουν κάτοικοι της γειτονιάς μέλη μεταναστευτικών κοινοτήτων¹⁵. Η CML είχε εγκαθιδρύσει εκεί μια από τις πρώτες της απόπειρες ιδιωτικοποίησης του δημόσιου χώρου (Gomes 2019) με τη δημιουργία μιας "πολυπολιτισμικής" αγοράς (Mercado de Fusão -Fusion Market), η οποία τελικά, προσέλκυσε με επιτυχία τουρίστες και λευκούς ντόπιους και όχι τις κοινότητες των μεταναστών, οι οποίοι ωθήθηκαν στις άκρες της πλατείας.

Εκτός από τη μετατόπιση των χρήσεων γης, ένα άλλο βασικό θέμα στην τρέχουσα ατζέντα της Λισαβόνας είναι ο αντίκτυπος των αστικών αλλαγών στο διαθέσιμο στεγαστικό απόθεμα. Τα κτίρια που προηγουμένως φιλοξενούσαν μακροχρόνιους κατοίκους με σταθερό ενοίκιο (rent control), εξαγοράζονται όλο και περισσότερο. Η

---

¹³ Ο όρος προέρχεται από τα αγγλικά ως top-down δηλαδή οι αποφάσεις για την πόλη προέρχονται από την ηγεσία χωρίς τη συμμετοχή των κατοίκων.

¹⁴ Άρθρο της εφημερίδας Sapo με τίτλο „Miradouro. O Adamastor fechou há mais de um ano. O que se passa?“ (Το miradouro Adamastor είναι κλειστό εδώ και ένα χρόνο. Τι συμβαίνει;) δημοσιεύτηκε στις 22.08.2019, διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://ionline.sapo.pt/artigo/668794/miradouro-o-adamastor-fechou-ha-mais-de-um-ano-o-que-se-passa-?seccao=Portugal_i

¹⁵ Περιμετρικά της πλατείας υπάρχει επίσης λιανικό εμπόριο και εστιατόρια μεταναστευτικών κοινοτήτων (βλ. κινεζική, ινδική κλπ).

λογική πίσω από αυτή την επένδυση στοχεύει στο χάσμα ενοικίου (rent gap) δηλαδή την εξαγορά ενός κτηρίου σε χαμηλή τιμή και κατόπιν την ενοικίαση ή την εκ νέου μεταπώληση του σε μια υψηλότερη τιμή ("buy to let"). Όπως σημειώνει ο Cocola-Gant (2019), η διαδικασία αυτή συμβάλλει στη χρηματοστηριοποίηση της κατοικίας¹⁶.

Ξενοδοχεία, πολυτελή διαμερίσματα και καταλύματα τύπου Airbnb ξεφυτρώνουν σαν μανιτάρια στις κεντρικές περιοχές της Λισαβόνας. Το 2017 ο αριθμός των καταλυμάτων βραχυχρόνιας μίσθωσης ανήλθε σε 14.722, με το 21% αυτών να συγκεντρώνεται στο 3% της επικράτειας του CML (ιστορικό κέντρο). Οι Δ.Ε με τις περισσότερες καταχωρίσεις στην Airbnb ήταν οι Misericordia, St. Maria Maior, São Vincente, Arroios, Santo Antonio, Estrela (σε άμεση γειτνίαση με το κέντρο- Baixa).

Ως εκ τούτου, η προσφορά κατοικιών συρρικνώνεται με τα εναπομείναντα καταλύματα να προσφέρονται σε υψηλότερες τιμές. Επίσης, το 2017 η μέση τιμή πώλησης ανά m² των οικογενειακών κατοικιών αυξήθηκε περισσότερο από 50% στις Δ.Ε του ιστορικού κέντρου (Lestegas, Seixas, Lois-Gonzales 2019). Ο αριθμός των ξενοδοχείων διπλασιάστηκε μεταξύ 2008 και 2018 (από 105 σε 218 μονάδες).

Το δομημένο περιβάλλον αλλάζει, όπως και το προφίλ των ατόμων που διαμένουν στα ανακαινισμένα κτίρια. Οι επισκέπτες, από τουρίστες που κάνουν city break μέχρι αλλοδαπούς (expats) που διαμένουν λίγους μήνες, συχνά είναι σε θέση να πληρώσουν περισσότερα χρήματα για τη διαμονή τους. Η φοιτητικοποίηση και ιδιαίτερα η ανάγκη του μεγάλου αριθμού ξένων φοιτητών (βλ. Erasmus) για στέγη συμβάλλει επίσης στην αστική αλλαγή (Malet Calvo 2017). Εν τω μεταξύ, οι μακροχρόνιοι κάτοικοι με περιορισμένα εισοδήματα αναγκάζονται να μετακομίσουν σε γειτονικές περιοχές.

Αυτός ο επαναπροσδιορισμός των στρατηγικών κατοικίας στην CML επηρεάζει την ευρύτερη μητροπολιτική περιοχή, προσθέτοντας στεγαστική πίεση στους γύρω δήμους, αναζωπυρώνει τις τιμές των ενοικίων στις προαστιακές περιοχές.

Ως εκ τούτου, η αστική αναδιάρθρωση τροφοδοτεί τη μετατόπιση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στο δήμο και τη μητροπολιτική περιοχή της Λισαβόνας (Pato and Pereira 2016).

---

¹⁶ Το φαινόμενο εμφανίζεται όταν η κατοικία αντιμετωπίζεται ως εμπόρευμα -όχημα για πλούτο και επενδύσεις- και όχι ως κοινωνικό αγαθό. Πηγή: Ιστότοπος Ηνωμένων Εθνών για τα ανθρώπινα δικαιώματα διαθέσιμο στο: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Housing/Pages/FinancializationHousing.aspx>

Αυτές οι „hard“ αλλαγές όπως ο μετασχηματισμός του φυσικού περιβάλλοντος και του κοινωνικοοικονομικού προφίλ των κατοίκων συμβάλλουν σημαντικά στην εμπειρία του τόπου. Η διαδικασία αναγέννησης αναδιοργανώνει την αισθητηριακή γεωγραφία (Degen 2008). Ο Fuarros Sanches (2015:5) διερευνώντας τα ήχο-τοπία της τουριστικοποιημένης γειτονιάς της Mouraria σημειώνει ότι νέοι ήχοι εισήλθαν στην καθημερινή ζωή, ενώ "άλλα διακριτικά ηχητικά σήματα άλλαξαν ή εξαφανίστηκαν ως αποτέλεσμα της διαδικασίας αναζωογόνησης," επηρεάζοντας ειδικά τους δημόσιους χώρους.

Η αίσθηση και η όψη της πόλης αλλάζει. Τα ανακαινισμένα κτίρια, οι εμπορευματοποιημένες δραστηριότητες στη δημόσια σφαίρα, οι οχλήσεις αποτελούν μέρος της νέας αισθητηριακής γεωγραφίας της περιοχής. Για τον Mendes (2017) η υφή της καθημερινής ζωής σε αυτές τις γειτονιές έχει Disney-οποιηθεί (Disneyfication στο Bryman 2004). Οι όψεις των ιστορικών κτηρίων „ανα-παλαιώθηκαν“¹⁷, όμως οι πρώην μακροχρόνιοι κάτοικοι τους -που άλλοτε αποτελούσαν δείκτες της ταυτότητας του τόπου- έχουν εκτοπιστεί..

Ως εκ τούτου, η εμπορευματοποίηση του τοπίου και ο εξευγενισμός, αποτελούν μέρος των στρατηγικών που διαμορφώνουν μια αισθητηριακή γεωγραφία του τόπου οικειοποιούμενοι την ατμόσφαιρα της πόλης (Τσαβδάρου 2016). Ένας τέτοιος μετασχηματισμός καθορίζει τους τρόπους με τους οποίους τα διαφορετικά είδη χρηστών (μακροχρόνιοι κάτοικοι, επισκέπτες κ.λπ.) σχετίζονται με τον τόπο: απευθύνονται σε συγκεκριμένο προφίλ χρηστών, όπως οι επισκέπτες, ενώ αποξενώνουν και εκτοπίζουν τους μακροχρόνιους κατοίκους, μετανάστες, λαϊκή τάξη κλπ.

Άραγε επιβεβαιώνεται η στρατηγική της CML για την "επανακατοίκηση" και την "αναγέννηση" των περιοχών; Η ευφορία για τη διεθνή επιτυχία της πόλης αμφισβητείται από τα κοινωνικά κινήματα της πόλης που αμφισβητούν τα κοινωνικά οφέλη αυτής της αστικής ατζέντας (Seixas, Tulumello, Allegretti 2019).

Εν κατακλείδι, το υπό-κεφάλαιο αυτό εξέτασε την κοινωνικοχωρική ανάπτυξη της Λισαβόνας ανά τους αιώνες. Δόθηκε έμφαση στα γεγονότα των δύο τελευταίων δεκαετιών, προκειμένου να πλαισιώσουν και να συμβάλουν στην κατανόηση της κεντρικής έρευνας της μελέτης. Το υπό-κεφάλαιο που ακολουθεί εστιάζει ειδικά στα

---

¹⁷ Αναφέρομαι στην αρχιτεκτονική και κατασκευαστική πρακτική (facadism) κατά την οποία που διατηρεί την πρόσοψη του κτηρίου ενώ αλλάζει ριζικά τα υπόλοιπα του μέρη.

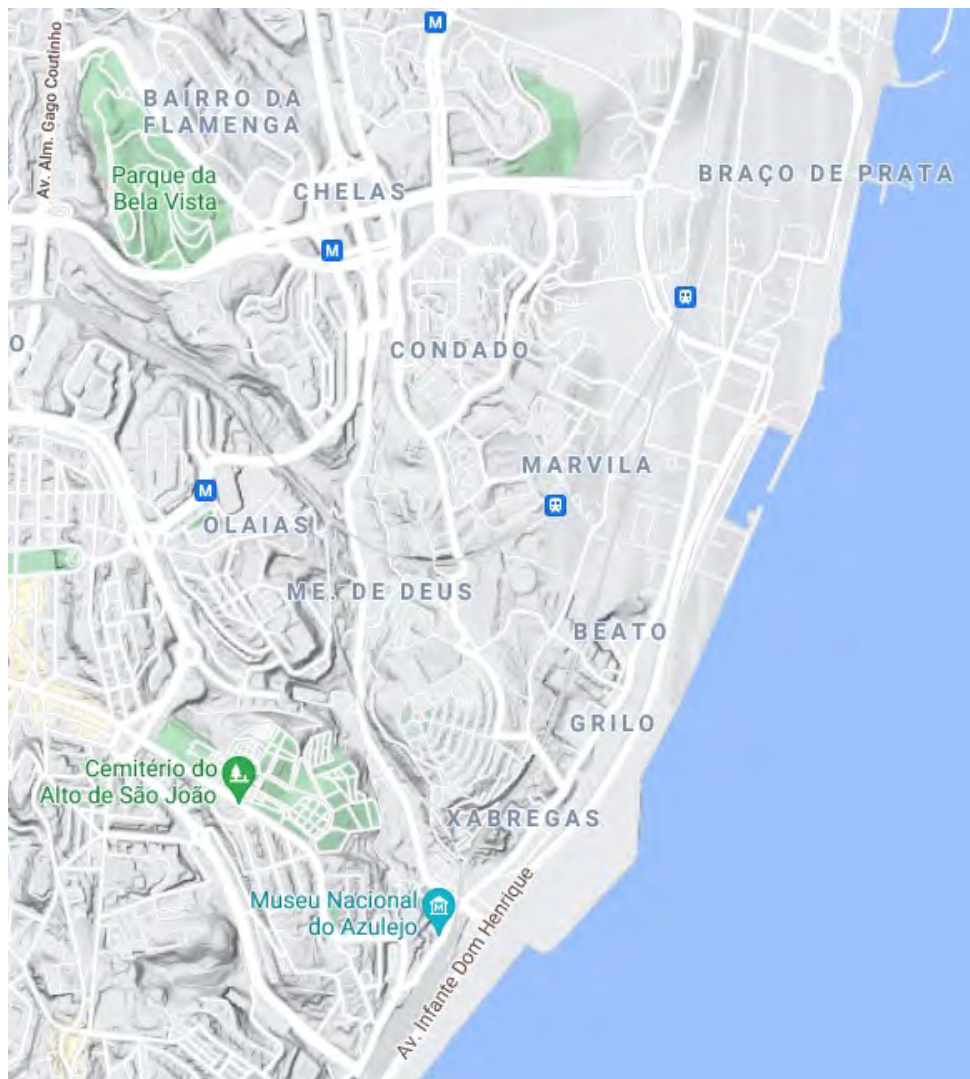
ιδεώδη της πολεοδομίας του παραλιακού μετώπου, που βρίσκονται στο προσκήνιο των σύγχρονων αστικών πολιτικών.

Κεφάλαιο 5. Αποτελέσματα

Σ' αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζεται η περιοχή μελέτης και οι χωρο-κοινωνικές αλλαγές των τελευταίων χρόνων.

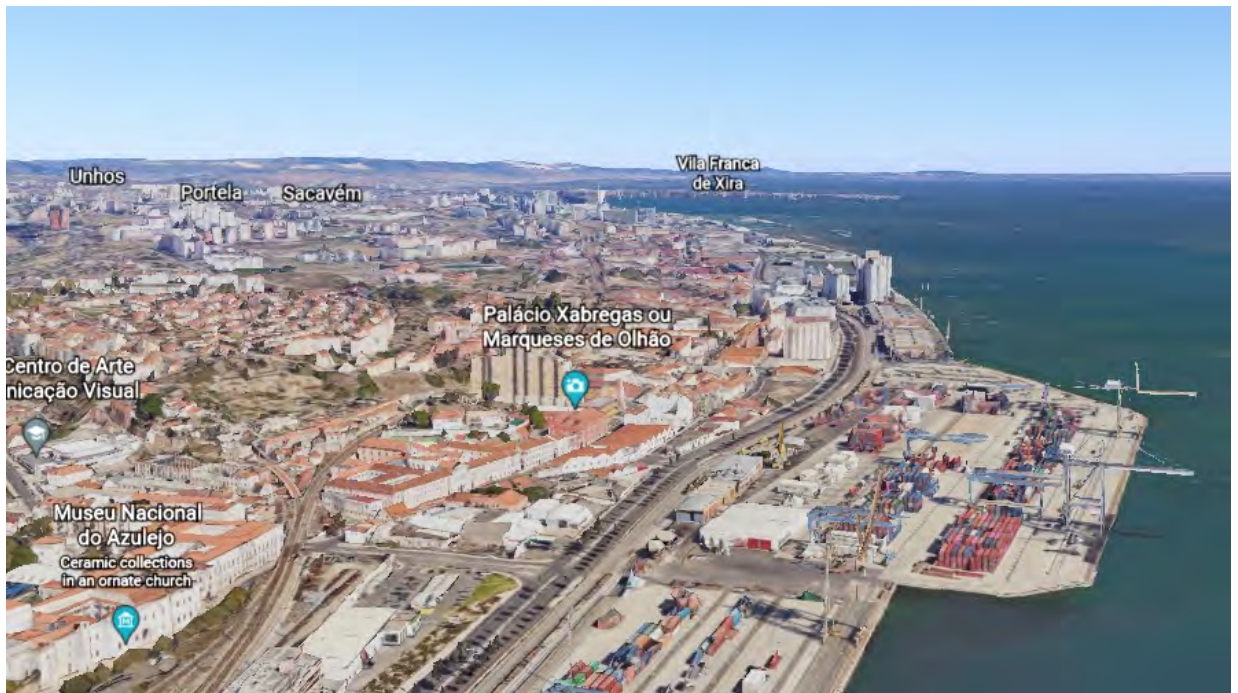
5. 1 Χωροθέτηση της περιοχής μελέτης

Η περιοχή μελέτης βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του Δήμου Λισαβόνας. Τοπιογραφικά, η περιοχή χαρακτηρίζεται από το άνοιγμα της προς τον ποταμό Τάγο, τα λοφώδη υψώματα προς την ενδοχώρα (και στο τμήμα παραποτάμιο τμήμα της Δ.Ε Beato) (Εικόνα 10). Στοιχεία ανθρωπογενούς παρέμβασης όπως οι μεγάλοι μεγέθους υποδομές μεταφοράς (όπως οι τεσσάρων λωρίδων λεωφόροι, η σιδηροδρομική γραμμή και η λιμενική ζώνη), βιομηχανικές εγκαταστάσεις συνθέτουν επίσης τη φυσιογνωμία της περιοχής.

Εικόνα 10 Χάρτης με το φυσικό ανάγλυφο στην περιοχή μελέτης. Πηγή: Google maps

Εικόνα 11 Αξονομετρική αναπαράσταση της περιοχής μελέτης Πηγή: Google Earth

Η περιοχή πλησίον του ποταμού στο μεγαλύτερο τμήμα της καταλαμβάνεται από τη περίφρακτη λιμενική ζώνη. Εκεί βρίσκονται οι δραστηριότητες του εμπορικού λιμανιού. Η πρόσβαση στη παραποτάμια ζώνη είναι δυνατή στο βόρειο τμήμα της περιοχής μελέτης.

Στο αστικό σύστημα της Λισαβόνας, η περιοχή μελέτης βρίσκεται μεταξύ των δύο σημαντικών κέντρων της μητροπολιτικής περιοχής. Το νοτιότερο άκρο της περιοχής απέχει 3χλμ από το ιστορικό κέντρο της πόλης (βλ. Συνοικία Baixa) ενώ το βορειότερο μόλις 2χλμ από το σιδηροδρομικό σταθμό Oriente (κέντρο της νέας συνοικίας Parque das Nações). Επίσης, το διεθνές αεροδρόμιο της Λισαβόνας Portela απέχει περίπου 4χλμ. Το επιχειρηματικό κέντρο της πόλης (Saldanha) βρίσκεται στα 4χλμ. Μεγάλες οδικές αρτηρίες διασχίζουν τη περιοχή όπως η παραλιακή λεωφόρος Infante dom Henrique (B/N οδικός άξονας), η λεωφόρος Marechal Gomes da Costa (Δ/Α οδικός άξονας- σύνδεση με το πρωτεύον εθνικό δίκτυο) ενώ η γέφυρα Vasco da Gama (σύνδεση με το νότιο τμήμα της μητροπολιτικής περιοχής) βρίσκεται σε κοντινή απόσταση. Επίσης, υπάρχει σύνδεση με τον προαστιακό σιδηρόδρομο.

Η περιοχή μελέτης βρίσκεται περιφερειακά του κέντρου της πόλης (βλ. Baixa). Η εγγύτητα της όμως με νευραλγικά σημεία της πόλης και διεθνείς πύλες εισόδου (όπως το

αεροδρόμιο και το λιμάνι) την καθιστά εύκολα προσβάσιμη από διαφορετικά σημεία της μητροπολιτικής περιοχής, και της προσδίδει κεντρικότητα.

Τοπωνύμια

Η περιοχή μελέτης εκτείνεται σ' ένα μήκος 4 χλμ. και μεταξύ τριών δημοτικών ενοτήτων οπότε και παρουσιάζει διαφοροποιήσεις στη φυσιογνωμία της. Αυτή η κοινωνική πραγματικότητα των επιμέρους γειτονιών αποτυπώνεται στα τοπωνύμια.

Τα τοπωνύμια είναι ένα σημαντικό στοιχείο που επιτρέπει καλύτερη κατανόηση του κοινωνικού χώρου στη περιοχή. Θα αναφερθούν κάποια από τα τοπωνύμια που στην επιτόπια έρευνα, στις συνεντεύξεις αλλά και στη ψηφιακή /βιβλιογραφική έρευνα και χάρτες (βλ. Google maps) – και προσεγγιστικά στην περιοχή στην οποία αντιστοιχούν.

Από αυτά τα τοπωνύμια που θα αναφερθούν στη διάρκεια της μελέτης του τόπου, τα πιο σημαντικά είναι:

Στην Δ.Ε Beato:

- Xabregas

-Grilo

-Beato

Στην Δ. Ε Marvila:

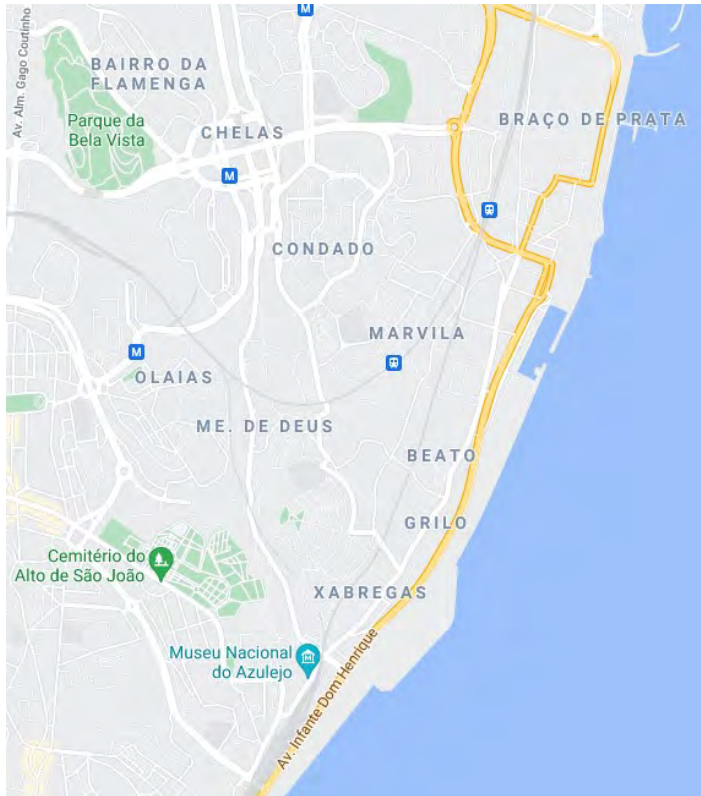
- **Ροço do Bispo**

- Marvila

- Marvila Velha (**Παλαιά** Marvila)

-Matinha

-Braço de Prata

Εικόνα 12. Χάρτης με τα κύρια τοπωνύμια στην περιοχή μελέτης πηγή:google maps

5.2 Σε ιστορική προοπτική

Σ' αυτό το υπό-κεφάλαιο θα παρουσιαστεί η χωρο-κοινωνική εξέλιξη της περιοχής μελέτης. Η ανάλυση αυτών των παρελθοντικών μετασχηματισμών κρίνεται σκόπιμη ώστε να γίνουν καλύτερα κατανοητές οι παρούσες εξελίξεις στην περιοχή.

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων, η περιοχή γνώρισε πολλαπλούς μετασχηματισμούς. Μέχρι τον 15ο αιώνα, αποτελούσε μια περιφερειακή περιοχή της πόλης, κυρίως γεωργική, με λίγους κατοίκους. Η αριστοκρατία και η σημαντική τάξη του κλήρου εγκαθίστανται σταδιακά σε αυτή την περιοχή της ανατολικής προκυμαίας (κυρίως Xabregas και Marvila) οικοδομώντας μεγάλα οικήματα και αγροικίες (Quintas και Palácios)¹⁸ και σημαντικά μοναστήρια (Convento de São Bento de Xabrega -do Beato, o Convento de São Francisco de Xabregas e o Convento da Madre de Deus) (Matos 1999).

¹⁸ Quinta: κατοικία με αγρόκτημα, Palacio: πολυτελές αρχοντικό, κατοικία ευγενούς ή σημαντικής οικογένειας. Πηγή: Λεξικό Oxford Languages

Ο μοιραίος σεισμός του 1755 αφήνει πολλές από αυτές τις κατοικίες κατεστραμμένες - ενώ η φιλελεύθερη επανάσταση του 1823 οδηγεί στην εγκατάλειψη των μοναστηριών κ.λπ. Οι ευγενείς κάτοικοι εγκαταλείπουν την περιοχή.

Με την ενίσχυση της πορτογαλικής βιομηχανικής δραστηριότητας κατά τον 18ο αιώνα, η εγγύτητα με τον ποταμό καθίσταται σημαντικό πλεονέκτημα. Διευκολύνει τη μεταφορά των παραγόμενων προϊόντων. Το παραλιακό μέτωπο της Λισαβόνας από τα δυτικά (μέτωπο του Ατλαντικού Ωκεανού) προς τα ανατολικά (μέτωπο του ποταμού Τάγου) προσδιορίζεται ως κρίσιμος άξονας ανάπτυξης που προσελκύει νέες υποδομές.

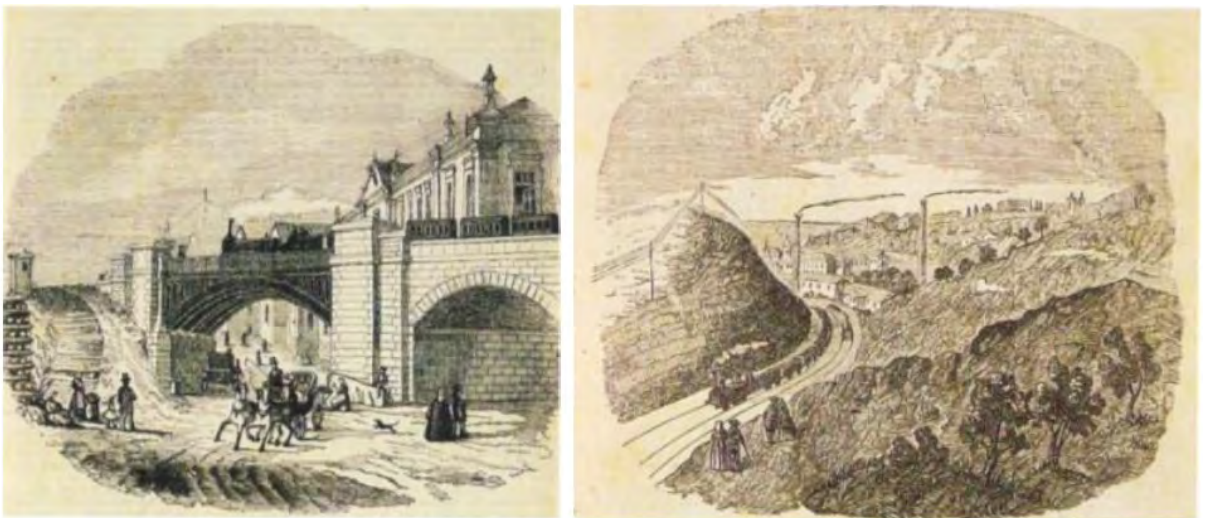

Εικόνα 13. Carta Topographica da Linha da Defesa da cidade de Lisboa, πηγή: Calado, Maria (1993), Atlas de Lisboa: A cidade no espaço e no tempo, Lisboa, Contexto Editora, p. 87

Ως εκ τούτου, η βιομηχανική και εμπορική λιμενική δραστηριότητα αναπτύσσεται σε διάφορες περιοχές, με σημαντικότερες τις Alcântara, Belem (στη δυτική Λισαβόνα) και

Xabregas (στην ανατολική Λισαβόνα). Τα πρώτα έργα ανάχωσης στην περιοχή Xabregas χρονολογούνται ήδη από το 1888 (Folgado 1999). Οι πρώτες βιομηχανικές μονάδες εγκαθίστανται στην περιοχή του Xabregas (Sanches 2017). Προϋπάρχουσες δομές, όπως τα εγκαταλελειμμένα Convents και Quintas, βρίσκουν χρησιμότητα στη στέγαση της αναπτυσσόμενης μεταποιητικής δραστηριότητας.

Για την τόνωση της βιομηχανικής δραστηριότητας, υλοποιούνται συγκοινωνιακά έργα (όπως ο δρόμος που συνδέει το Algés με το Loures 1835, γέφυρες ex, Ponte de Beato) με κρίσιμη στιγμή την ανάπτυξη της σιδηροδρομικής γραμμής (σταθμός St. Apollonia 1860). Η αποτελεσματική σύνδεση των άλλοτε μακρινών περιοχών (βλ. δυτική Λισαβόνα) της πόλης συμβάλλει στην ανάπτυξη των ανατολικών παραλιακών περιοχών αφού εξασφαλίζει την κυκλοφορία των παραγόμενων αγαθών αλλά και των εργαζομένων (Custodio- Folgado 1999).

Εικόνα 14. Ζωγραφική αναπαράσταση της γέφυρας του Xabregas και της σιδηροδρομικής γραμμής της Ανατολικής Λισαβόνας στο Archivo Pittoresco του 1857. Πηγή: Folgado, Deolinda e Jorge Custodio (1999), Caminho do Oriente: Guia do Património Industrial, Lisboa, Livros Horizonte, σελ 15-19.

Μερικά από τα βιομηχανικά προϊόντα που παράγονταν στην περιοχή κατά την περίοδο του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα είναι: υφάσματα (Companhia da Fabrica de Algodões, 1854), σαπούνι (Sociedade Nacional de Sabões 1919), σπίρτα, καπνός έως και πολεμοφόδια (Fabrica de Material de Guerra Braço de Prata 1909). Επίσης κατασκευάστηκαν σημαντικές αποθήκες εμπορίας κρασιού (Sociedade Abel Pereira da Fonseca (1917) και José Domingos Barreiro &Co κ.λπ.).

Οι μονάδες αυτές εγκαθίστανται στην κεντρική ζώνη που οριοθετείται από την προκουμαία και τη σιδηροδρομική γραμμή που εκτείνεται προοδευτικά από το Xabregas προς το Beato, το Marvila και το Matinha.

Πέρα από την ιδιωτική πρωτοβουλία, το πορτογαλικό κράτος εγκαθιστά παραγωγικές δραστηριότητες στην περιοχή. Το εγκαταλελειμμένο μοναστήρι των Καρμελιτών (Xabregas) αναδιαμορφώνεται για να στεγάσει την παραγωγή τροφίμων για τον στρατό.

Προοδευτικά, εγκαθίστανται στην περιοχή περισσότεροι εργάτες, πολλοί από τους οποίους έχουν εγκαταλείψει τον αγροτικό τομέα και τις αγροτικές περιοχές για βιομηχανικές θέσεις εργασίας στις αστικές περιοχές.

Το τοπίο μεταμορφώνεται από ένα κατά κύριο λόγο αγροτικό σε ένα τοπίο βιομηχανικής παραγωγής και εργασιακής ζωής. Η διαδικασία αυτή συμβάλλει στην αστικοποίηση της περιοχής. Εκτός από τις μεταποιητικές μονάδες υπάρχει αυξανόμενη ανάγκη για τη στέγαση των εργαζομένων που απασχολούνται σε αυτές.

Εικόνα 15. Ζωγραφική απεικόνιση της παραλίας του Xabregas και του εργοστασίου καπνού στο κτήριο που στέγαζε παλαιότερα στο μοναστήρι του Sao Francisco από τον καλλιτέχνη Joao Pedroso. Βρίσκεται στο μουσείο της πόλης της Λισαβόνας. Πηγή: Caminho do Oriente – Guia Historico vol. II Lisboa, Livros, Horizonte σελ. 2

Αρχικά, αυτοί φιλοξενούνται σε πρώην εγκαταλελειμμένες δομές (παλάτια, μοναστήρια και άλλες κατασκευές) που μετατρέπονται εκ νέου σε κατοικίες (Patios) (Silva 2013). Σύντομα, τα πρώτα οικιστικά συγκροτήματα που δημιουργούνται μετά από εταιρική πρωτοβουλία, εμφανίζονται το 1867 (Vila Firmino-Fábrica de Algodões de Xabregas, Vila Dias). Στα χρόνια που ακολουθούν, κατασκευάζονται 118 vilas και patios στη Δ.Ε Marvila και Beato (Antunes 2002, Silva Reis 2013).

Εικόνα 16. Χωροθέτηση των Patios και Vilas στην περιοχή μελέτης Πηγή: Reis e Silva, 2013, Patios e Vilas na zona ribeirinha de Lisboa. Μεταπτυχιακή εργασία ISCTE-IUL.

Το 1915 αναφέρεται ότι, ήδη 15.000 εργάτες απασχολούνται στις βιομηχανίες της ανατολικής προκυμαίας (επίσης στην Santa Apollonia και στο Loures) (Custodio, Folgado 1999). Η ενίσχυση της βιομηχανικής δραστηριότητας βρίσκεται στην πρώτη γραμμή των πολιτικών στα μέσα του 20ου αιώνα στην Πορτογαλία. Οι χώρες της Νότιας Ευρώπης εξακολουθούν να βρίσκονται στη διαδικασία εκβιομηχάνισης (Allen et al. 2004). Μετά τη δεκαετία του 1940, περισσότερες μεταποιητικές δραστηριότητες συγκεντρώνονται στις περιοχές.

Εικόνα 17. Οι εργαζόμενοι στο Εργαστήριο Σαπουνιών (Sociedade Nacional de Saboes) το 1960 και τα προϊόντα του. Πηγή: Ίδρυμα Calouste Gulbenkian – Biblioteca de Arte και Folgado: Deolinda e Jorge Custodio (1999) Caminho do Oriente: Guia do Património Industrial, Lisboa, Livros Horizonte σελ. 134.

Η περαιτέρω βελτίωση των μεταφορών, ιδίως των λιμενικών υποδομών, εδραιώνει το βιομηχανικό/λιμενικό σύμπλεγμα στην ανατολική Λισαβόνα. Για παράδειγμα, πραγματοποιούνται νέα έργα επιχωμάτωσης- μετά το Σχέδιο Βελτίωσης (Plano de Melhoramentos) του 1946 εμπορευματικές αποβάθρες στο Roco do Bispo και στο Olivais. Κατά συνέπεια, η βιομηχανική και μεταφορική δραστηριότητα στην προκουμαία του ποταμού αποκτά σημασία με την ανάπτυξη σημαντικών παραγωγικών χώρων, όπως η βιομηχανία πίσσας στο Matinha, το διυλιστήριο πετρελαίου στο Cabo Ruivo , οι μηχανές ασφάλτου, οι εταιρείες μεταφορών στο Olivais, οι λιμενικές αποθήκες στο Beato και το Marvila.

Μέχρι το 1972, η έκθεση σχετικά με τη βιομηχανική δραστηριότητα που ανέθεσε η CML διαπιστώνει ότι στην περιοχή της ανατολικής προκουμαίας υπάρχουν περισσότερες από 11.400 θέσεις εργασίας βιομηχανικών εργατών και πάνω από 21.000 θέσεις εργασίας συνυπολογίζοντας διοικητικό προσωπικό και προσωπικό μεταφορών (Custodio- Folgado 1999).

Η ανάπτυξη αντανακλάται και στις δημογραφικές εξελίξεις στην περιοχή. Ήδη το 1955, περισσότερα από 1.175 νοικοκυριά (συνολικά 2.801) εγκαταστάθηκαν στη Marvila μεταξύ του ποταμού και της σιδηροδρομικής γραμμής (Pereira 2013:126).

Το κράτος αναγνωρίζει αυτή τη σημαντική διεύρυνση της κοινότητας και απονέμει στη Marvila και το Beato το δικό τους διοικητικό καθεστώς με τη διοικητική μεταρρύθμιση του 1959 -(Δημοτική Ενότητα Marvila που προηγουμένως ανήκε στη Δημοτική Ενότητα Olivais, Δημοτική Ενότητα Beato που προηγουμένως ανήκε στη Δημοτική Ενότητα Beato-São Antonio)-. Το 1960 η Δ.Ε Marvila αναφέρει 20.000 κατοίκους και δύο δεκαετίες αργότερα (το 1980) 40.689 κατοίκους (Απογραφές των ετών 1960 και 1980, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας στο Pereira 2013).

Για να κατανοήσουμε περαιτέρω τον κοινωνικό ιστό, πολλοί απ' τους νέους κατοίκους εργάζονται στη βιομηχανία. Ο Silva (2015) σημειώνει ότι το εργατικό δυναμικό της περιοχής διαμορφώνεται από εσωτερικές μεταναστεύσεις που προέρχονται κυρίως από αγροτικές περιοχές της κεντρικής και βόρειας Πορτογαλίας (βλ. Viseu πόλη στην κεντρική Πορτογαλία).

Αυτή την περίοδο ραγδαίας βιομηχανικής και δημογραφικής ανάπτυξης η στέγαση των νέων κατοίκων αναδείχτηκε ως βασικό ζήτημα προς επίλυση κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα (Nunes 2005). Διαφορετικές πρωτοβουλίες και προγράμματα στέγασης (ή και οι αστοχίες -ελλείψεις αυτών) προτάθηκαν από την κρατική διοίκηση που έως και σήμερα διαμορφώνουν το δομημένο περιβάλλον.

Ήδη τη δεκαετία του 1930, αναδεικνύεται το πρώτο στεγαστικό πρόγραμμα (Casas Económicas- οικονομικά προσιτές κατοικίες) έπειτα από κρατική πρωτοβουλία (περίοδος του Estado Novo) στο Beato. Η γειτονιά Madre Deus βρίσκεται στην ενδοχώρα, πάνω από την περιοχή που οριοθετείται από τη σιδηροδρομική γραμμή. Ακολουθώντας έναν αιχμηρό γεωμετρικό ραδιοκεντρικό σχεδιασμό, στη διάρκεια 20 ετών (1939-59) κατασκευάστηκαν 30 διπλές διπλοκατοικίες με αίθριο¹⁹ (Εικόνα 18). Αυτό το συγκρότημα κατοικιών κατοικείται έως και σήμερα και προσδίδει ένα ξεχωριστό χαρακτήρα στην περιοχή.

---

¹⁹ Πηγή: Δημοτική ιστοσελίδα για διατηρητέα κτήρια και αρχιτεκτονική, διαθέσιμο στο: http://www.monumentos.gov.pt/Site/APP_PagesUser/SIPA.aspx?id=22026

Εικόνα 18. Φωτογραφική απεικόνιση της γειτονιάς Madredeus το 1955. Πηγή: 2013, Patios e Vilas na zona ribeirinha de Lisboa. Μεταπτυχιακή εργασία ISCTE-IUL.

Τις επόμενες δεκαετίες, ειδικά η Δ.Ε Marvila είναι η περιοχή όπου εφαρμόζονται διάφορα Προγράμματα Κοινωνικής Κατοικίας. Η μέτρια μετατόπιση της στεγαστικής πολιτικής του Estado Novo (βλ. κεφάλαιο 4) στο πλαίσιο της πίεσης του "στεγαστικού ελλείμματος" έφερε πρωτοβουλίες σχεδιασμού όπως το πολεοδομικό έγγραφο του Chelas (Plano de Urbanização de Chelas, 1964).

Το σχέδιο πρότεινε, μεταξύ άλλων, ένα συγκρότημα κοινωνικών κατοικιών με περισσότερα από 16.000 νοικοκυριά, το οποίο αναμενόταν να στεγάσει σχεδόν 55.000 κατοίκους. Οι αρχιτεκτονικές μορφές και ο πολεοδομικός σχεδιασμός του είναι επηρεασμένοι από το κίνημα του μοντερνισμού. Οι έξι προβλεπόμενες περιοχές²⁰ του ήταν σύμφωνα με τους κανόνες "ζωνών", έμοιαζαν με ε "πνεύμονα" και η δική τους ονομαζόταν με γράμμα. Η αργή απαλλοτρίωση των ιδιωτικών εκτάσεων και τα κρίσιμα πολιτικά γεγονότα του 1974-75 (πτώση του Estado Novo και της Γ' Δημοκρατίας) παρέτειναν την εκπόνηση του σχεδίου επί 50 χρόνια²¹. Μέχρι σήμερα, το σύνολο του σχεδίου δεν έχει ολοκληρωθεί, αντί των 50.000 κατοικιών που προβλέπονταν, κατασκευάστηκαν 30.000.

²⁰ Το Σχέδιο προέβλεπε πέντε περιοχές κατοίκησης, τις ονομάζει Ζώνες (Zona) I, J, L, M, N, και μια εμπορική, την ζώνη O (Desimini 2017).

²¹ Η Zona I (1970) βρίσκεται κοντά στο σταθμό μετρό, Zona N2 (τέλη 1970), Zona N1 (1980), Zona J (1980-90), Zona M (1990), Zona L (2000) (Desimini 2017)

Εικόνα 19. Οι λόφοι του Chelas πριν την οικιστική ανάπτυξη. Πηγή: FAUTL.MRANU. 2006/07. Isabel Raposo.

Εικόνα 20. Σχέδιο με την οικιστική περιοχή του Chelas (τα γράμματα συμβολίζουν το όνομα των γειτονιών). Πηγή: Heitor, Teresa Valsassina, "Olivais e Chelas: operacoes urbanisticas de grande escala" 2004. Fautl. Mranu.

Εικόνα 21. Φωτογραφική απεικόνιση του Joao Goulart των νεόδμητων κτηρίων στη γειτονιά (Zona) G στο Cheals το 1968. Πηγή: Δημοτικό αρχείο της Λισαβόνας στο Pereira, 2013, Διδακτορική διατριβή FCSH-UNL.

Την ίδια περίοδο (δεκαετία του 1970) μια άλλη πρωτοβουλία ξεκινά, που επιδιώκει να "λύσει τα στεγαστικά προβλήματα στις περιοχές με χριστιανικά ήθη" (Silva 2015: 94). Προέρχεται από ιδιωτικούς φορείς όπως η ένωση Prodac, η καθολική ένωση Caritas και η Καθολική Ένωση Βιομηχάνων. Με τη βοήθεια του CML, από το 1971-74 αυτός ο συνασπισμός ενώσεων παρείχε στέγη σε 500 περίπου οικογένειες που ζούσαν προηγουμένως σε αυτοσχέδιες κατοικίες σε μια κοντινή περιοχή (Valley Fundão) (Silva 2015). Αυτή η παρέμβαση σημαντικού μεγέθους (μια γειτονιά με ξεχωριστό αρχιτεκτονικό ύφος και αστικό σχεδιασμό), αποτελεί σήμερα ένα από τα σημαντικά τοπία της περιοχής (Εικόνα 22).

Εικόνα 22. Φωτογραφική άποψη του νότιου τμήματος της γειτονιάς στη τοποθεσία Vale Fundao. Οι ημιανεξάρτητες κατοικίες αναπτύσσονται σε δυο ορόφους με κοινόχρηστη σκάλα. Πηγή: Προσωπικό αρχείο του Mario Pinto Coelho στο Rebolo (2016), διδακτορική διατριβή, ISCTE-IUL.

Βέβαια αυτές οι δημόσιες ή ιδιωτικές πρωτοβουλίες είχαν περιορισμένη δράση οπότε η ικανοποίηση της ανάγκης για στέγαση εκείνη τη περίοδο επαφίεται στην ενεργοποίηση των ιδίων πόρων των ατόμων. Κατά συνέπεια, πολυμήχανοι αλλά επισφαλείς τρόποι κατοίκησης όπως η κατοίκηση ήδη υπάρχοντων κτισμάτων με μικρές επιδιορθώσεις και με αυθαίρετες κατοικίες που κτίστηκαν από τους ίδιους.

Οι παράγκες²² που κατασκευάστηκαν γρήγορα από λαμαρίνες και ξύλινους τοίχους χωρίς νερό ή ηλεκτρικό ρεύμα, παρείχαν "μια στέγη" για μια οικογένεια κατά τη διάρκεια της νύχτας. Σύντομα εμφανίστηκαν αυτοσχέδιες γειτονιές όπως το Bairro Chines²³ και το Quinta Marques d' Abrantes (Εικόνα 23). Ο Silva (2015) περιγράφει μέσα από την ιστοριογραφική του έρευνα τις δύσκολες συνθήκες κατοικίας, την πυκνοδομημένη

---

²² Στα πορτογαλικά αναφέρονται ως „barracas”, λόγω των τσιγκινων στεγών οι γειτονιές αυτές αναφέρονται ως „bairro de lata” (τσιγκινες γειτονιές) (βλ. ιστοριογραφική έρευνα του Silva, 2015)

²³ „Bairro Chines” ή η „Κινέζικη γειτονιά”. Υπάρχουν διαφορετικές „θεωρίες” πίσω από την ύπαρξη αυτού του τοπωνύμιου. Οι επικρατέστερες είναι δύο: η μια αναφέρει ότι έμπνευση γι’ αυτή την ονομασία ήταν η αντίληψη εκείνης της περιόδου ότι οι κινεζικές πόλεις είναι πυκνοκατοικημένες. Ο τρόπος κατοίκησης σ’ αυτή τη γειτονιά θύμιζε κάτι απ’ αυτές. Η δεύτερη αναφέρει ότι ο ιδιοκτήτης της γης ήταν Κινέζος. (Rebolo 2016)

γειτονιά με τους στενούς δρόμους που μπορούσαν να προκαλέσουν αστικούς κινδύνους, όπως η πυρκαγιά του 1969 που έκαψε ένα τμήμα του Bairro Chines.

Εικόνα 23. Φωτογραφική απεικόνιση του Judah Benoliel της κεντρικής αρτηρίας της συνοικίας Bairro Chines τη δεκαετία 1950. Πηγή: AML.

Η απογραφή κατοικιών του 1969, διαπίστωσε ότι στη Δ.Ε Marvila το 47% των νοικοκυριών στεγάζονταν σε παράγκες και μόνο το 26% βρισκόταν σε κτίρια με ελάχιστες συνθήκες διαβίωσης (Pereira 2013: 126). Επιπλέον, μια έκθεση του 1972 σημειώνει ότι 8.123 άτομα και 2.059 οικογένειες από τις βόρειες και κεντρικές συνοικίες ζούσαν στο Bairro Chines (Rebolo 2016: 216).

Αυτός ο νεαρός (48% κάτω των έξι ετών) και ενεργός (58% ήταν μεταξύ 20 και 69 ετών) πληθυσμός, απασχολείται κυρίως στην περιοχή (Marvila 45% ή Beato 23%). Με χαμηλή θέση στην κοινωνική ιεραρχία, το 21% βρέθηκε να είναι αναλφάβητο και το 37% είχε μόλις τελειώσει την 4η τάξη του δημοτικού σχολείου.

Η εγκαθίδρυση της Γ΄ Πορτογαλικής Δημοκρατίας μετά την ανατροπή του δικτατορικού καθεστώτος του Σαλαζάρ αλλά και η ανεξαρτητοποίηση Αφρικανικών κτήσεων της Πορτογαλίας εισάγει μια περίοδο αλλαγών στην χώρα που φυσικά αποτυπώνονται και στην περιοχή μελέτης.

Το πρόγραμμα κοινωνικών κατοικιών στο Chelas συνεχίζεται με την οικοδόμηση νέων κτηρίων (που ακολουθούν το πρόγραμμα του 1964). Βέβαια τα κριτήρια για την διανομή αυτών των κατοικιών αλλάζουν. Όπως είχε σχολιαστεί στο κεφάλαιο 4 η διανομή κατοικιών στην περίοδο του Estado Novo είχε στόχο να επιβραβεύσει στελέχη και υποστηρικτές του καθεστώτος (βλ. Σώματα ασφαλείας, δημόσιους υπαλλήλους). Στη μεταπολιτευτική περίοδο προτεραιότητα έχουν χαμηλά εισοδηματικά στρώματα και οι πληθυσμοί που έχουν μετοικήσει από τις πρώην Πορτογαλικές κτήσεις στην Αφρική.

Παρ' όλα αυτά, το ζήτημα με τις κακές συνθήκες στέγασης των κατοίκων που φιλοξενούνται σε αυτοσχέδιες γειτονιές στην κοντινή περιοχή εξακολουθεί να υφίσταται.

Τη δεκαετία του 1990 δρομολογούνται δύο σημαντικά προγράμματα της μεταπολιτευτικής περιόδου με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών κατοικίας και την εξάλειψη των αυτοσχέδιων στεγαστικών δομών στη χώρα.

Το PIMP (Plano de intervenção a Médio Prazo, Μεσοπρόθεσμο Σχέδιο Παρέμβασης) ξεκίνησε το 1991 και ολοκληρώθηκε το 1996, μετεγκατέστησε 238 οικογένειες από το Bairro Chines σε κοινωνικές κατοικίες στη γειτονιά Alfinetes (Soares 2011).

Επιπλέον, το 1993 ξεκινά το PER (Programa Especial de Realojamento - Νόμος 163/93). Αποτελεί το σημαντικότερο πρόγραμμα για την κοινωνική στέγαση από την ίδρυση της III Δημοκρατίας, που αποσκοπούσε στην εξάλειψη των παραγκών, προσφέροντας παράλληλα στέγαση με επιδοτούμενο ενοίκιο (renda apoiada).

Η γειτονιά Bairro Chines εντάχθηκε στο πρόγραμμα το 1994. Ήταν η τελευταία περιοχή με παράγκες που εξαλείφθηκε. Σε αυτά τα εδάφη οικοδομήθηκε το συγκρότημα κοινωνικών κατοικιών Quinta Marques de Abrantes. Η γειτονιά διαθέτει πενταώροφα στεγαστικά "μπλοκ". Στο ισόγειο εγκαθίστανται εμπορικές χρήσεις και πολιτιστικοί σύλλογοι της γειτονιάς. Σύμφωνα με την απογραφή του 2001, σχεδόν το 62% των κατοικιών στην Δ.Ε είναι δημοτικές ή υπό κρατική ιδιοκτησία (Baptista;Nunes 2010).

Εικόνα 24. Όψεις των κατοικιών στη γειτονιά Marques de Abrantes Πηγή: Pequeno Baptista Soares 2011, μεταπτυχιακή διατριβή, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Νέο Πανεπιστήμιο της Λισαβόνας.

Οι παράγκες εξαφανίζονται και δίνουν τη θέση τους σε συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας. Παρόλα αυτά η συζήτηση για την 'περιθωριοποίηση' της περιοχής εντείνεται στη δεκαετία του 1990. Ο Tulumello (2015) στη διατριβή του για το αίσθημα ασφάλειας στην περιοχή -συνδέει αυτό το φαινόμενο με το πολεοδομικό σχεδιασμό που επελέγη το 1964, ο οποίος καθιέρωσε λίγες χωρικές συνδέσεις και συνοχή με τις γειτονικές περιοχές, κυρίως μέσω μεγάλων αυτοκινητόδρομων σε κοντινή απόσταση κ.λπ.

Επιπλέον, η εσωτερική συνοχή των περιοχών κατοικίας πάσχει λόγω των λίγων αποτελεσματικών συνδέσεων που σχεδιάστηκαν στο αρχικό σχέδιο μαζί με τη μακρά επεξεργασία του σχεδίου. Επιπλέον, ο Desimini (2017) σημειώνει την κακή σύνδεση του δομημένου περιβάλλοντος με το περιβάλλον τοπίο. Μεγάλα συγκροτήματα κοινωνικών κατοικιών τοποθετημένα σε λοφώδη περιοχή που περιβάλλεται από χώρους πρασίνου, κενά εδάφη και υπερμεγέθεις υποδομές μεταφορών. Κατ' επέκταση, η κατασκευή περισσότερων συγκροτημάτων κατοικιών και τα επιλεγμένα κριτήρια για τους δικαιούχους στέγασης διαμορφώνουν έναν "μονοταξικό" κοινωνικό ιστό στην περιοχή (Tulumello 2015: 98).

Η υποβάθμιση και το στίγμα ώθησαν στην εφαρμογή κοινωνικών προγραμμάτων. Για παράδειγμα, το "Viver em Marvila", ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα αποκατάστασης και

ανάπτυξης ξεκίνησε το 2009 με το σύνθημα: "Marvila esta a mudar!"²⁴. Η μελέτη που συνόδευσε το πρόγραμμα ανέδειξε ότι η αίσθηση του „ανήκειν” και της κοινότητας είναι κατακερματισμένη στην περιοχή και υπάρχει αίσθημα ανασφάλειας”. Οι γειτονιές με καλύτερη προσβασιμότητα (βλ. γειτονιά I) στα MMM (βλ. στάση μετρό Bela Vista”) αναφέρθηκαν από τους κατοίκους ως λιγότερο απομονωμένες και πιο ζωντανές (Viver em Marvila, Tulumello 2015).

Επιπλέον, η απο-επένδυση, η χωρική περιχαράκωση καθορίζουν τη νέα φάση ανάπτυξης στην περιοχή που χαρακτηρίζεται από κλειστούς ιδιωτικούς χώρους, όπως οι περιφραγμένες κοινότητες (condominios fechados), οι οχυρωμένες ή περιτοιχισμένες δημόσιες και ιδιωτικές εγκαταστάσεις (Tulumello 2015).

Δεκαετία του 1990’ παράκτιο κομμάτι

Εν τω μεταξύ, όπως είδαμε στο κεφάλαιο 4.2, η περιοχή που γειτνιάζει με την προκουμαία του ποταμού από τα τέλη της δεκαετίας του '90 (μετά τη διοργάνωση της EXPO98) οραματίζεται ως περιοχή αναψυχής και κατοικίας.

Όπως τα παλάτια και οι αγροικίες του 18ου αιώνα μετατράπηκαν στο βιομηχανικό τοπίο της νεωτερικότητας (20ός αιώνας), τα μεγάλων διαστάσεων σιλό, οι αποθήκες και άλλες κενές κατασκευές χρησιμεύουν σήμερα στη σύγχρονη παραγωγική (πολιτιστική και δημιουργική) δραστηριότητα. Η δυνατότητα επαναχρησιμοποίησης των υποδομών, επιτρέπει τη "γέννηση" της επόμενης παραγωγικής φάσης -μεταμορφώνοντας τελικά και πάλι το αστικό τοπίο.

Η διαδικασία ανάπτυξης του παράκτιου τμήματος της Δ.Ε Marvila και Δ.Ε Beato καθώς και το κοινωνικό προφίλ και τα χαρακτηριστικά της περιοχής μελέτης θα συζητηθούν στο επόμενο κεφάλαιο.

---

²⁴ Το πρόγραμμα „Ζω στη Marvila» με σύνθημα „Η Marvila αλλάζει!» ήταν σύμπραξη του δήμου της Λισαβώνας και του Ινστιτούτο Στέγασης και Αστικής Αναμόρφωσης (IHRU) στη γειτονιά Chelas. Πρότεινε εκπαιδευτικά και κοινωνικά προγράμματα (ψυχαγωγικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες για νέους και ηλικιωμένους κατοίκους, άτομα σε κοινωνικό κίνδυνο), βελτιώσεις στον δημόσιο χώρο (Nunes 2011).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, κάποιες μεταβιομηχανικές δραστηριότητες εγκαθίστανται στην περιοχή. Αυτές περιλαμβάνουν χώρους εργασίας καλλιτεχνών, στούντιο πρόβας μουσικών και θέατρα: λίγες πρωτοβουλίες αναπτύχθηκαν από την περιοχή που έγινε γνωστή.

Είναι σημαντικό να δοθεί προσοχή στους χώρους εγκατάστασής τους:

Η Μονή Madre Deus του 16^{ου} αιώνα στο Xabregas στέγασε το θέατρο Iberico και οι ηχογραφήσεις για το πρώτο άλμπουμ των MadreDeus "Os Dias de Madre Deus"²⁵ (1988) έδωσαν ακόμη και το όνομά τους. Το γκρουπ νέο-πορτογαλικής λαϊκής μουσικής έλαβε διακρίσεις διεθνώς για την πρωταγωνιστική του συμμετοχή και τη συμβολή του στο soundtrack της ταινίας του Wim Wenders "Lisbon Story" (1994). Ήταν επίσης μεταξύ των επιλεγμένων συγκροτημάτων για την τελετή έναρξης της EXPO 98. Η μουσική τους έγινε soundtrack για τη "vintage" Λισαβόνα, ένα εκλεκτικό μείγμα "παλιού" με μια πινελιά νέου.

Δύο πειραματικά θέατρα βρίσκονται αυτή την περίοδο στην περιοχή. Το αυτό-οργανωμένο θέατρο "Palco Oriental", κατέλαβε το κτίριο της προσκείμενης στο καθεστώς Σαλαζάρ οργάνωσης Κοινωνικών Υπηρεσιών ("Associação de Serviço Social") που εγκαταλείφθηκε μετά την Επανάσταση του 1974. Διοικείται από μια συλλογικότητα που πραγματοποίησε εργασίες επισκευής και εγκαινίασε ένα θέατρο, μια βιβλιοθήκη και έναν κοινωνικό παιδικό σταθμό στο ευρύχωρο δώροφο κτίριο. Το 1981, η θεατρική ομάδα του Xosé Blanco Gil εγκαθίσταται στο ευρύχωρο μοναστήρι του São Francisco of Xabregas.

Διάσημοι σύγχρονοι εικαστικοί καλλιτέχνες όπως ο Pedro Cabrita Reis²⁶ εγκατέστησαν τα στούντιο τους στη Marvila (το πρώτο σε μια κενή αποθήκη στην οδό Acuzar). Τα κοινωνικά δίκτυα και η "από στόμα σε στόμα" επικοινωνία μεταξύ της καλλιτεχνικής κοινότητας συνέβαλαν στο να προσελκύσει η περιοχή την προσοχή, πριν από τα μέσα ενημέρωσης.

---

²⁵ Οι μέρες στη γειτονιά Madre Deus

²⁶ Pedro Cabrita Reis (γεν. 1956). Συμμετείχε σε σημαντικές καλλιτεχνικές εκδηλώσεις όπως η Documenta Kassel IX 1992 και εκπροσώπησε την Πορτογαλία στην Μπιενάλε της Βενετίας το 2003.

Όπως συζητήθηκε στο κεφάλαιο 4.2, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, όταν η διοργάνωση της EXPO 98 ανατέθηκε επίσημα στη Λισαβόνα, η προσοχή στην περιοχή από το Cabo Ruivo έως την Santa Apollonia αυξήθηκε.

Υπάρχουν διάφορα σχέδια που αποσκοπούν στη διαμόρφωση του χώρου αντλώντας από το παράδειγμα της παραλιακής πολεοδομίας. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η διαδικασία διαμόρφωσης του τόπου που δρομολογείται περιλαμβάνει την ανάπτυξη της βιομηχανίας πολιτιστικής κληρονομιάς (patrimonialisation): η κληρονομική αξία της περιοχής τονίζεται με την ονομασία "antiga" (παλαιά), εφαρμόζεται μια μεγάλη έρευνα σχετικά με τις αρχιτεκτονικές ιδιότητες του κτιριακού αποθέματος. Οι πολιτιστικές δραστηριότητες οραματίστηκαν ως καταλληλότερες χρήσεις για αυτό το "πολύτιμο" περιβάλλον.

Αυτές οι πρωτοβουλίες υπό την καθοδήγηση του κράτους, συνοδευόμενες από την κάλυψη των μέσων ενημέρωσης, συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός θέματος στην περιοχή. Προκάλεσαν επίσης το ενδιαφέρον για τα τοπικά ακίνητα.

Μεγάλα εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά συγκροτήματα που θα πρωταγωνιστήσουν αργότερα στη μεταβιομηχανική οικονομία (επωφελούμενα από το κενό ενοικίου) αλλάζουν ιδιοκτησία κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου.

"Η περιοχή δεν είχε καλή φήμη, αλλά η συμφωνία ήταν καλή και ο χώρος μεγάλος" δηλώνει ο Dirk Bachu²⁷, ο οποίος απέκτησε το 1997 το πρώην Εθνικό Εργοστάσιο Σπίρτων (Sociedade Nacional de Fósforos).

Άλλες περιοχές είναι: η βιομηχανική περιοχή με το μέγεθος ενός τετραγώνου που βρέθηκε στην Açúcar str, το πρώην στρατιωτικό εργοστάσιο του Braço de Prata (επερχόμενη mega-κατοικιακή επένδυση Prata), το Εθνικό εργοστάσιο σαπουνιών στο Beato²⁸, το εργοστάσιο φυσικού αερίου²⁹ στο Matinha, το εργοστάσιο καουτσούκ (Fabrica Nacional de Borracha) και το Abel Pereira da Fonseca HQ από τον κ. David Leandro da Silva.

---

²⁷ Συνέντευξη Dirk Bachu στον ιστότοπο Orientre 19.01.2018 σύνδεσμος Phosphoreira: : *não tinha muito boa reputação, mas o negócio era bom e o espaço era grande e preenchia os critérios que tinha definido*".

²⁸ Ένα σχέδιο για πολυτελείς κατοικίες με επικεφαλής τους εργολάβους Lismarvila αποκαλύφθηκε τη δεκαετία του 1990, αλλά τελικά απορρίφθηκε.

²⁹ Η ανακατασκευή του χώρου προβλέπεται στο σχέδιο „Plano Pormenor de Matinha” του 2011 (βλέπε κεφάλαιο 4).

Αυτά τα επενδυτικά σχέδια βάζουν τη Marvila "στο χάρτη", „θερμαίνοντας“ το αναπτυξιακό δυναμικό του ανατολικού άξονα ανάπτυξης της παραποτάμιας ζώνης της Λισαβόνας.

Η αρχή της δεκαετίας του 2000 σηματοδοτεί την καθιέρωση περισσότερων μεταβιομηχανικών δραστηριοτήτων. Λίγες πολιτιστικές και δημιουργικές επιχειρήσεις αποφασίζουν τη μόνιμη παρουσία τους στην περιοχή επωφελούμενες από την "υπέροχη θέα και την ωραία αποθήκη"³⁰, όπως: η γκαλερί σύγχρονης τέχνης Filomena Soares (2001) που στεγάζεται σε μια ανακαινισμένη αποθήκη στο Xabregas δίπλα στο εργοστάσιο στρατιωτικής συντήρησης, το θέατρο Meridional (2005), μια διαφημιστική εταιρεία Grafe, ιδιωτικά στούντιο καλλιτεχνών κ.λπ. Το 2003, εγκαινιάζεται το Μουσείο Κεραμιδιών (Museu do Azulejo) μετά από ειδική ανακατασκευή της Μονής Madre Deus. Οι προσωρινές παρουσίες καλλιτεχνικών φεστιβάλ κεντρίζουν την προσοχή του εθνικού Τύπου σε αυτό που αποκαλείται "ξεχασμένη περιοχή" (βλέπε, "Lisboa Capital do Nada": Λισαβόνα, πρωτεύουσα του τίποτα³¹).

Πέρα από τις τέχνες, αναδύονται κάποιοι χώροι εκλεπτυσμένης κατανάλωσης που απολαμβάνουν μητροπολιτική ακτινοβολία και ευρεία κάλυψη από τα μέσα ενημέρωσης.

Για παράδειγμα, τα εστιατόρια υψηλής γαστρονομίας "Casa do Bacalhau" (2000) και "Virgula" (2005) που προσέφεραν νέες εκδοχές παραδοσιακών πορτογαλικών πιάτων, τα οποία συνδυάζουν την ιστορικότητα ή τη βιομηχανική αισθητική με μια "σύγχρονη αίσθηση".

Το πρώτο ιδρύθηκε στους παλιούς στάβλους του παλατιού Duque de Lafões του 18ου αιώνα και η γαστρονομία- με αστέρι Michelin- επικεντρώθηκε αποκλειστικά στην προετοιμασία με σύγχρονα οράματα συνταγών αλατισμένου μπακαλιάρου (που συναντάται πολύ στην πορτογαλική κουζίνα).

Το δεύτερο, εγκαταστάθηκε στο βιομηχανικό λιμάνι Xabregas σε ένα χώρο πρώην- αποθήκη επανασχεδιασμό από το διάσημο πορτογαλικό αρχιτεκτονικό γραφείο CR. Ο

---

³⁰ Interview to Oriente: <https://www.orientre.pt/vizinhos/grafe-publicidade-a-fabrica-da-criatividade-de-marvila/>

³¹ Το πολύμηνο καλλιτεχνικό φεστιβάλ πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 2000. Με το προκλητικό του όνομα, το πρόγραμμα ήθελε να εξερευνήσει την „ξεχασμένη“ περιοχή της Marvila, εμπλέκοντας τους ντόπιους σε επιλεγμένες καλλιτεχνικές δραστηριότητες, ώστε να „καταστήσει ορατές τις δυνατότητες της περιοχής“ από το Chelas μέχρι την προκουαία.

μοντερνιστικός εσωτερικός του σχεδιασμός παρουσίαζε θέα στον Τάγο και η νέα "funky" πορτογαλική κουζίνα (επίσης επιπέδου οδηγού Michelin), εγγυόταν μια ακριβή αλλά ξεχωριστή εμπειρία φαγητού. Μετά το κλείσιμό του το 2009 (μετά από πέντε χρόνια), η παρουσία του μπορεί να εντοπιστεί ακόμα στην ψηφιακή γεωγραφία της περιοχής, η θέση του εξακολουθεί να εντοπίζεται στους χάρτες του Google.

Η παύση των επενδύσεων σε κατοικίες στο Braço de Prata (Prateato) στις αρχές της δεκαετίας του 2000 λόγω μιας σύγκρουσης για τη χρήση γης γίνεται ένα τυχαίο γεγονός για την άνοδο της "εναλλακτικής" σκηνής αναψυχής και νυχτερινής ζωής στην περιοχή. Ένα κενό κτίριο στην πρώην βιομηχανική περιοχή γίνεται ευκαιρία για τους ιδιοκτήτες ενός βιβλιοπωλείου στο ολόενα και πιο ακριβό κέντρο της Λισαβόνας (Bairro Alto) να "αναβαθμιστεί" σε "T-13 του πολιτισμού", όπως σχολίασαν τα τοπικά μέσα ενημέρωσης.

Η ιστορία ίδρυσης του πολιτιστικού χώρου "Fábrica Braço de Prata" (FBP) αξίζει να αναφερθεί εδώ, καθώς σηματοδοτεί τους τρόπους και τους μηχανισμούς με τους οποίους τέτοια μεταβιομηχανικά πολιτιστικά έργα αναδύονται σε περιοχές που δεν έχουν επενδυθεί. Τοποθετημένο στην πρώην στρατιωτική βιομηχανία Braço de Prata, της οποίας ο οπλισμός προμήθευε τους πορτογαλικούς αποικιοκρατικούς πολέμους, αυτό το ευρύχωρο κτίριο έμεινε κενό από το κλείσιμο της βιομηχανίας το 1998, και συμπεριλήφθηκε στα εδάφη της πολυτελούς επένδυσης Condominium Prata. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες βιομηχανικές κατασκευές στην περιοχή ανάπτυξης, το FBP κατάφερε να γλιτώσει την κατεδάφιση λόγω του χαρακτηρισμού του ως Δημοτικής Κληρονομιάς. Η διαθεσιμότητα του χώρου του κοινοποιήθηκε στο Nuno Nabais (ένας απ' τους ιδρυτές) μέσω ενός συγγενικού του προσώπου³², οι οποίοι καθιέρωσαν συμφωνία για έναν "pop-up" χώρο πολιτισμού χωρίς ενοίκιο (με αντάλλαγμα εργασίες συντήρησης³³) με την εταιρεία που είναι υπεύθυνη για την ανάπτυξη Obriverca.

Από τα εγκαίνιά του το καλοκαίρι του 2007, προσέλκυσε τις εναλλακτικές „φυλές“ της Λισαβόνας: "όμορφες κοπέλες, γκοθάδες και φρικιά" όπως θυμάται ο Nuno Nabais ή "ένα ζωηρό πλήθος από ακαδημαϊκούς, cool kids με τατουάζ, μπουζουά ζευγάρια και γυαλάκηδες τύπους που θυμίζουν μεταπτυχιακούς φοιτητές"³⁴ όπως ανέφεραν οι NY

---

³² „Fábrica Braço de Prata: Esta bomba não rebentará » article published in 17.01.2018, Publico newspaper, available at: <https://www.publico.pt/2018/01/07/local/noticia/fabrica-de-braco-de-prata-esta-bomba-nao-rebentara-1797499>

³³ Interview with Nuno Nabais conducted in 27.04.2018

³⁴ Sherwood, S. 'Lisbon Comes Alive', published in 13.07.2008, The New York Times, available at: <https://www.nytimes.com/2008/07/13/travel/13Lisbon.html>

Times. Αυτή η νέα "Fábrica του πολιτισμού" έγινε ήδη από τον πρώτο χρόνο λειτουργίας της ο περιζήτητος χώρος της νυχτερινής ζωής της Λισαβόνας "εκτός της πεπατημένης". "Ο πιο απρόβλεπτος χώρος της πόλης", "ένας χώρος matrisoska" όπως σχολίασαν τα τοπικά μέσα ενημέρωσης, το FBP συγκέντρωσε ένα πλήθος διαφορετικών δραστηριοτήτων: έως και δέκα ζωντανές συναυλίες (τζαζ, ρέγκε) κάθε βράδυ με είσοδο κάτω των πέντε ευρώ, ένα βιβλιοπωλείο που ειδικεύεται στις κοινωνικές επιστήμες, διαλέξεις φιλοσοφίας ένα καφέ, ένα κατάστημα τέχνης, παραστάσεις καμπαρέ και πολλές άλλες "εκπλήξεις".

Η επιτυχία του εγχειρήματος ξεπέρασε τα τοπικά μέσα ενημέρωσης, καθώς παρουσιάστηκε στους NY Times Travel Stories υπό τον τίτλο: "Η Λισαβόνα ζωντανεύει"³⁵. Αυτή η στιγμή της διεθνούς δημοσιότητας έγινε μνημειώδης στο τοπικό πλαίσιο, παρέχοντας τελικά τη νομιμοποίηση του έργου: από έναν "υπό εκδίωξη" εναλλακτικό χώρο στα "περίχωρα της πόλης" σύμφωνα με το άρθρο, σε μια ισχυρή βιτρίνα για την πρωτοποριακή πολιτιστική καινοτομία της πόλης. Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, φιλοξένησε υπερβολικά μεγάλο αριθμό πολιτιστικών εκδηλώσεων, λειτούργησε ως "πρώτη σκηνή" για διεθνώς αναγνωρισμένους καλλιτέχνες, όπως ο νικητής του διαγωνισμού τραγουδιού της Eurovision του 2017 Salvador Sobral.

Έτσι και στην περίπτωση του FBP, ο δήμος της Λισαβόνας ενδιαφέρθηκε τελικά να υποστηρίξει και να διατηρήσει έναν "off" πολιτιστικό χώρο όταν συνειδητοποίησε ότι θα μπορούσε να ευνοήσει την αστική "αναγέννηση" με μοχλούς τον πολιτισμό και την ιστορική αρχιτεκτονική κληρονομιά στην περιοχή. Το 2018 το FBP γιόρτασε την 11η επέτειό του με τη νέα υπογεγραμμένη σύμβαση μίσθωσης από την CML που εγγυάται τη συνέχισή του για 50 ακόμη χρόνια, ορίζοντας την παρούσα ομάδα ως τους μελλοντικούς "επιμελητές", πολιτιστικούς διαχειριστές του.

Αυτό δεν συνέβη στην περίπτωση του αυτο-οργανωμένου θεάτρου Palco Oriental, το οποίο τελικά εκδιώχθηκε παρά την εκστρατεία αλληλεγγύης για τη συνέχιση της λειτουργίας του. Το περιστατικό αυτό αναδεικνύει τα κριτήρια επιλογής και τις προθέσεις των θεσμικών φορέων. Η Vivant (2008) διερωτάται γιατί ορισμένοι χώροι (και όχι άλλοι) διασώζονται από το κράτος; Γιατί η πόλη πρέπει να παραχωρεί στους καλλιτέχνες χώρους εργασίας;

---

³⁵ Sherwood, S. 2008. 'Lisbon Comes Alive', The New York Times, available at: <https://www.nytimes.com/2008/07/13/travel/13Lisbon.html>

Αυτές οι πρωτοβουλίες των πρώτων φάσεων και η κάλυψή τους από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης συνέβαλαν στη διαμόρφωση της "σκηνής" (scene), διαμορφώνοντας ένα αυθεντικό αστικό "θέμα" για την περιοχή που περιστρέφεται γύρω από τη βιομηχανική αισθητική, τη νοσταλγία του vintage (mix and match παλιό-καινούργιο) και τις δραστηριότητες DIY. Η αισθητική του "Off" έβαλε όχι μόνο την Marvila στο πολιτιστικό κύκλωμα της πρωτεύουσας, αλλά έγινε και ένα από τα σημεία αυθεντικότητας που ανέδειξαν την πόλη μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών μητροπόλεων για τη συναρπαστική ζωή της.

Η Λισαβόνα δεν ήταν πλέον μια "κοιμισμένη" άλλοτε „ξεχασμένη" „παλιομοδίτικη πόλη που οι γυναίκες εξακολουθούν να κουβαλούν ψάρια στο κεφάλι τους" σε „μια γωνιά" της ηπείρου "³⁶ αλλά μια πρωτεύουσα με „δυνατότητες να γίνει μια απ' τις πιο κοσμοπολίτικες και διεθνείς πόλεις" όπως καταλήγει το ρεπορτάζ των NY Times.

5.3 Σήμερα: Αστικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην περιοχή μελέτης

Στο κεφάλαιο αυτό αναλύονται οι χώρο-κοινωνικές αλλαγές στην περιοχή μελέτης. Οι εξελίξεις αφορούν την περίοδο επιτόπιας έρευνας 2017-2018. Όπως αναλύθηκε στο κεφάλαιο 4, η εφαρμογή μέτρων της αναπτυξιακής ατζέντας ιδιαίτερα μετά το Μνημόνιο του 2012, τροφοδότησε το κόστος των ενοικίων με αποτελέσματα εξευγενισμού στις γειτονίες του κέντρου της πόλης. Παρατηρείται η μετακίνηση δραστηριοτήτων σε περιοχές με πιο προσιτό κόστος ενοικίου. Η παράκτια ζώνη της Marvila-Beato είναι μια από αυτές τις περιοχές.

Στη μακροσκοπική κλίμακα της περιοχής μελέτης, η οριστική επανεκκίνηση των έργων της μεγάλης επένδυσης κατοικιών PRATA λειτουργεί ως "πράσινο φως" στις προοπτικές για ανάπτυξη της περιοχής. Λίγες δραστηριότητες όπως δημιουργικοί χώροι εργασίας, πολιτιστικές δραστηριότητες και αναψυχή εγκαθίστανται σταδιακά στην από-επενδυμένη περιοχή, με ταχύτερο ρυθμό από την προηγούμενη φάση, ιδίως μετά το 2013. Αυτή η

---

³⁶ Sherwood, S. „Sleepy Lisbon morphs into a cultural destination" published 16.07.2008, The New York Times available at: <https://www.nytimes.com/2008/07/16/travel/16iht-trlisbon.1.14484801.html>

επεκτεινόμενη συμβολική οικονομία λαμβάνει χρόνο με το χρόνο πυκνή κάλυψη από τα μέσα ενημέρωσης, η οποία εντείνει περαιτέρω το ενδιαφέρον για την περιοχή, επιταχύνοντας τη διαδικασία αστικού μετασχηματισμού.

Όταν ξεκίνησε η επιτόπια έρευνα (Νοέμβριος 2017) περισσότερες από πέντε γκαλερί, δώδεκα χώροι εστίασης (εστιατόρια, καφετέριες, μπαρ), τουλάχιστον δύο αντικέρ, ένα hipster κουρείο, αθλητικοί σύλλογοι, τρεις ζυθοποιίες και ένα σωρό γραφεία, ατελιέ βρίσκονταν στο πρώην βιομηχανικό τοπίο της Marvila και του Beato. Περιοδικά lifestyle, όπως το Time Out, αφιέρωναν ολόκληρα εξώφυλλα για να παρουσιάσουν στους αναγνώστες τη "νέα Marvila", την "κρυφή" μοντέρνα γειτονιά των τεχνών³⁷. Η περιοχή αναδεικνύεται ως ιδανική για μια αυθεντική αστική εμπειρία „εκτός της πεπατημένης“, μακριά από τους τουρίστες στο κέντρο της Λισαβόνας.

Στο τέλος της οκτάμηνης επιτόπιας έρευνάς στην περιοχή, είχαν δημιουργηθεί νέοι χώροι λιανικού εμπορίου και γραφείων, είχαν αποκατασταθεί παλιά κτίρια, η επένδυση PRATA είχε σχεδόν τελειώσει την πρώτη φάση των πωλήσεών της (45 ακίνητα, ξεκίνησε η δεύτερη φάση), είχαν αποκαλυφθεί νέα σχέδια loft-living και ενώ η CML ανακοίνωσε την σύσταση του Δημιουργικού Κέντρου (Hub Criativo do Beato) στο Beato. Τελικά, τον Ιούνιο του 2018, είχαν εμφανιστεί τα πρώτα δημοσιεύματα στον Τύπο σχετικά με τις εξώσεις μακροχρόνιων κατοίκων και καταγγελίες για κερδοσκοπία εταιρειών ακινήτων.

Σε αυτή την περίπτωση ταχείας αστικής μεταμόρφωσης υποστηρίζω ότι εκτός από τη μεγάλο-επένδυση PRATA, το λιανικό εμπόριο και οι χώροι εργασίας καθοδηγούν τη διαδικασία μαζί με τον εγκριτικό ρόλο του κράτους που επιθυμεί να αναπτύξει την περιοχή αυτή ακολουθώντας τις έννοιες της παραλιακής πολεοδομίας, της δημιουργικής πόλης.

5.3.1 Φυσιογνωμία της περιοχής και χαρτογραφικές αναπαραστάσεις

Σε αυτό το υποκεφάλαιο διερευνάται η φυσιογνωμία της περιοχής στο σήμερα (περίοδος επιτόπιας έρευνας) μέσω χαρτογραφικών αναπαραστάσεων. Η περιοχή μελέτης εκτείνεται σε μήκος 4 χιλιομέτρων στα εδάφη δύο Δ.Ε (Marvila και Beato και μόλις και

---

³⁷ „Marvila – η γειτονιά της χρονιάς 2017» δημοσίευση στο περιοδικό <https://www.timeout.pt/lisboa/pt/coisas-para-fazer/bairro-do-ano-marvila>

μετά βίας εκείνης της Penha de França), συνεπώς, περιλαμβάνει επιμέρους τοποθεσίες με διαφορετικό τοπικό χαρακτήρα.

Είσοδοι στη περιοχή μελέτης - Κύριοι οδικοί άξονες

Η λεωφόρος Infante dom Henriques και η οδός Acucar³⁸ (συνέχεια της οδού Xabregas/ Grilo/ Beato) αποτελούν τους κύριους άξονες κυκλοφορίας που διασχίζουν το ανατολικό παράκτιο μέτωπο από βορά προς νότο. Η πρώτη, είναι μια απ' της κυριότερες λεωφόρους του πολεοδομικού συγκροτήματος της Λισαβόνας. Διαθέτει τέσσερεις λωρίδες, διαχωριστικό κράσπεδο με φυτεύσεις, ποδηλατοδρόμο, ενώ δεν υπάρχει η δυνατότητα στάθμευσης. Υπάρχει αυξημένη κίνηση ΙΧ αλλά και εμπορικών οχημάτων. Ο φόρτος επίσης σχετίζεται με τη δραστηριότητα του εμπορικού λιμανιού (τερματικός σταθμός, τελωνείο, logistics, επισκευαστική ζώνη) φορτηγά, πετρελαιοφόρα και άλλα εμπορικά οχήματα εξέρχονται σε καθημερινή βάση από τη ζώνη. Αποθήκες και βιοτεχνίες με φαρδιές προσόψεις για την μεταφορά εμπορευμάτων εντοπίζονται κατά κύριο λόγο σ' αυτό τον άξονα.

---

³⁸ Οι ονομασίες των οδών και τα τοπωνύμια συμβάλλουν στη συγκρότηση του τόπου. Για να αποδώσω το κοινωνικό στίγμα, θα ήθελα να προσθέσω ότι πρώτη είναι μια απ' τις κύριες οδικές αρτηρίες του πολεοδομικού συγκροτήματος της Λισαβόνας, πήρε το όνομα της (1948) από τον Πρίγκηπα Ερρίκο το Θαλασσοπόρο μια απ' τις κύριες φιγούρες την περίοδο των αποικιοκρατικών επεκτάσεων. Ενώ η οδός Acucar, (στα πορτογαλικά ζάχαρη) θυμίζει το σημαντικό προϊόν που εισήγαγε ο Πρίγκηπας Ερρίκος από την Ινδία. Η ονομασία αυτή προέκυψε το 19ο αιώνα λόγω της ύπαρξης ενός εργοστασίου επεξεργασίας ζάχαρης σύμφωνα με το blog „Toponimia de Lisboa” του τμήματος πολιτιστικής κληρονομιάς του δήμου Λισαβόνας (πηγή: <https://toponimialisboa.wordpress.com/2013/03/13/a-rua-mais-doce-de-lisboa/>). Σήμερα, αυτές ονομασίες αναδεικνύουν και υπενθυμίζουν τη Πορτογαλική αυτοκρατορία.

Εικόνα 25. Η λεωφόρος Infante dom Henrique στο ύψος του Xabregas και η λιμενική ζώνη. Πηγή: προσωπικό αρχείο

Εικόνα 26. Η λεωφόρος Infante dom Henrique στο ύψος του Beato, αριστερά το εργοστάσιο και σιλό μιας βιομηχανίας τροφίμων, δεξιά τα κοντέινερς της λιμενικής ζώνης. Πηγή: Google street view

Εικόνα 27. Η λεωφόρος Infante dom Henriqua στο ύψος της Marvila. πηγή: google street view

Ο οδικός άξονας που αναπτύσσεται παράλληλα με τη λεωφόρο Infante dom Henrique ξεκινά ως οδός Xabregas (στην ομώνυμη γειτονιά), έπειτα μετονομάζεται σε οδός Grilo και οδό Beato και καταλήγει ως οδός Acuzar σ' ένα μήκος περίπου τριών χιλιομέτρων. Διατρέχει μια αστική περιοχή με συνδυασμό χρήσεων γης: βιοτεχνικές δραστηριότητες, εμπορικές χρήσεις (λιανικό εμπόριο και χώροι γραφείων), πολιτιστικοί χώροι -και ιστορικά κτίρια (βλ. μοναστήρια) και κάποιοι οικιστικοί θύλακες.

Εικόνα 28. Η οδός da Manutenção συνδέει την οδό με Xabregas με τη λεωφόρο Infante Dom Henrique. Στο φόντο ως vista stopper το πρώην μοναστήρι São Francisco de Xabregas πλέον Θέατρο Iberico. Πηγή: προσωπικό αρχείο

Εικόνα 29. Οδός Xabregas. Αριστερά και δεξιά εμπορικά καταστήματα και υπηρεσίες. Πηγή: google street view.

Εικόνα 30. Οδός Açúcar (τμήμα Δ.Ε Marvila) αριστερά το μετά-βιομηχανικό συγκρότημα της Phosphoreira (πρώην εργοστάσιο σπύρων) δεξιά πρώην αποθήκες κρασιού. Πηγή: google street view

Εικόνα 31. Η οδός Αζúcar και η πλατεία David Leandro στο φόντο (Δ.Ε Marvila). Πηγή: google street view

Οι νέες χρήσεις όπως χώροι γραφείων για δημιουργικά επαγγέλματα, λιανικό εμπόριο και αναψυχής αναπτύσσονται και στις δύο πλευρές αυτού του άξονα ιδιαίτερα στη Δ.Ε Marvila. Η περιοχή αρχίζει να συγκεντρώνει περισσότερες δραστηριότητες όλο το εικοσιτετράωρο. Έχουν δημιουργηθεί κάποια κλειστά αθλητικά γυμναστήρια, χώροι νυχτερινής διασκέδασης, όπως εκλεπτυσμένα εστιατόρια, μπουραρίες και χώροι ζωντανής μουσικής. Οι οικιστικές χρήσεις, βρίσκονται κυρίως στην περιοχή που οριοθετείται από την οδό Acúcar και τη σιδηροδρομική γραμμή, επεκτεινόμενες περαιτέρω προς την ενδοχώρα.

Παράκτια ζώνη

Η παραποτάμια όχθη μήκους 3 χλμ έχει τη μορφή τσιμεντένιας προβλήτας. Καταλαμβάνεται σε μεγάλο βαθμό από τη περιφραγμένη λιμενική ζώνη ιδιοκτησίας του Οργανισμού Λιμένα Λισαβόνας (Porto de Lisboa). Εδώ βρίσκεται ο τερματικός σταθμός του Beato, το τελωνείο, ο τερματικός σταθμός πολλαπλών χρήσεων του POCO do Bispo και τέλος ο λιμενίσκος του POCO do Bispo (Doca do POCO do Bispo) όπου γίνεται ο ελλιμενισμός μικρών σκαφών (Εικόνα 32). Σ' αυτή τη ζώνη υπάρχουν οι κατάλληλες

εγκαταστάσεις όπως γερανοί, ανυψωτικά μηχανήματα για την παραλαβή και εξαγωγή μεγάλων στερεών χύδην φορτιών, εμπορευματοκιβώτια, σιλό για τα σιτηρά και λοιπά αγρό -διατροφικά προϊόντα, ψυγεία³⁹.

Εικόνα 32. Η λιμενική ζώνη τμήμα της αποβάθρας (doca) Poço do Bispo. Πηγή: google street view

Το υπόλοιπο κομμάτι της προκουμαίας ανήκει στο δήμο της Λισαβόνας. Η πρόσβαση σ' αυτό το τμήμα είναι ελεύθερη (Εικόνα 33). Υπάρχουν δυο εξέδρες συνδεδεμένες με την ξηρά που ελλιμενίζονται σκάφη δυο απ' αυτά παροπλισμένα κρουαζιερόπλοια.. Στο υπόλοιπο τμήμα (Matinha) βρίσκονται αποθήκες μια έκθεση αυτοκινήτων και χώροι παρκινγκ. Κάποιοι ψαράδες, λίγοι περιπατητές, μια καντίνα με γρήγορο φαγητό, υπολείμματα φωτιάς (για αναψυχή), ένα σταθμευμένο τροχόσπιτο, αυτή η ζώνη μου έδωσε την εντύπωση ενός τόπου με ηρεμία, ελάχιστη κίνηση, λίγο διαμορφωμένο, οπότε διαφορετικές ομάδες χρηστών το είχαν οικειοποιηθεί με τις δραστηριότητες τους. Αυτό είναι το τμήμα στο οποίο από το 2019 και έπειτα βρίσκονται σε εξέλιξη έργα διαμόρφωσης ενός παράκτιου πάρκου αναψυχής

---

³⁹ Πηγή: ιστότοπος του λιμανιού της Λισαβόνας
<https://www.portodelisboa.pt/en/terminais>

Εικόνα 33. Ο ποταμός Τάγος στο τμήμα με ανοικτή πρόσβαση του κοινού. Πηγή: Google street view

Φυσιογνωμία της περιοχής μελέτης

Η εστίαση στις τέσσερις υπο-περιοχές επιτρέπει την καλύτερη κατανόηση των διαφορετικών περιοχών και χαρακτηριστικών. Ξεκινώντας από το Xabregas, συναντώνται κτήρια αρχιτεκτονικής κληρονομιάς όπως η Μονή Santos-o Novo, η Μονή Madre Deus που σήμερα στεγάζει το Μουσείο Κεραμιδιών (Museu do Azulejo) πόλος έλξης πολλών επισκεπτών, η Μονή São Francisco de Xabregas που διαμορφώθηκε για να φιλοξενήσει το θέατρο Iberico, η Μονή Grilo (ακόμη θρησκευτικό ίδρυμα). Αποτελούν μια νοητή επέκταση της διαδρομής ιστορικού τουρισμού από το κέντρο της πόλης σε μια λαϊκή γειτονιά.

Εικόνα 34. Το κτήριο που στεγάζει το μουσείο Κεραμιδιών Azulejos (πρώην μονή Madre Deus) Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/National_Museum_of_the_Azulejo

Λίγο πιο πάνω, η ανακαινισμένη πρώην δημοτική αγορά του Beato στεγάζει σήμερα την ιδιωτική σχολή εικαστικών τεχνών Ar.Co. Δημόσια ιδρύματα (Ινστιτούτο Απασχόλησης), κυβερνητικά κτίρια (HQ Fregusia of Beato) και υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας (Καταφύγιο Αστέγων, Καθολικό Ίδρυμα Santa Pia) γειτνιάζουν με τις πολιτιστικές χρήσεις. Επισκέπτες των γκαλερί, πελάτες συνεργείων αυτοκινήτων, ένοικοι στον ξενώνα αστέγων και άλλοι κάτοικοι συναντιούνται στην οδό Manutenção.

Η γειτονιά αυτή συγκεντρώνει εμπορικές δραστηριότητες που προορίζονται να εξυπηρετήσουν τους κατοίκους του Beato. Τα παντοπωλεία, τα pastelarias είναι μεταξύ των σημαντικών χρήσεων που βρίσκονται στην οδό Xabregas. Οι νέοι χώροι εστίασης είναι όπως ένα παγωτατζίδικο και ένα ζαχαροπλαστείο. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η μόνη τράπεζα και ταχυδρομείο βρίσκονται σ' αυτή τη γειτονιά σε σχέση με όλη την περιοχή μελέτης. Είναι ένα πολυσύχναστο πέρασμα, με κίνηση από IX και MMM. Αυτό το τμήμα έχει κεντρικές λειτουργίες στην περιοχή μελέτης.

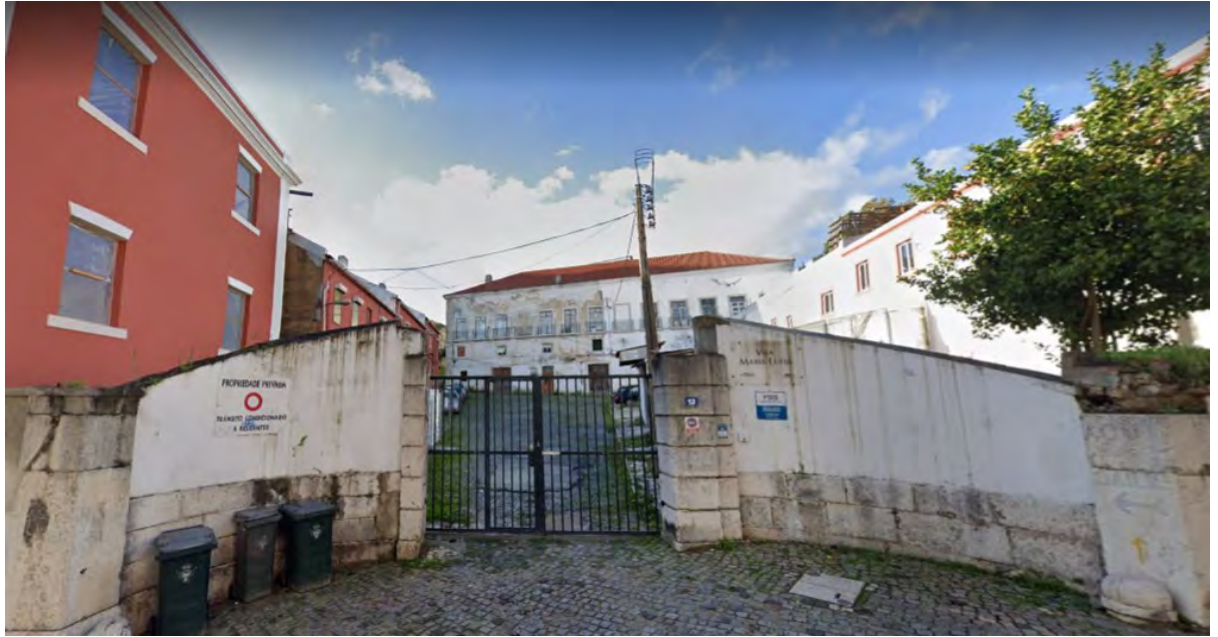

Εικόνα 35. Το εμπορικό κέντρο του Beato πηγή: street view google maps

Η πλειονότητα των κτιρίων είναι μάλλον μέτρια συντηρημένα. Λίγα έχουν όψεις με πλακάκια όμως τα περισσότερα κτήρια έχουν πανομοιότυπα παράθυρα, με πέτρινες κορνίζες και υπέρθυρα (Εικόνα 35).

Στο επόμενο τετράγωνο, βρίσκεται η Vila Maria Luisa (Δημοτική Αρχιτεκτονική Κληρονομιά) (Εικόνα 36). Σ' αυτό το συγκρότημα κατοικιών (από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα) διαμένουν αρκετές οικογένειες. Προκαλεί εντύπωση η κατάσταση των κτηρίων με υγρασίες, ξεφτισμένο χρώμα στους τοίχους, και με ελλείψεις στις στέγες,

Εικόνα 36. Η vila Maria Luisa. Στο φόντο το κτήριο που στεγαζόταν άλλοτε ένα δημοτικό σχολείο και την περίοδο της έρευνας το κλαμπ Eka Palace. Πηγή: Google Street view

Το μεγάλο κτίριο που καταλαμβάνει τον κεντρικό χώρο της Vila διαθέτει ψηλοτάβανα δάπεδα και τοίχους διακοσμημένους με azulejos⁴⁰. Φιλοξένησε για αρκετές δεκαετίες ένα καθολικό ιδιωτικό δημοτικό σχολείο (Externato Camilo Castelo Branco), το οποίο τώρα μοιράζεται τους χώρους του με το EKA Palace, ένα κλαμπ με ηλεκτρονική μουσική.

Η περιοχή του Beato χαρακτηρίζεται από τα μεγάλα συγκροτήματα όπως ο ανερχόμενος Κόμβος Δημιουργικότητας (HCB) στο πρώην εργοστάσιο παραγωγής στρατιωτικών προμηθειών, οι εγκαταστάσεις του στρατού, η βιομηχανία επεξεργασίας τροφίμων Cerealía, η Μονή Beato Antonio, η Πυροσβεστική Υπηρεσία, τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας Media, το Εκπαιδευτικό Ινστιτούτο Μεταλλουργών (CENFIM). Λίγοι εμπορικοί χώροι εντοπίζονται, όπως παντοπωλεία, για τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων της γειτονιάς, ή καταστήματα με οικοδομικά υλικά και εργαλεία που σχετίζονται με βιοτεχνικές δραστηριότητες (Εικόνα 37).

---

⁴⁰ σμαλτωμένα κεραμικά πλακάκια συνήθως με μοτίβα σε μπλε χρώμα. Χρησιμοποιούνται για την επένδυση και διακόσμηση τοίχων, προσόψεων.

Εικόνα 37. Πολυσύχναστο σημείο της οδού Beato, αριστερά βρίσκεται η πυροσβεστική, δεξιά εμπορικά καταστήματα με οικοδομικά υλικά. Πηγή: google street view

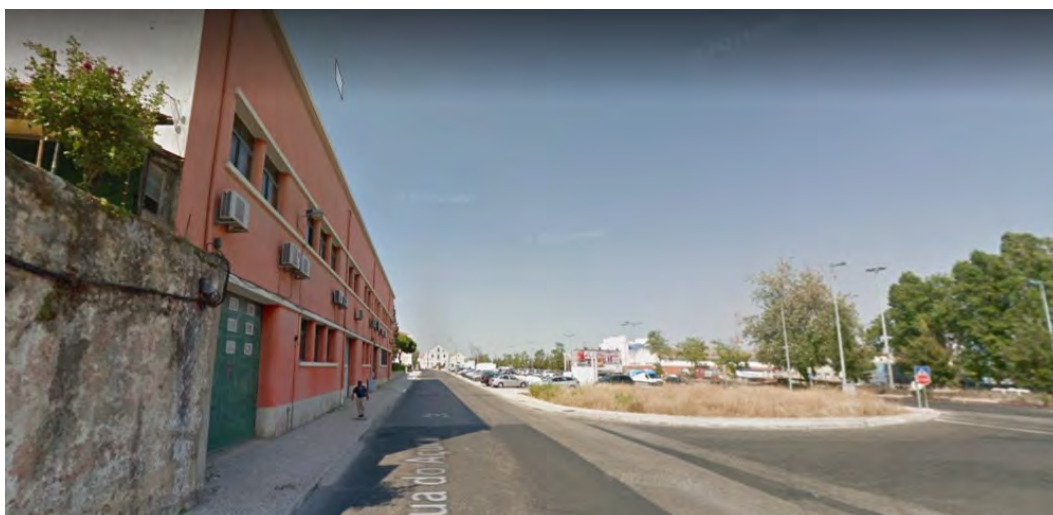
Η γειτνίαση της περιοχής με το ανερχόμενο “Δημιουργικό Κόμβο του Beato”(HCB) είναι κομβική και έχει συμβάλει στην καθιέρωση νέων χρήσεων καθώς και στην ανακαίνιση μερικών κτιρίων. Απέναντι από το συγκρότημα του HCB συναντά κανείς χώρους γραφείων για δημιουργικά επαγγέλματα (σχεδιαστές εσωτερικού φωτισμού, διακοσμητές εσωτερικών χώρων), εστιατόρια με εκλεπτυσμένη αισθητική (βλ. Casa do Bacalhau).

Εκατέρωθεν της ανηφορικής οδού Duque de Lafões εντοπίζεται ένας θύλακας κατοικίας. Κάποια ανακαινισμένα κτήρια στεγάζουν δημιουργικούς επαγγελματίες (βλ. Αρχιτεκτονικό γραφείο) και καταλύματα βραχυχρόνιας μίσθωσης. Παρατήρησα τις διαδικασίες ανακαίνισης να επιταχύνονται σε κάποιες από τις επισκέψεις μου στην περιοχή. Μου έκανε η εντύπωση επίσης η κατάσταση των κτηρίων στο γειτονικό δρομάκι (Tv alameda do Beato), όπου οικογένειες κατοικούσαν σε κτήρια με κακή κατάσταση. Εδώ ανοίγεται ένα „πλάτωμα“ (στα πορτογαλικά largo Olival), ένας αδόμητος χώρος που περιμετρικά του ορθώνονται μονο-όροφες κατοικίες , που μοιάζει σαν επέκταση της αυλής ορισμένων κτηρίων, ένας προστατευμένος χώρος για την γειτονιά. Μια „γειτονιά“ με κτήρια σε ανθρώπινες διαστάσεις υπάρχει δίπλα στα μεγάλα συγκροτήματα της οδού Beato.

Εικόνα 38. Το largo Olival. Πηγή: Google Maps street view

Διασχίζοντας κάποια αδόμητα οικόπεδα όπου σταθμεύουν συχνά νταλίκες και ΙΧ, ξεκινά η οδός Acusar όπου βρίσκεται η πιο διαφημιζόμενη της περιοχής μελέτης (βλ. Marvila). Εδώ βρίσκεται το μεγαλύτερο μέρος των δημιουργικών χώρων όπως γραφεία, γκαλερί τέχνης, εκλεπτυσμένα εστιατόρια, μπαρ, ζυθοποιίες.

*Εικόνα 39. Η οδός Acusar αριστερά η σχολή μεταλλουργίας δεξιά αδόμητα οικόπεδα, χώροι στάθμευσης
Πηγή: Google street view (Αύγουστος 2018)*

Επίσης, οργανώσεις κατοίκων της γειτονιάς (όπως ο αθλητικός σύλλογος της ανατολικής Λισαβόνας Club Oriental de Lisboa). Τα κτήρια διαθέτουν βιομηχανική αρχιτεκτονική των

αρχών του 20ου αιώνα, βρίσκονται σε πλακόστρωτα δρομάκια που έχουν έχει επαινεθεί για την "αίγλη" τους (βλ. Prateato) περιλαμβάνονται στον κατάλογο του CML⁴¹.

Η πλατεία David Leandro είναι ένα κεντρικό σημείο που επαινέθηκε από τα μέσα ενημέρωσης lifestyle για την αρχιτεκτονική κληρονομιά της και την ατμόσφαιρα του "αστικού χωριού". Η περιοχή αυτή είναι το επίκεντρο των πιο πρόσφατα εγκατεστημένων χρήσεων. Χρήστες διαφορετικών ομάδων διασχίζουν την πλατεία καθημερινά. Κατά τη διάρκεια της ημέρα στις επισκέψεις μου παρατήρησα ηλικιωμένους που είχαν σημείο συνάντησης την πλατεία, εργαζόμενους στα γειτονικά γραφεία που έκαναν διάλλειμα για καφέ ή φαγητό, τον φιλικατζή με τις εφημερίδες που ήταν ανοικτά από το πρωί μέχρι το απόγευμα και την πελατεία του, και τα σαββατοκύριακα Λισαβονέζους σε βόλτα για καφέ και πιο σπάνια τουρίστες σε βόλτα στην περιοχή για φωτογράφιση των ιστορικών κτηρίων. Περιμετρικά της πλατείας υπάρχουν δυο στάσεις λεωφορείων και μια πιάτσα ταξί.

Εικόνα 40. Η πλατεία David Leandro και οι φυτεύσεις. Δεξιά: πρώην αποθήκες κρασιού πλέον χώροι αναψυχής και εμπορίου πηγής: προσωπικό αρχείο

---

⁴¹ Βλ. λίστα με σημαντικά κτήρια για τη πολιτιστική κληρονομιά του Δήμου.

Εικόνα 41. Περιμετρικά της πλατείας το κτήριο – πρώην αποθήκη κρασιού José Domingos Barreiro Πηγή: προσωπικό αρχείο

Εικόνα 42. Περιμετρικά της πλατείας, το κτήριο -πρώην αποθήκη κρασιού Abel Pereira da Fonseca- πλέον στεγάζει ένα συνεργατικό χώρο εργασίας (co-work), εστιατόριο, καφέ (στο ισόγειο). Πηγή: προσωπικό αρχείο.

Σε μια απόσταση πεντάλεπτου περπατήματος, στη συμβολή των πλακόστρωτων οδών Caritão Leitão και Afonso Pennedo, βρίσκεται επίσης ένα νευραλγικό σημείο της περιοχής. Τρεις γκαλερί, δύο ζυθοποιίες, μπαρ -εστιατόρια βρίσκονται εδώ. Στις επιτόπιες επισκέψεις μου παρατήρησα τους θαμώνες των γκαλερί και των μπουαριών τις απογευματινές ώρες, τα παιδιά της γειτονιάς στο μικρό πεζόδρομο στο τέλος της οδού

να παίζουν, ηλικιωμένους ενοίκους να ρεμβάζουν στα παράθυρα και μεσήλικες άντρες της γειτονιάς να πίνουν μπύρες στο όρθιο στο ψλικάτζιδικό. Στα πεζοδρόμια πολλά παρκαρισμένα τα πρωινά των μερών της βδομάδας, ήχοι από το συνεργείο/βαφείο δίπλα στη ζυθοποιία, φορτηγά ξεφορτώνουν εμπορεύματα στη Phoshoreira (δρόμος Afonso Pennedo), λίγοι πεζοί, κάποιοι πάνε στα γραφεία τους.

Τοπογραφικά αυτή η περιοχή έχει την ιδιαιτερότητα ότι έχει χτιστεί ακριβώς στον σκαμμένο λόφο. Το πλέγμα των δρόμων καταλήγει σε αδιέξοδα. Όταν εισέρχεται κανείς στην οδό Leitão η ορατότητα του σταματάει στο τέλος του δρόμου (Εικόνα 43). Γυρίζοντας 180μοίρες το βλέμμα σταματά επίσης στις αποθήκες της οδού Acuzar (Εικόνα 44). Αυτό δημιουργεί μια αίσθηση „σωλήνα“. Οι κατοικίες στο τέρμα της οδού Leitão έχουν την πλάτη στο λόφο, κάπως έτσι βρίσκονται κάτω από τη σκιά του.

Πολλά κτήρια έχουν ανακαινισθεί και λειτουργούν ως χώροι εργασίας, κατοικίες αλλά και διαμερίσματα βραχυχρόνιας μίσθωσης. Συνυπάρχουν δίπλα σε παλιές πολυκατοικίες.

Εικόνα 43. Η οδός Capitão Leitão – θέα προς το λόφο. Αριστερά το κτήριο της Phosphoreira. Πηγή: προσωπικό αρχείο

Εικόνα 44. Η οδός Capitão Leitão – στο φόντο „vista stopper” η αποθήκη της οδού Açucar. Δεξιά το κτήριο της Phosphoreira. Πηγή: προσωπικό αρχείο

Εικόνα 45. Η πολυκατοικία στη συμβολή των οδών José Domingos Barreiros και Capitão Leitão στη „σκιά του λόφου”. Πηγή: προσωπικό αρχείο

Εικόνα 46. Όψεις των κτηρίων στην οδό Capitão Leitão. Πηγή: προσωπικό αρχείο

Εικόνα 47 Η γκαλερί Filomena Soares (λευκό κτήριο στα αριστερά) στην οδό Capitão Leitão. Στο φόντο, το τέλος του δρόμου και η σκάλα που οδηγεί στην κορυφή του λόφου Πηγή: προσωπικό αρχείο

Εικόνα 48. Η σκάλα που οδηγεί στο λόφο. Στο φόντο ο πύργος παρατήρησης της Quinta do Brito (ιστορικό κτήριο). Πηγή προσωπικό αρχείο

Εικόνα 49. Η σιδηροδρομική γραμμή του προαστιακού βρίσκεται „πάνω“ ακριβώς από τα κτήρια με „πλάτη“ στο λόφο στην οδό Acucar. Στο φόντο, ο ποταμός Τάγος και η νεόδμητη περιοχή Parque das Naçoes. Πηγή: προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 50. Ο πύργος παρατήρησης της Quinta do Brito και η πεζογέφυρα που ενώνει τις δυο μεριές εκατέρωθεν της σιδηροδρομικής γραμμής. Πηγή: προσωπικό αρχείο.

Η Matinha παρουσιάζει την μεγαλύτερη ετερογένεια. Το ανώτερο τμήμα της που γειτνιάζει με τον σιδηροδρομικό σταθμό Braço de Prata έχει ένα μείγμα χρήσεων κατοικίας, γραφείων, λιανικού εμπορίου στη γειτονιά και ορισμένων ελαφρών βιομηχανικών χρήσεων (όπως επισκευές αυτοκινήτων). Τα κτίρια στην περιοχή έχουν μάλλον μέσο ύψος: 3 έως 4 ορόφους, με τις πολυκατοικίες να ξεχωρίζουν. Έχουν γίνει κάποιες ανακαινίσεις, ωστόσο η κύρια τάση, όπως απεικονίζεται στο χάρτη αξιολόγησης των κτιρίων, δείχνει ένα κτιριακό απόθεμα με μέτρια έως σοβαρή υποβάθμιση που χρονολογείται εδώ και αρκετές δεκαετίες. Ορισμένα κτίρια κατοικιών διαθέτουν αρχιτεκτονική κληρονομιάς, στέγες από τούβλα και αυλές.

Λίγα τετράγωνα πιο κάτω στην οδό Fernando Palha, μεγάλα κτίρια αποθηκών από τα μέσα του 20ου αιώνα ανακαινίζονται για να στεγάσουν καλλιτεχνικές δραστηριότητες όπως η γνωστή γκαλερί Underdogs Gallery, χώρους γραφείων, δημιουργική βιοτεχνία (βλέπε χειροποίητα αντικείμενα εσωτερικής διακόσμησης) ή δραστηριότητες αναψυχής (βλέπε κλειστές αθλητικές εγκαταστάσεις) (Εικόνα 51).

Εικόνα 51. Επισκέπτες μπροστά από τη γκαλερί Underdogs (το κτήριο στο κέντρο της φωτογραφίας) σε finissage έκθεσης ένα σαββατιάτικο απόγευμα. Πηγή: προσωπικό αρχείο, Νοέμβρης 2017

Ο χαρακτήρας του νότιου και ανατολικού τμήματος της περιοχής διαμορφώνεται από τα εμβληματικά βιομηχανικά ερείπια, τους αδόμητους χώρους και τα κενά κρουαζιερόπλοια που σταθμεύουν στην αποβάθρα. Αυτοί οι χώροι της άλλοτε μαζικής παραγωγής και απασχόλησης, σήμερα θεωρούνται σημαντικοί χώροι αρχιτεκτονικής κληρονομιάς (βλέπε, πρώην εργοστάσιο Gaz, εργοστάσιο καπνού Εικόνα 52). Οι χώροι δραστηριότητας στην περιοχή σχετίζονται με τη βιομηχανική μεταποίηση και το χονδρικό λιανικό εμπόριο.

Εικόνα 52. Το διατηρητέο κτήριο της Tabaqueira (πρώην εργοστάσιο καπνού). Πηγή: προσωπικό αρχείο

Η γειτνίαση με το Parque das Nações, η επανεκκίνηση της οικιστικής επένδυσης Prateado καθώς και η αναγέννηση με γνώμονα τη δημιουργικότητα είναι μοχλοί αστικού μετασχηματισμού για την περιοχή. Τα τελευταία χρόνια, έχει προσελκύσει αρκετές επιχειρήσεις καθώς και δημιουργικούς επαγγελματίες που αναζητούν ευρύχωρα ακίνητα σε χαμηλότερες τιμές. Τα μεγάλα κτίρια στις οδούς Fernando Palha και Matinha ανακαινίζονται για να στεγάσουν χώρους γραφείων ακόμη και κατοικίες loft. Μια πρώην αποθήκη του λιμανιού έχει μετατραπεί σε χώρο πολλαπλών χρήσεων για κοινωνικές εκδηλώσεις κ.λπ. Ωστόσο, αυτή η ζώνη κοντά στην προκουμαία έχει λίγες οικιστικές εξυπηρετήσεις.

Κατάσταση κτηριακού αποθέματος

Η απογραφή κτιρίων του 2011 επιτρέπει την επισκόπηση της κατάστασης, της ηλικίας, της χρήσης και των κενών χώρων του κτηριακού αποθέματος. Η διερεύνηση της κατάστασης του δομημένου περιβάλλοντος συμβάλει στην κατανόηση της διαδικασίας αστικού μετασχηματισμού. Τόσο η βιβλιογραφία για την αστική αναγέννηση όσο και για

τον εξευγενισμό, αναφέρουν ότι η διαθεσιμότητα του κτιριακού αποθέματος ή οι ετοιμόρροπες, χαμηλής μίσθωσης, δομές αποτελούν ισχυρούς μοχλούς αστικής αλλαγής (Smith 1996).

Σήμερα η πλειονότητα των κτιρίων στην περιοχή κατασκευάστηκε έως και τη δεκαετία του 1980 (Πίνακας 4). Μόνο το 2,8% των κτισμάτων χρονολογείται από την προηγούμενη δεκαετία (2001-2011). Στην περιοχή μελέτης, επικρατεί παρόμοια τάση σε πιο αυξημένη αναλογία. Περισσότερα από τα μισά από τα οικοδομήματα που βρέθηκαν σήμερα χτίστηκαν μέχρι τη δεκαετία του 1970, ενώ το 35% από αυτά χτίστηκαν ακόμη και πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η παλαιότητα των δομημένων κατασκευών στο Δήμο της Λισαβόνας αποτελεί ένα επαναλαμβανόμενο ζήτημα στη δημόσια συζήτηση και την επιστημονική βιβλιογραφία (Balsas 2007, Branco- Alves 2015). Η οικοδόμηση των αστικών περιοχών στην CML (και στις Δ.Ε Marvila, Beato) έλαβε χώρα στις αρχές/μέσα του 20ου αιώνα, αφήνοντας λίγες αδόμητες εκτάσεις. Η δημόσια πολιτική μετά τη δεκαετία του 1970 ευνόησε την οικοδόμηση στις περιαστικές περιοχές (βλ., κεφάλαιο 4) κυρίως εκτός του δήμου Λισαβόνας.

%	Πριν το 1919-45	1946-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2000	2001-2011
CML	19,1	19,2	8,3	4,1	5,6	2,8
Beato	18,8	24,7	5,5	3,4	2,0	1,0
Marvila	10,7	9,7	25,0	11,0	16,9	3,1
Περιοχή μελέτης	35,2	12,0	2,0	0,4	2,4	0,4

Πίνακας 4 Δεκαετία κατασκευής κτιριακού αποθέματος (ποσοστό). Πηγή: Απογραφή 2011 Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE Portugal, ίδια επεξεργασία

Το ποσοστό των υφιστάμενων κατασκευών που κατασκευάστηκαν μετά τη δεκαετία του 1970 είναι σχεδόν ασήμαντο. Η Δ.Ε Beato ακολουθεί αυτή την τάση, αλλά με μικρότερη ένταση. Η Δ.Ε Marvila φαίνεται να έχει νεότερο κτιριακό απόθεμα, πάνω από το μέσο όρο του Δήμου. Η μεγάλη διαφορά εμφανίζεται στη δεκαετία του 1990, όταν το μεγάλο

πρόγραμμα κοινωνικής στέγασης (Ειδικό Σχέδιο Μετεγκατάστασης PER) καθοδηγήθηκε από την CML.

(%)	Αμιγής κατοικία	Κυρίως κατοικία	Μη-οικιστικό κτήριο
Περιοχή μελέτης	89	8	2
CML	79	19	2

Πίνακας 5 Κύρια χρήση στη περιοχή μελέτης και στο Δήμο Λισαβόνας (%) Πηγή: Απογραφή 2011 INE Portugal, ίδια επεξεργασία

Η πλειονότητα του κτιριακού αποθέματος έχει λίγους ορόφους. Ελάχιστες εξαιρέσεις είναι: κτίρια γραφείων με ύψος άνω των δεκαπέντε ορόφων στο κέντρο Xabregas και τα σιλό (μη ενεργό) στην πρώην στρατιωτική βιομηχανία τροφίμων και στις Fabrica Nacional.

Τα περισσότερα από τα κτήρια που προορίζονται για βιομηχανικές, αποθηκευτικές χρήσεις είναι μονώροφα. Όσον αφορά τις κατοικίες, οι περισσότερες από αυτές είναι πολυκατοικίες ύψους δύο έως τριών ορόφων. Στη Matinha σε δρόμους όπως η Fraternidade Operaria συναντώνται λίγες μονοκατοικίες ενός-δύο ορόφων.

Κενά κτήρια

Κενά κτήρια στην περιοχή μελέτης		
Έτος	Απόλυτος αριθμός	(%)
1991	128	7
2001	256	13
2011	375	22

Πίνακας 6 Κενά κτήρια στη περιοχή μελέτης (ποσοστό %). Πηγή: Απογραφή 1991, 2001, 2011 Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE Portugal, ίδια επεξεργασία

Ωστόσο, μεγάλος αριθμός κενών κτιρίων παρατηρείται και στη Λισαβόνα (Πίνακας 7). Όπως είδαμε στο κεφάλαιο 4.1, ο αριθμός των ακατοίκητων κτηρίων έχει συζητηθεί εκτενώς και έχει τελικά επηρεάσει τις αστικές πολιτικές. Όσον αφορά τη Δ.Ε Marvila, συγκεντρώνει όχι μόνο ένα πιο πρόσφατο κτιριακό απόθεμα (Πίνακας 4) αλλά και πολύ λιγότερα κενά κτίσματα (Πίνακας 7).

Περιοχή	Κενά κτήρια (%) 2011
CML	15,5
Beato	17,0
Marvila	8,7
Περιοχή μελέτης	22,0

Πίνακας 7 Ποσοστό κενών κτηρίων για το 2011. Πηγή: Απογραφή 2011, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE Portugal, ίδια επεξεργασία

Κατ' επέκταση η επιτόπια έρευνα για την κατάσταση των κτιρίων έδειξε ότι η πλειονότητα των κτιρίων έχει χαμηλό ύψος και πολλές δεκαετίες από την ανέγερση τους. Από τη χαρτογράφηση προκύπτει ότι μεγάλος αριθμός κτιρίων έχει μέτρια κατάσταση, ιδίως στο Xabregas, Beato και στη Matinha. Ένας σημαντικός αριθμός κτιρίων που βρίσκονται σε όλη την περιοχή είναι σε κακή ή σε κατάσταση ερείπωσης. Οι κατασκευές αυτές χρησιμοποιούνταν για βιομηχανική παραγωγή ή αποθήκευση αγαθών, διαθέτουν αρχιτεκτονική κληρονομιάς (βλ. Marvila). Ορισμένα από αυτά είναι επίσης κατοικίες βλ. Marvila (γύρω από την οδό Zofimo Pedroso, την οδό Pereira Henriques στο κοντά στον σιδηρόδρομο).

Ο αριθμός των ανακαινισμένων ή υπό ανακαίνιση κτιρίων είναι σημαντικός και αυξάνεται περαιτέρω. Κατά τη διάρκεια της οκτάμηνης επιτόπιας εργασίας μου είδα αρκετά κτίρια να ανακαινίζονται και τις διαφημιστικές πινακίδες μεσιτικών γραφείων για την πώληση και ενοικίαση ακινήτων.

Εικόνα 53. Κτήριο υπό ανακαίνιση (πρώτο κτήριο αριστερά) στην οδό Capitão Leitão. Πηγή: προσωπικό αρχείο

Στην Marvila, ειδικά στις οδούς Capitão Leitão, Afonso Annes Penedo, Pereira Henriques και Açúcar Street, έχουν γίνει οι περισσότερες ανακαινίσεις. Επίσης, στο Beato στην οδό Duque de Lafões βρίσκονται ανακαινισμένες κατοικίες. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αρκετά από αυτά τα κτίρια συγκαταλέγονται μεταξύ εκείνων που χαρακτηρίστηκαν από το PDM 2012 ως μέρος της δημοτικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς (Bem Imóvel).

Συγκοινωνιακές υποδομές

Η περιοχή μελέτης διασχίζεται από κύριες οδικές αρτηρίες της μητροπολιτικής περιοχής της Λισαβόνας.

Η παραλιακή λεωφόρος Infante dom Henrique είναι ο κύριος οδικός άξονας που συνδέει από βορρά προς νότο της περιοχές που βρίσκεται στην ανατολική Λισαβόνα. Η λεωφόρος Gomes da Costa, που οδηγεί στην „2ην κυκλική“ (Segunda Circular) ο άξονας που συνδέει το ανατολικό με το δυτικό τμήμα της πόλης και ένας απ’ τους πιο πολυσύχναστους αυτοκινητόδρομους.

Η εγγύτητα με τη γέφυρα Vasco da Gama είναι σημαντική γιατί διευκολύνει την πρόσβαση στο νότιο τμήμα της μητροπολιτικής περιοχής. Επίσης, η διεθνής πύλη εισόδου (αεροδρόμιο Portela) είναι προσβάσιμη σε λιγότερο από 10'.

Η περιοχή είναι προσβάσιμη με το μητροπολιτικό δίκτυο μέσω μαζικής μεταφοράς. Μέσα σταθερής τροχιάς όπως ο εθνικός και ο προαστιακός σιδηρόδρομος διασχίζουν την περιοχή. Ο σιδηροδρομικός σταθμός Braço de Prata έχει τη μεγαλύτερη συχνότητα άφιξης τρένων. Τρεις προαστιακές γραμμές (Azambuja, Cascais, Sintra) σταματούν εκεί όπως και ο εθνικός σιδηρόδρομος (Linha do Norte Λισαβόνα-Πόρτο και Linha da Cintura). Ενώ, η στάση Marvila είναι προσπελάσιμη με τη γραμμή της Azambuja.

Δύο σημαντικοί σιδηροδρομικοί σταθμοί της Λισαβόνας βρίσκονται σε απόσταση λίγων στάσεων όπως το Oriente (νέο κέντρο) και η Santa Apollonia (ιστορικό κέντρο).

Ο δήμος της Λισαβόνας εξυπηρετείται από ένα δίκτυο τεσσάρων γραμμών μετρό. Στην περιοχή μελέτης όμως δεν βρίσκεται κάποιος σταθμός. Στην Δ.Ε Marvila, περίπου 2χλμ από την περιοχή μελέτης βρίσκονται δύο σταθμοί: Bela Vista και Chelas. Το δίκτυο λεωφορείων της Carris (εταιρεία δημοτικής συγκοινωνίας) παρέχει σύνδεση με τους κοντινότερους σταθμούς μετρό όπως Alameda, Santa Apollonia.

Οι γραμμές 728 (αεροδρόμιο N/B) 718, 742 (Α/Δ), 210 νυκτερινή, 759, εξασφαλίζουν τη σύνδεση της περιοχής με το δήμο της Λισαβόνας. Η συχνότητα των δρομολογίων κυμαίνεται στα 10 με 20 λεπτά. Μετά τις 21.00 κάποιες από τις λεωφορειακές γραμμές σταματούν, οπότε η σύνδεση Α/Δ γίνεται πιο δύσκολη. Οι συνδέσεις του παραποτάμιου τμήματος με εκείνη της ενδοχώρας (και τους σταθμούς μετρό της Δ.Ε Marvila) είναι λιγοστές.

Τέλος οι λιμενικές εγκαταστάσεις καταλαμβάνονται από το εμπορικό λιμάνι ή είναι χώρος αγκυροβολιών παροπλισμένων πλοίων (βλ. Matinha). Η μαρίνα στάθμευσης σκαφών αναψυχής βρίσκεται σε απόσταση μικρότερη των 2χλμ. Δεν προσφέρονται θαλάσσιες διαδρομές από τα δημοτικά ΜΜΜ όπως σε περιοχές της δυτικής Λισαβόνας.

5.3.2 Επανεπένδυση κεφαλαίου στη περιοχή μελέτης μέσω ιδιωτικής πρωτοβουλίας

Οι πρόσφατα εγκατεστημένοι χώροι αναψυχής, εργασίας, κατοικίας αποτελούν μια μορφή εισροής νέου κεφαλαίου από ιδιώτες στην Marvila- Beato. Οι επενδύσεις σε οικοδόμηση ή ανακαίνιση κτηρίων και άλλες μικρότερες παρεμβάσεις συμβάλλουν στον μετασχηματισμό της όψης της περιοχής.

Θα διερευνηθούν αυτοί οι νέοι χώροι, οι υπηρεσίες/εμπορεύματα που προσφέρουν, η θέση τους, το είδος της πελατείας που προσελκύουν. Επιπλέον, επιδιώκεται η κατανόηση της συμβολής τους στη διαμόρφωση μιας νέας ταυτότητας τόπου. Η ανάλυση και η ταξινόμηση των χρήσεων γης, ακολουθεί τη θεωρητική προσέγγιση που αναπτύχθηκε στο κεφάλαιο 2. Οι χρήσεις γης ομαδοποιούνται σε κατηγορίες όπως: χώροι γραφείων, χώροι αναψυχής (πολιτισμός- αθλητισμός- νυχτερινή ζωή) και λιανικό εμπόριο.

5.3.2.i Χρήσεις γης

Χώροι εργασίας δημιουργικών επαγγελματιών

Θα ξεκινήσουμε την ανάλυση με τους χώρους εργασίας δημιουργικών επαγγελματιών στην περιοχή. Αυτές οι δραστηριότητες έχουν αντίκτυπο στη γειτονιά εγκατάστασής τους. Ο Pratt (2011) παρατηρεί ότι συμβάλλουν στην αστική αναγέννηση, ενώ έχουν δυναμική που επηρεάζει την σύσταση της ταυτότητα του τόπου (Brown 2017).

Με την αυξανόμενη δημοτικότητα της Λισαβόνας ως προορισμού για τη „δημιουργική“ τάξη παγκοσμίως, παρατηρείται η ανάδυση νέων χώρων εργασίας. Δίνεται έμφαση σε έννοιες όπως η κοινότητα και η συνεργασία καθώς η παραγωγικότητα συμβαδίζει με τη δημιουργία επιχειρηματικών συστάδων (clustering) και το κέρδος από το συλλογικό κοινωνικό της κεφάλαιο (Spinuzzi 2012).

Η εμφάνιση τέτοιων χώρων αντανakλά την ευρύτερη υβριδοποίηση των σημερινών χώρων εργασίας και των εργασιακών πρακτικών (Moriset 2013). Η υβριδοποίηση για τους Migliore, et al. (2021:7) αφορά την ευελιξία σε πολλαπλά επίπεδα οργάνωσης της εργασιακής ζωής όπως: στη μορφή του χώρου και στις συνδέσεις με τη γειτονιά, στη διαχείριση του χρόνου (που αφήνει δυνατότητες για το απρόβλεπτο), στην ποικιλομορφία των χρηστών (βλ. επαγγελματικό κλάδο, κατάσταση πχ ελεύθερος επαγγελματίας, επιχείρηση), στη συχνότητα χρήσης, στη δυνατότητα παράλληλων

δραστηριοτήτων (π.χ. ενοικίαση χώρου και γραφείων, διενέργεια εκδηλώσεων, χρήση κουζίνας), ο τρόπος διοίκησης του χώρου, η σύνδεση ιδιωτικού/δημόσιου (π.χ. προσβασιμότητα του χώρου από μη-μέλη).

Η Marvila και το Beato αναδεικνύονται ως περιοχές "στο όριο"⁴² (Smith 1996) με διαθέσιμο κτιριακό απόθεμα σε χαμηλότερες τιμές από άλλες περιοχές της Λισαβόνας⁴³. Το κτιριακό απόθεμα της περιοχής χρονολογείται από τα τέλη του 19ου και τον 20ό αιώνα και χαρακτηρίζεται από αρχιτεκτονική κληρονομιά και vintage ή βιομηχανική αισθητική. Κατά την πρώιμη φάση από-επένδυσης (έως το 2010) προσφέρονταν σε προσιτές τιμές. Αν και κάποιοι 'συμβατικοί' χώροι γραφείων βρίσκονταν ήδη στη περιοχή, οι χώροι που εγκαθίστανται αξιοποιούν αυτό το κτιριακό απόθεμα, αναπτυσσόμενοι γύρω από μια λογική συνέργειας μεταξύ διαφόρων κλάδων του δημιουργικού πυρήνα (Florida 2002).

Ο Moriset (2013) παρατηρεί ότι, η μετατροπή εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών εγκαταστάσεων (brownfields) σε κόμβους δημιουργικών βιομηχανιών παρατηρείται σε πολλά αστικά κέντρα παγκόσμια. Το μέγεθος αυτών των εγκαταστάσεων ευνοεί την συνεργασία μεταξύ επαγγελματιών, για την αξιοποίηση οικονομιών κλίμακας (επιμερισμός του αμοιβαίου κόστους, κοινωνικό κεφάλαιο κ.λπ.). Το μεγάλο απόθεμα τέτοιων κτιρίων σε χαμηλότερες τιμές από τις κεντρικές περιοχές, ευνοεί την οργάνωση χώρων εργασίας που βασίζονται σε στρατηγικές συνεργασίας.

Στην περιοχή μελέτης, τέτοιοι χώροι καταλαμβάνουν επιφάνεια έως και 1600m², συγκεντρώνοντας δεκάδες επαγγελματίες. Η πλειονότητά τους εντοπίζεται γύρω από τις οδούς Açúcar, Afonso Pennedo, Pereira Henriques, David Leandro sq στην περιοχή Marvila, ορισμένα βρίσκονται στην περιοχή Matinha. Στην Δ.Ε Beato, το κέντρο Xabregas και ο επερχόμενος κρατικός δημιουργικός κόμβος (HCB) αποτελούν περιοχές-κλειδιά. Υπάρχει μια ποικιλία χώρων που συγκεντρώνουν τους εργαζόμενους της "δημιουργικής" ' ' τάξης.

Λαμβάνοντας υπόψη την κατηγοριοποίηση των Miglore et al. (2021), με έμφαση σε παράγοντες όπως ο τύπος κτηριακών εγκαταστάσεων, το είδος των δραστηριοτήτων και το επιχειρηματικό σχέδιο του χώρου (βλ. στην περίπτωση που υπάρχει επιχείρηση που

---

⁴² Αναφέρομαι στον όρο του „urban frontier“ Neil Smith βλ. The new urban frontier and the revanchist city 1996.

⁴³ Βλ. Alcantara, περιοχή στο δυτικό παράκτιο μέτωπο της Λισαβόνας που αναπτύσσονται τα τελευταία χρόνια δημιουργικές βιομηχανίες, επίσης η περιοχή Marques de Pomral κοντά στο κέντρο που συγκεντρώνει πολλούς χώρους γραφείων.

διαχειρίζεται το χώρο) μεταξύ επιχειρήσεων μπορούμε να διακρίνουμε τρεις κατηγορίες χώρων εργασίας της „δημιουργικής“ τάξης στη περιοχή μελέτης.

Αρχικά, ομαδοποιήθηκαν τα είδη συνεργασίας μεταξύ επιχειρήσεων – στην περιοχή μελέτης. Οι συνέργειες δεν αφορούν μόνο τους εργασιακούς χώρους με διαχειριστική εταιρεία αλλά και ανεπίσημες συνεργασίες.

I) Συνέργειες μεταξύ επιχειρήσεων

A) Εργασιακοί χώροι που διαχειρίζονται από εταιρεία

Σε αυτή την κατηγορία έχω συγκεντρώσει όλους τους χώρους εργασίας που διαχειρίζονται από εταιρεία η οποία τους διανέμει σε επαγγελματίες. Η διαχειριστική εταιρεία είναι κάποιες φορές ιδιοκτήτρια του χώρου και άλλες φορές ενοικιάστρια - μεσάζοντας (μεταξύ ιδιοκτήτη και υπενοικιαστών).

Διαμορφώνει τις ανέσεις του εργασιακού χώρου (βλ. ασφάλεια, καθαριότητα, ΚΧ κουζίνα κλπ), επιμελείται την ατμόσφαιρά του και αναλαμβάνει προωθητικές ενέργειες. Συγκροτεί κριτήρια με τα οποία παραχωρεί έναντι ενοικίου σε επιχειρήσεις τους επιμέρους χώρους. Παρατήρησα ότι μπορεί να λάβει διαφορετικές μορφές όπως:

1) *Η μεταβιομηχανική "Fábrica"*: Μεγάλοι πρώην βιομηχανικοί χώροι που μετατράπηκαν σε συγκροτήματα δημιουργικής βιοτεχνικής παραγωγής

2) Συνεργατικοί χώροι γραφείων (Co-Working Spaces⁴⁴)

Ακολούθως αναλύεται κάθε κατηγορία παρέχοντας αντίστοιχα παραδείγματα.

1) Η μεταβιομηχανική „Φάμπρικα“

Η πρώτη κατηγορία, περιλαμβάνει **μεγάλα** συγκροτήματα, που προορίζονταν προηγουμένως για βιομηχανική παραγωγή. Μια επιχείρηση, όχι πάντα ιδιοκτήτρια του ακινήτου, έχει αναλάβει την μετατροπή και προσαρμογή του χώρου στις νέες δραστηριότητες (βλ. εργασίες ανακαίνισης, διαμόρφωσης). Ενοικιάζει σε επαγγελματίες,

---

⁴⁴ Θα αναφερθώ σ' αυτό το είδος χώρων με τη συντομογραφία CS που συνάντησα στη σχετική αγγλόφωνη βιβλιογραφία.

ξεχωριστά τμήματα του πρώην εργοστασίου, στα οποία οι χρήστες μπορούν να επιλέξουν και να ορίσουν μόνοι τους τη διαρρύθμιση, ανάλογα με τις ανάγκες της εργασίας τους.

Οι ειδικότητες των επαγγελματιών, αφορούν δημιουργικές "βιοτεχνικές" δραστηριότητες: από την κεραμική, τις τέχνες (κινηματογράφος, εικαστικά), τα χειροποίητα ρούχα και αντικείμενα μέχρι την παρασκευή μπύρας κ.λπ.⁴⁵. Προσφέρονται κοινές υπηρεσίες: από καθημερινά πρακτικά ζητήματα (ασφάλεια και καθαριότητα) έως την επωφελή εκμετάλλευση μιας συλλογικής στρατηγικής branding. "Phosphoreira", "TODOS Creative Hub" και "Fábrica Moderna". Η στρατηγική επιλογής των επαγγελματιών στους οποίους ενοικιάζονται οι χώροι εναλλάσσεται όπως θα δούμε στα παραδείγματα.

Η Phosphoreira καλύπτει μια επιφάνεια 12.000τμ. Η ονομασία του χώρου θυμίζει τον βιομηχανικό προκάτοχο του χώρου, την Εθνική Εταιρεία Σπίρτων (Companhia Portuguesa dos Fósforos). Το συγκρότημα ξεχωρίζει με τη τραχιές βιομηχανικές όψεις του που ανέρχονται έως και τρεις ορόφους. Η κεντρική είσοδος του συγκροτήματος βρίσκεται στην οδό Acucar εξασφαλίζοντας καλή σύνδεση με την παραλιακή λεωφόρο. Η διαχειριστική εταιρεία (ιδιοκτήτρια του συγκροτήματος) ενοικιάζει σε περισσότερες από 20 εταιρείες (στοιχεία του 2018) σε 40 χώρους διαφόρων επιφανειών. Η κάθε επιχείρηση έχει αποκλειστικά το δικό της χώρο σε ετήσια βάση⁴⁶.

Την περίοδο της επιτόπιας έρευνας το συγκρότημα δεν περιλάμβανε οργανωμένους „κοινόχρηστους“ χώρους βλ. για κοινωνικοποίηση των ενοίκων αλλά οι διάδρομοι (οι ανοικτοί χώροι στο εσωτερικό) είχαν χρησιμοποιηθεί για εκδηλώσεις⁴⁷.

Η Phosphoreira προσφέρει υπηρεσίες όπως φύλαξη και καθαριότητα στους ενοίκους. Χαρακτηριστικό είναι ότι η είσοδος φυλάσσεται από εταιρεία φύλαξης (security) και κάμερες επίβλεψης, ενώ λόγω του ψηλού τοίχου η ορατότητα των δραστηριοτήτων στο συγκρότημα από το επίπεδο του δρόμου δεν είναι δυνατή.

---

⁴⁵ Σε κάποιες περιπτώσεις χώροι γραφείων σε δημιουργικές επιχειρήσεις αλλά αυτή δεν είναι η κυρίαρχη τάση

⁴⁶ Πηγή: αγγελία για την ενοικίαση χώρων το 2019 στη σελίδα της Phosphoreira στο Facebook, διαθέσιμο στο σύνδεσμο: https://de-de.facebook.com/phosphoreira/posts/2064833830271909?__tn__=-R

⁴⁷ Πηγή: συνέντευξη με ζυθοποιία-ένοικο του συγκροτήματος

Εικόνα 54 Το συγκρότημα της Phosphoreira (περικλύεται από τη μαύρη γραμμή, το βέλος συμβολίζει την είσοδο του συγκροτήματος) Πηγή: google maps, ιδία επεξεργασία

Οι χώροι της Phosphoreira μπορούν να υποστηρίξουν τη λειτουργία θορυβωδών βιομηχανικών δραστηριοτήτων: η ζυθοποιία Lince στεγάζεται σε ένα ευρύχωρο δύο ορόφων, αρκετά ψηλό ώστε να χωρέσει τα μεγάλα καζάνια για την παρασκευή της μύρας.

Επίσης, το πρώην βιομηχανικό συγκρότημα έχει κατάλληλες εισόδους και εξόδους που επιτρέπουν τη διέλευση μεγάλων οχημάτων (φορτηγών) για τη μετακίνηση των προϊόντων παραγωγής. Την περίοδο της έρευνας πεδίου, ένα ευρύ φάσμα επαγγελματικών κλάδων, ήταν εγκατεστημένο στο συγκρότημα: από εργαστήρια καλλιτεχνών και φωτογράφων μέχρι το σχεδιασμό και τη χειροτεχνία (βλέπε κατασκευή κοστούμιών, μια διαφημιστική εταιρεία αλλά και έναν εισαγωγέα ποτών, ειδικά οχήματα για τον τουρισμό κ.λπ.)

Εικόνα 55 Είσοδος του συγκροτήματος Phosphoreira πηγή: <https://www.orientre.pt/vizinhos/vizinhar-dick-bachu-da-phosphoreira/>

Μ'ένα περπάτημα πέντε λεπτών βρίσκεται κανείς σε δύο εξίσου ενδιαφέροντες χώρους αυτής της κατηγορίας στην οδό Pereira Henriques: στο **TODOS**⁴⁸ Creative Hub και στη Fábrica Moderna.

Περνώντας τη μεταλλική πόρτα του **"TODOS"** ανοίγεται μια μικρή πλατεία και ένα κτηριακό συγκρότημα 1200τμ περιφραγμένο από ένα τσιμεντένιο μαντρότοιχο.

Οι κτηριακές εγκαταστάσεις έχουν ανακαινισθεί σένα βαθμό -διατηρώντας την τραχιά βιομηχανική όψη του συγκροτήματος. Ο χώρος ξεκίνησε το 2012.

Δύο συνεργάτες "που ήθελαν να ανακτήσουν μια αποθήκη που είχε αρχικά κατασκευαστεί για την αποθήκευση κρασιού"⁴⁹ και να συγκεντρώσουν στο χώρο „διαφορετικά δημιουργικά οράματα“, ώστε να παρέχουν ολοκληρωμένες υπηρεσίες στον οπτικοακουστικό τομέα. „Καλούμε όλους να συμμετάσχουν σε αυτό, να μοιραστούν ιδέες μαζί μας“ αναφέρει ο ιστότοπος του TODOS. Επίσης και το όνομα του χώρου „όλοι“ στα πορτογαλικά διαφημίζει την ανοικτότητα στην ποικιλομορφία του χώρου. Οι ιδρυτές βέβαια έχουν δηλώσει τα αυστηρά κριτήρια επιλογής των ενοικιαστών: "Δεν νοικιάζουμε χώρους σε όλους τους ανθρώπους, πηγαίνοντας περισσότερο για τα σωστά μυαλά και δημιουργώντας ένα φιλικό και επαγγελματικό περιβάλλον".

⁴⁸ Απόδοση στα ελληνικά του ονόματος του χώρου: „όλοι» (todos)

⁴⁹ Συνέντευξη στο διαδικτυακό περιοδικό Coworkies <https://medium.com/coworking-people-spaces/coworking-story-how-to-build-an-amazing-creative-hub-feat-todos-a65222c578e9>

Το TODOS είναι „σπίτι“ για 62 ανεξάρτητους „creatives“ διαφορετικών ειδικοτήτων⁵⁰. Την περίοδο της έρευνας πεδίου οι ένοικοι ήταν κατά κύριο λόγο ελεύθεροι επαγγελματίες, freelancers και επιχειρήσεις κλάδων του οπτικοακουστικού τομέα (βλ. κινηματογράφος, φωτογραφία, κουστούμια, μακιγιάζ κλπ) επίσης καλλιτέχνες εικαστικών τεχνών κλπ.

Η ιδιοκτήτρια διαχειριστική εταιρεία Federico & Federico Lda του TODOS Creative Hub ενοικιάζει στούντιο 40τμ (σε δύο ορόφους) ή επιφάνειες εργασίας σε επιχειρήσεις, σε ημερήσια ή μηνιαία βάση⁵¹. Οι τιμές ενοικίασης στο συγκρότημα ξεκινούν από 150 Ευρώ, για μια ατομική επιφάνεια εργασίας ή 170 Ευρώ για ένα στούντιο (αναφορά στον ιστότοπο)⁵².

Ο χώρος είναι ανοικτός προς χρήση 24ώρες τη μέρα. Στο υπόγειο, το TODOS Basement (500τμ) είναι χώρος εκθέσεων, εκδηλώσεων και πάρτυ για την „στενή“ κοινότητα⁵³. Το TODOS Playground (βρίσκεται στην ακριβώς απέναντι μεριά του δρόμου) επιφάνειας 800τμ είναι χώρος εκδηλώσεων και κινηματογραφικών γυρισμάτων. Στους παραπάνω χώρους προσφέρονται υπηρεσίες μέσα στην τιμή του ενοικίου όπως: ηλεκτρικό ρεύμα, σύνδεση στο διαδίκτυο υψηλής ταχύτητας, πρόσβαση στον χώρο συσκέψεων (meeting room), κουζίνα, μπάνιο με ντους, μπάρ, σαλόνι -χώρος χαλάρωσης και κοινωνικοποίησης. Οι χώροι εργασίας και τα στούντιο είναι ανοικτοί και επιτρέπουν αυθόρμητη διάδραση και οπτική επαφή μεταξύ τους και του κοινόχρηστου καθιστικού. Ο φυσικός χώρος έχει διαμορφωθεί ώστε να ευνοεί την κοινωνική αλληλεπίδραση των ενοίκων. Το ευρύχωρο κοινόχρηστο σαλόνι με καναπέδες, επιτραπέζιο τένις, ηλεκτρονικά παιχνίδια και άλλα αντικείμενα που προάγουν μια δημιουργική, ατμόσφαιρα „μεταξύ φίλων“.

---

⁵⁰ βλ. <http://www.todos.pt/>

⁵¹ Πηγή: [todos.pt](http://www.todos.pt)

⁵² Κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου συνομίλισα με επαγγελματίες που ήταν πρότερα εγκαταστημένοι στο συγκρότημα και έπρεπε να αλλάξουν χώρο εγκατάστασης λόγω του αυξανόμενου κόστους ενοικίασης.

⁵³ „party space for homies“ όπως αναφέρει η διαδικτυακή σελίδα του TODOS. Πηγή: <http://www.todos.pt/services>

Εικόνα 56 Το σαλόνι του TODOS πηγή: <https://medium.com/coworking-people-spaces/coworking-story-how-to-build-an-amazing-creative-hub-feat-todos-a65222c578e9>

Οι εικόνες από το καθιστικό πρωτοστατούν στην προβολή του χώρου στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Η αίσθηση της κοινότητας ενισχύεται επίσης με την διοργάνωση εκδηλώσεων όπως παρουσίαση του έργου των επαγγελματιών (βλ. performance, εκθέσεις φωτογραφίας κλπ.) αλλά και νυχτερινά πάρτυ για την τριγύρω δημιουργική κοινότητα⁵⁴. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η οδός Pereira Henriques εξελίσσεται σε ένα από τα επίκεντρα των CCIs (creative cultural industries) στην περιοχή μελέτης, στούντιο δημιουργικών επαγγελματιών, εκλεπτυσμένο λιανικό εμπόριο (βλέπε, κατάστημα vintage επίπλων και στούντιο design) γειτονεύουν με τα παραπάνω Fabricas.

⁵⁴ Ο χώρος Fabrica Moderna βρίσκεται ακριβώς απέναντι. Συχνά οι ενοικιαστές του συμμετέχουν σε εκδηλώσεις του TODOS (βλ. επιτόπια έρευνα, συνεντεύξεις).

Η επιμέλεια της "δημιουργικής" καινοτόμου ταυτότητάς του 'συμπληρώνεται' και μέσω του ψηφιακού χώρου. Το στήσιμο ενός χιουμοριστικού, εκκεντρικού ιστότοπου και οι αναρτήσεις στα κοινωνικά δίκτυα όπως το Facebook και το Instagram αναδεικνύουν την κουλτούρα του TODOS: σημαντικές αξίες είναι η αυθεντική επικοινωνία και η κοινωνική αλληλεπίδραση.

Από τις αναρτήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης γίνεται επίσης εμφανές ότι το ηλικιακό προφίλ συμμετεχόντων που στοχεύουν να προσελκύσουν είναι μεταξύ 20 και 40 χρόνων.

Ο χώρος Fabrica Moderna έχει επίσης μια παρόμοια φιλοσοφία και τρόπο λειτουργίας με το TODOS Creative Hub. Άλλωστε οι επαγγελματίες των δύο χώρων συνεργάζονται στενά.

Η Fabrica Moderna όπως έχει ονομάσει το χώρο η διαχειρίστρια εταιρεία, ενοικιάζει στούντιο σε μηνιαία βάση (τουλάχιστον για ένα μήνα) κυρίως σε επιχειρήσεις και ελεύθερους επαγγελματίες στο χώρο των καλών τεχνών και του design, αλλά και των χειροποίητων κατασκευών. Σε συνέντευξη του ένας από τους δυο ιδρυτές υποστήριξε ότι η διαδικασία επιλογής των ενοίκων είναι πολύ σημαντική αφού ο χώρος είναι „σαν οικογένεια“ και ένα λάθος θα μπορούσε να επηρεάσει αρνητικά τη δημιουργική διάθεση στο χώρο⁵⁵.

Ο χώρος φιλοξενεί περίπου σαράντα επαγγελματίες⁵⁶. Σχετικά με το χώρο: τα στούντιο και οι επιφάνειες εργασίας είναι ανοικτά επιτρέποντας τις ανταλλαγές μεταξύ ενοίκων, υπάρχουν εργαστήρια και εξοπλισμός (όπως Laser Cutter, 3D printer, φούρνος για ψήσιμο κεραμικών) που μπορούν να χρησιμοποιηθούν από όλους τους ενοίκους.

Η Fabrica Moderna είναι επίσης χώρος εκπαίδευσης για το ευρύ κοινό που μπορεί να συμμετάσχει σε εργαστήρια που παρέχονται από τους επαγγελματίες-ενοίκους (πχ. κεραμική, κοσμήματα, ραπτική -ύφασμα, δερμάτινα είδη). Επίσης, υπάρχει η δυνατότητα διοργάνωσης εκδηλώσεων και μπαζάρ που οι ένοικοι μπορούν να πουλήσουν τις δημιουργίες τους.

---

⁵⁵ „I want to selected the right people everyone's here like a family, not fit to the place, it might interrupt the flow of creativity“

⁵⁶ Πηγή: ιστότοπος του Fabrica Moderna <https://www.fabricamoderna.com/residentes>

Στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης της Fabrica Moderna οι ένοικοι παρουσιάζονται ως κοινότητα, που αλληλεπιδρά, περνά στιγμές χαλάρωσης μαζί.

2) Συνεργατικοί χώροι γραφείων (co-working spaces, CS).

Τα τελευταία χρόνια εγκαθίστανται στην περιοχή ορισμένοι χώροι που αναπτύσσουν το μοντέλο των συνεργατικών χώρων γραφείων. Σε σύγκριση με την προηγούμενη κατηγορία, καταλαμβάνουν μικρότερη επιφάνεια (κτίριο με έναν ή δύο ορόφους) και φιλοξενούν κλάδους που σχετίζονται με την εργασία γραφείου.

Ενοικιάζουν ατομικές επιφάνειες εργασίας ή επιπλωμένα δωμάτια με γραφεία σε εταιρείες μικρού μεγέθους ή σε ιδιώτες. Οι κοινές υπηρεσίες αναλαμβάνονται από την οντότητα που διαχειρίζεται τον χώρο (καθαριότητα, διαδίκτυο, κοινωνική αλληλεπίδραση και γραμματεία), ενώ προσφέρονται ανέσεις όπως κουζίνα, σαλόνι.

Επικεντρώνοντας στο *LX WorkHub* το οποίο εδρεύει από το 2015 σε ένα από τα πιο διαφημισμένα κτίρια της πλατείας David Leandro da Silva, πρόκειται για το πρώην κτίριο της εταιρείας παραγωγής κρασιού Abel Pereira da Fonseca με την εμβληματική όψη. Η τοποθεσία είναι ιδιαίτερα κεντρική για τη δημιουργική κοινότητα, το LX WorkHub γειτονεύει με δύο εστιατόρια και χώρους άθλησης. Στο ισόγειο του κτηρίου λειτουργεί από το 2019 ένα καφέ.

Το LX Workhub βρίσκεται στον πρώτο όροφο και στη σοφίτα του κτηρίου. Μετά από εργασίες ανακαίνισης, το εσωτερικό του κτιρίου είναι πλήρως εκσυγχρονισμένο. Η ιστορικότητα του κτιρίου ενισχύεται με την ανάδειξη συγκεκριμένων λεπτομερειών από τη δομή του κτιρίου (ξύλινη οροφή, τοίχοι από τούβλα) και την προσθήκη υλικών όπως ξύλινα διακοσμητικά στοιχεία στους τοίχους.

Όσον αφορά τις ειδικότητες που φιλοξενούνται, το LX WorkHub στοχεύει στην προσέλκυση επαγγελματιών των CCIIs που χρειάζονται χώρο εργασίας γραφείου, αν και όχι με τα αυστηρά κριτήρια επιλογής του κλάδου απασχόλησης που παρατηρούνται στο TODOS ή σε άλλα CS.

Όπως μας αναφέρει ένα μέλος της διαχειριστικής ομάδας του χώρου:

„Open yeah we don't like as I know for instance "Second Home" selects the projects, other CO-works are really specialized in some areas, why not, we just take... I think the thing is when people are coming to see, trying to find a place to work and everything what happens is you sense the vibe [...] If they you know, if they fit, if they are able to work in this kind of place, it's not for everybody actually". (Συνέντευξη με το LX WorkHub).

Η αρχική γνωριμία είναι μια στιγμή αξιολόγησης για το χώρο. Πέρα από την επαγγελματική κατηγορία του ενοικιαστή το „ταίριασμα" σε διαπροσωπικό επίπεδο είναι σημαντικό.

Κατά τη στιγμή της επιτόπιας έρευνας: μεταφραστές, ένα μικρό αρχιτεκτονικό στούντιο, μια ομάδα σχεδιαστικής σκέψης σε όσους χρειάζονται χώρο γραφείου όπως εμπορικοί πράκτορες κ.λπ. Οι κοινόχρηστοι χώροι είναι διαμορφωμένοι έτσι ώστε να ευνοούν τις κοινωνικές συγκεντρώσεις, η λειτουργούσα οντότητα τονίζει τη σημασία της "αυθεντικής, αυθόρμητης αλληλεπίδρασης χωρίς αυστηρό προγραμματισμό"⁵⁷.

Στην συνέντευξη που μας παραχώρησε η εκπρόσωπος του LX WorkHub τονίζει ότι το κόστος ενοικίασης είναι χαμηλότερο σε σχέση με άλλα CS στην κεντρική Λισαβόνα. Έτσι οι τιμές για μια ατομική επιφάνεια εργασίας (σε δωμάτιο με άλλα άτομα) κυμαίνεται στα 160 Ευρώ, περιλαμβάνεται το ίντερνετ, η χρήση κουζίνας, η γραμματεία, ο καθαρισμός του χώρου και η φύλαξη. Το κόστος για ατομικό γραφείο ξεκινά από τα 200 Ευρώ (χωρίς φπα) ενώ για χώρους τεσσάρων έως πέντε ατόμων ανέρχεται στα 500 Ευρώ (χωρίς φπα).

Η τιμή των χώρων αυξομειώνεται ανάλογα με τη ζήτηση της αγοράς .

Η εκπρόσωπος του LX WorkHub σχολίασε ότι οι τιμές αυξήθηκαν στο τέλος του έτους 2017⁵⁸.

3) Άλλες μορφές συνεργασίας

Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα που δείχνει την ποικιλομορφία αλλά και την υβριδικότητα των εγχειρημάτων στη περιοχή μελέτης είναι το "Hood" (η γειτονιά). Οι σύγχρονες στρατηγικές ανθρώπινου δυναμικού και παραγωγικότητας συνδέουν την

---

⁵⁷ Συνέντευξη με αντιπρόσωπο του LX WorkHub

⁵⁸ Συνέντευξη με αντιπρόσωπο του LX WorkHub

παραγωγικότητα με τη διαμόρφωση ενός ευχάριστου χώρου εργασίας, με ανέσεις όπως: κουζίνα, μπάνιο με ντους, δωμάτιο παιχνιδιού, αθλητικές ή ψυχαγωγικές δραστηριότητες.

Λόγω της αύξησης των ενοικίων και της κεφαλαιακής στενότητας μετά το 2010, η περιοχή γίνεται "εναλλακτική λύση" για τις εταιρείες που επιθυμούν να οργανώσουν τέτοιους χώρους.

Η διαφημιστική εταιρεία ComOn μετέφερε τα γραφεία της από το επιχειρηματικό κέντρο Parque das Nações (EXPO98) στην περιοχή, ανακαινίζοντας μια παλαιά αποθήκη επιφάνειας 1400τμ.. Ο στόχος ήταν, η επέκταση της επιχείρησης σε μεγαλύτερης επιφάνειας γραφεία, καλύτερες εγκαταστάσεις με το μικρότερο κόστος και καλή σύνδεση με τη μητροπολιτική περιοχή της Λισαβόνας⁵⁹. Η εταιρεία μετακόμισε στη περιοχή το 2015. Η ComOn, ονόμασε τις εγκαταστάσεις της "the Hood", δημιουργώντας ένα διαφορετικό brand και επιχειρηματική υπόσταση ώστε να προσελκύσει δραστηριότητες όπως διοργάνωση εκδηλώσεων και υπενοικίαση επιφανειών εργασίας⁶⁰.

Στο χώρο εκτός από την ComOn στεγάζεται επίσης η Build Up Labs, η θερμοκοιτίδα ιδεών, καινοτομίας. Συνολικά, απασχολούνται τουλάχιστον εκατό άτομα, τα ογδόντα από την ComOn⁶¹. Οι περισσότεροι, έχουν ηλικία μεταξύ των 20 και 40 χρόνων.

Μπαίνοντας στο Hood, ανοίγεται ένα μεγάλο αίθριο με επίπλωση που μεταβάλλεται ανάλογα την εκδήλωση που λαμβάνει χώρα. Κάποιες επιφάνειες εργασίας, συνυπάρχουν με μια μπασκέτα και πολυθρόνες. Τα απογεύματα σ' αυτό το χώρο γίνονται αθλητικές δραστηριότητες (μπάσκετ, μαθήματα γιόγκα, εκγύμναση με personal trainer), συναντήσεις εργαζομένων (βλ. ομάδα γυναικών στον προγραμματισμό Η/Υ), ζωντανή μουσική, άλλες υπηρεσίες που επιθυμούν οι εργαζόμενοι να λάβουν μαζί⁶². Ο χώρος είναι ανοικτός όλο το εικοσιτετράωρο, έχει κουζίνα, καθιστικό, ντους, φλιπεράκι. Στο παρακάτω χωρίο ο εκπρόσωπος της ComOn περιγράφει την κουλτούρα του χώρου και τη λογική με την οποία σχεδιάστηκε:

"I think regarding the working hours, I think most people are here the normal working hours but there's not an official schedule, you can work from home if you want, if you are a night person you can come later and go home later, and no one is tracking when

---

⁵⁹ Συνέντευξη με αντιπρόσωπο της ComOn

⁶⁰ Συνέντευξη με εκπρόσωπο της ComOn

⁶¹ Τα στοιχεία αφορούν το έτος 2018. Πηγή: Συνέντευξη με εκπρόσωπο της ComOn.

⁶² Ο εκπρόσωπος της ComOn μου ανέφερε ότι κάποιες απογεύματα υπάρχει υπηρεσία περιποίησης νυχιών και κομμωτικής που οργανώνεται από τους εργαζόμενους.

you come in and go out as long as you are doing what you are supposed to do, which most of the times you can't do in 8h you need more! So, if you want to work at night you can work at night, also, being in this area allows us to have this big space, which also allows us to have a lot of non-working activities, for example, I'll show you in a bit, but we have showers in the bathrooms so people can go for a run if they want, they go by back, exercise, and have a shower." (Συνέντευξη με εκπρόσωπο της ComOn)

Το ευέλικτο ωράριο και η έμφαση στην απόδοση κατά της διάρκεια της ημέρας εργασίας, υπερισχύουν έναντι των σταθερών ωραρίων. Η λογική του σχεδιασμού του χώρου, παρομοιάζει εκείνη των σπιτικών ανέσεων, ώστε ο εργαζόμενος να περάσει αρκετές ώρες στο χώρο, να κάνει διάλλειμα, να αθληθεί και να επιστρέψει στη χώρο εργασίας.

Ο τυπικός δεισιμός του „γραφείου“ ως αποκλειστικά χώρου εργασίας και της ξεκούρασης ως κάτι που συμβαίνει εκτός χώρου εργασίας κυρίως στην κατοικία, μπερδεύεται και αποσταθεροποιείται σ'αυτή την επιχειρηματική κουλτούρα. Τα δύο περιπλέκονται και μπορούν να ικανοποιηθούν στη γειτονιά του „Hood“. Σε μια ανερχόμενη περιοχή „στο όριο“ όπως η Marvila, „δεν υπάρχουν πολλές επιλογές για after work διασκέδαση“ μου λέει ο εκπρόσωπος της ComOn. Οι ανέσεις που περιλαμβάνει το Hood είναι μια προσπάθεια για να γίνει ελκυστικός ο χώρος για τους εργαζόμενους, που μπορούν να λάβουν κάποιες υπηρεσίες και να αξιοποιήσουν το χρόνο που „μένει“ μετά την εργασία τους.

B) Συνέργειες μεταξύ επιχειρήσεων σε „τετελεσμένο“ χρόνο – Οι χώροι Pop up

Ο ταχύς μετασχηματισμός της περιοχής λόγω του κέρδους από το έλλειμμα ενοικίου πυροδοτεί την ανάπτυξη "pop up" χώρων εργασίας και λιανικής πώλησης. Η διαθεσιμότητα ευρύχωρου κτιριακού αποθέματος σε χαμηλές τιμές αποτελεί ευκαιρία για μικρές και νέες επιχειρήσεις ακόμη και όταν αφορά ένα σύντομο χρονικό διάστημα. Χωρίς να μοιράζονται κάποια κοινή ταυτότητα -brand, εταιρείες μοιράζονται τα έξοδα και καταλαμβάνουν κτίρια πολλών τετραγωνικών για τη σημερινή παραγωγή.

Για παράδειγμα, ένα καλλιτεχνικό στούντιο και μια κατοικία καλλιτεχνών συγκατοικεί με ένα αρχιτεκτονικό ατελιέ. Αυτό επιτρέπει τον διαμοιρασμό των πρακτικών εξόδων και κοινό μέτωπο στις στρατηγικές προώθησης (βλ. διοργάνωση εγκαινίων εκθέσεων και άλλων εκδηλώσεων, διαμοιρασμός των διαφημίσεων μεταξύ των δύο επιχειρήσεων).

Η περίπτωση ενός καταστήματος vintage επίπλων (Vintage Collectors) που συνυπάρχει με ένα στούντιο σχεδιασμού αντικειμένων (Astolfi Studio) και ένα ατελιέ καλλιτεχνών στην οδό Pereira Henriques είναι ενδεικτική. Οι δραστηριότητες αυτές μοιράζονται το χώρο μιας μεγάλης αποθήκης μέχρι να υπάρξει αρκετή ζήτηση ακινήτων και να υλοποιηθεί η ανέγερση πολυτελών κατοικιών.

Εν τω μεταξύ, η κατασκευάστρια εταιρεία αξιοποιεί τα δίκτυα των δημιουργικών επιχειρήσεων και την προβολή του έργου της που προσδίδουν στη Marvila μια ελκυστική ταυτότητα τόπου. Η διοργάνωση εκδηλώσεων, εκθέσεων, μπαζάρ και πάρτυ από το Astolfi Studio και τους Vintage Collectors προσέλκυσε επισκέπτες στην περιοχή και έκανε τη Marvila πιο δημοφιλή ως προορισμό για αναψυχή και πολιτισμό στη περιοχή της Λισαβόνας.

Γ) Συμβατικοί χώροι γραφείων που συγκεντρώνουν CCIs και αναψυχή

Όπως αναφέρθηκε, τυποποιημένοι χώροι γραφείων υπάρχουν τις τελευταίες δεκαετίες στην περιοχή. Η αυξημένη δημοτικότητα και το ενδιαφέρον για την περιοχή έχει ωθήσει προς τα πάνω το κόστος του ενοικίου στα νέο- διαμορφωμένα CS και σε άλλους "δημιουργικούς" χώρους εργασίας.

Αντί για έναν ακριβό ειδικά επιμελημένο χώρο εργασίας, οι επαγγελματίες του δημιουργικού πυρήνα επιλέγουν πιο προσιτούς "συμβατικούς" χώρους, για να εγκαταστήσουν τις δραστηριότητές τους.

Η διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του χώρου εργασίας είναι υπό την ευθύνη τους. Επιπλέον, η συγκέντρωση εταιρειών σε τέτοια κτίρια, αν και δεν αποτελεί μέρος ενός οργανωμένου σχεδίου, ευνοεί τη διαμόρφωση μιας ατμόσφαιρας "δημιουργικής κοινότητας", όπου η κοινωνική αλληλεπίδραση μπορεί να γίνει με αυθόρμητο τρόπο.

Για παράδειγμα, στο κέντρο Xabregas, δίπλα στο ταχυδρομείο, την τράπεζα, το φαρμακείο και το εμπόριο της γειτονιάς, βρίσκεται ένα συγκρότημα γραφείων δεκατεσσάρων ορόφων. Αν και έχει σχεδιαστεί ως συμβατικός χώρος γραφείων, το συγκρότημα έχει προσελκύσει αρκετούς επαγγελματίες της "δημιουργικής τάξης" (από προγραμματιστές παιχνιδιών, πληροφορική, καλλιτεχνικά στούντιο κ.λπ.) από κεντρικές συνοικίες της Λισαβόνας αλλά και από άλλες περιοχές της περιοχής μελέτης.

Η έρευνα πεδίου, έδειξε ότι οι εταιρείες είχαν μετακομίσει εκεί, λόγω του χαμηλού κόστους ενοικίασης. Ακόμη, και σε έναν τυποποιημένο χώρο γραφείων, οι επαγγελματίες έχουν τρόπους όπως διακοσμητικά στοιχεία ή φιλικές εκδηλώσεις, για να επαναπροσδιορίσουν το χώρο, να προβάλουν τις δραστηριότητές τους και να καλλιεργήσουν συνδέσεις με άλλους „δημιουργικούς“ ενοίκους⁶³.

Σε ορισμένους από τους κοινόχρηστους χώρους των κτιρίων, αν και δεν είχαν σχεδιαστεί ειδικά για αυτόν τον σκοπό, παρατήρησα κάποιες αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ενοίκων. Συμπεριλήφθηκε επίσης στις θετικές πτυχές του χώρου εργασίας τους ότι, παρόλο που δεν φαίνεται έτσι, έχει εγκατασταθεί μια ορισμένη καλλιτεχνική και δημιουργική δραστηριότητα.

Επίσης, οι νέοι χώροι γραφείων αναδύονται γειτονικά με κατοικίες και χρήσεις λιανικής πώλησης στις οδούς Afonso Pennedo και Caritão Leitão (Marvila), Duque de Lafões (Beato). Πρώην αποθήκες, μεταποιητικοί χώροι, κτήρια κατοικιών ανακαινίζονται πλήρως προκειμένου να στεγάσουν μια εταιρεία.

Σε κάποιες περιπτώσεις οι εταιρείες απέκτησαν τα κτήρια πριν το 2015, στην περίοδο που οι τιμές των ακινήτων ήταν χαμηλές. Η περίπτωση του αρχιτεκτονικού γραφείου Miguel O'Neil είναι ενδεικτική. Μια παλαιά αποθήκη κρασιού πλήρως ανακαινισμένη στεγάζει το γραφείο από το 2011.

Χώροι πολιτισμού

Από την έρευνα πεδίου προκύπτει ότι υπάρχει έντονη παρουσία πολιτιστικών δραστηριοτήτων (εικαστικών και παραστατικών τεχνών) στην περιοχή μελέτης. Οι εξελίξεις αυτές ακολουθούν την παγκόσμια τάση πολλαπλασιασμού των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στις αποβιομηχανοποιημένες συνοικίες της πόλης (Evans 2009).

Στην περιοχή μελέτης παρατηρήθηκαν διαφορετικές μορφές τεχνών όπως εικαστικές, παραστατικές, μουσικές κλπ.

---

⁶³ Βλ. συνέντευξεις με καλλιτέχνες και game designers

Οι εικαστικές τέχνες εκπροσωπούνται στην περιοχή τόσο από εκθεσιακούς χώρους (γκαλερί) όσο και από χώρους εργασίας (στούντιο καλλιτεχνών και προσωρινές καλλιτεχνικές κατοικίες). Η πλειονότητά των γκαλερί ξεκίνησε τις δραστηριότητές της μετά το 2013, αν και, όπως συζητήθηκε στο υποκεφάλαιο 6.1, οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες ήταν ήδη παρούσες στην περιοχή.

Πολλές στεγάζονται σε πλήρως ανακαινισμένα ευρύχωρα κτίρια με ψηλή οροφή και φρεσκοβαμμένους λευκούς τοίχους, που προηγουμένως χρησιμοποιούνταν για βιομηχανική παραγωγή ή αποθήκευση (κρασί). Στο περιεχόμενο των εκθεμάτων, δίνεται μεγάλη έμφαση στη σύγχρονη τέχνη, παρουσιάζοντας Πορτογάλους και ξένους (Βόρειο Αμερικανούς, Ευρωπαίους) καλλιτέχνες. Πολλοί από αυτούς τους εκθεσιακούς χώρους, περιλαμβάνουν μεταξύ των αρχών λειτουργίας τους, την επιτακτική ανάγκη για κριτική προοπτική στην πρακτική της τέχνης.

Αξίζει να αναφερθούμε εν συντομία στην περίπτωση μιας από τις πιο δημοφιλείς γκαλερί στην περιοχή, αν όχι στη Λισαβόνα, που ειδικεύεται στην "τέχνη του δρόμου". Ο επαναπροσδιορισμός του "γκράφιτι", μιας άλλοτε παράνομης και "χαμηλού επιπέδου" καλλιτεχνικής πρακτικής, ως νόμιμης καλλιτεχνικής πρακτικής (street art) που τα τελευταία χρόνια γίνεται όλο και περισσότερο εμπορική, έχει αναφερθεί διεθνώς (Diallo 2014). Έχει συμβάλει στην αστική αλλαγή -σε περιοχές „στο όριο“- στις μητροπόλεις του παγκόσμιου βορρά (βλ., Λονδίνο, Dickens 2008).

Στην περίπτωση της Marvila, η "Underdogs -πολιτιστική πλατφόρμα" ιδρύθηκε από τον ίδιο τον καλλιτέχνη "του δρόμου" Vhils (Alexandre Farto) το 2013, μετά την επιτυχία μιας ομώνυμης έκθεσης αστικών τεχνών το 2010. Τα "Underdogs" του Vhils έφεραν στον κόσμο της τέχνης "αουτσάιντερ", αλλά και "ανερχόμενα ταλέντα" από τον "δρόμο" στον χώρο της γκαλερί. Η γκαλερί, είναι γνωστή για έργα τέχνης με πολιτικές και κοινωνικές ευαισθησίες αλλά και ως εξέχον προορισμός αναψυχής σε έντυπα lifestyle.

Η "πολιτιστική πλατφόρμα" των Underdogs διαμορφώνεται γύρω από μια πολύ-επίπεδη στρατηγική με δραστηριότητες σε διάφορους τομείς: έναν εκθεσιακό χώρο 388 τ.μ. στη Marvila, δύο "art-stores" στο κέντρο της Λισαβόνας, το ένα στην ανακαινισμένη δημοτική αγορά Time Out (Mercado da Ribeiro), ένα on-line art store, τη διοργάνωση φεστιβάλ street art στη Λισαβόνα και στο εξωτερικό (Ρίο ντε Τζανέιρο, Λονδίνο κ.λπ.) και τέλος ένα πρόγραμμα "public arts" όπου οι καλλιτέχνες της γκαλερί κάνουν καλλιτεχνικές παρεμβάσεις στο δημόσιο χώρο συχνά με τη συνεργασία της GAU (Galleria Arte Urbana).

Η Underdogs, ισορρόπησε τις δραστηριότητές της, μεταξύ, ενός μεγάλου εκθεσιακού χώρου σε μια λιγότερο γνωστή περιφερειακή συνοικία και των στενών καλλιτεχνικών καταστημάτων, ακριβώς στο κέντρο της Λισαβόνας, ενώ παράλληλα έχτιζε τη φήμη της.

Εφτά χρόνια αργότερα, οι επισκέπτες υπομονετικά περιμένουν έξω από τη γκαλερί για το άνοιγμά της τα μεσημέρια του Σαββάτου⁶⁴. Η street art ή η διαδικτυακή του αισθητική προσέλκυσε όχι μόνο τους λάτρεις της σύγχρονης τέχνης αλλά και ένα ευρύτερο κοινό που επιθυμούσε να παρακολουθήσει τους διεθνώς αναγνωρισμένους καλλιτέχνες που εκτίθενται, όπως η CYRCLE Collective, ο Shepard Fairly και οι ανερχόμενοι Πορτογάλοι καλλιτέχνες που έγιναν viral (Mais e Menos κ.λπ.). Η είσοδος σε έκθεση της γκαλερί είναι δωρεάν.

Εικόνα 57. Επισκέπτριες στο finissage της έκθεση της Wasted Rita στην γκαλερί Underdogs το Νοέμβριο 2017. Πηγή: προσωπικό αρχείο

⁶⁴ Βλ. συνέντευξη με την εκπρόσωπο δημόσιων σχέσεων της γκαλερί Underdogs.

Η τέχνη της Underdogs δεν περιορίζεται μόνο σε εσωτερικούς χώρους. Το πρόγραμμα της Urban Art έχει πραγματοποιήσει αρκετά έργα τέχνης στους δρόμους της Λισαβόνας, κάποια και στο Marvila- Beato. Κάπως έτσι, η γκαλερί Underdogs συνέβαλε στην επέκταση του κυκλώματος art-crawl στην "μακρινή" συνοικία της ανατολικής Λισαβόνας. Τον Ιούλιο του 2019, ανακοινώθηκε ότι το κατάστημα τέχνης Cais do Sodré θα μεταφερθεί στο χώρο της γκαλερί στη Marvila.

Η δημόσια τέχνη δημιουργεί μια ισχυρή οπτική αναπαράσταση μέρος της συμβολικής οικονομίας της περιοχής (Zukin 1995). Προωθεί την αισθητοποίηση των δημόσιων χώρων και αποτελεί δείκτη για τον επερχόμενο πολιτιστικό και δημιουργικό μετασχηματισμό μιας περιοχής (Zukin and Braslow 2011, Laundry 2000). Πέρα από τις δραστηριότητες των Underdogs, άλλες πρωτοβουλίες τέχνης του δρόμου είναι παρούσες στους δημόσιους χώρους και συμβάλλουν στη διαμόρφωση του τόπου της περιοχής.

Μια άλλη ιδιαιτερότητα όσον αφορά την έκθεση εικαστικών τεχνών είναι η παρουσία αρκετών "pop up" χώρων που φιλοξενούν προσωρινά, δραστηριότητες όπως φεστιβάλ και άλλες εκδηλώσεις. Επιπλέον, συχνά τέτοιοι χώροι που δέχονται κοινό μπορεί να βρίσκονται, για παράδειγμα, στο στούντιο ενός καλλιτέχνη που είναι ανοικτό στο κοινό για περιορισμένο χρονικό διάστημα ή σε μεγάλα κενά βιομηχανικά κτίρια.

Ορισμένα παραδείγματα είναι, η έκθεση έργων του Bordalo⁶⁵ στο στούντιο που συνήθως εργάζεται, οι αποθήκες στην οδό Açúcar που συχνά φιλοξενούν εκθέσεις σύγχρονης τέχνης, όπως το Μουσείο Γλυκών (Sweet art museum) κλπ.

Το τελευταίο άνοιξε το καλοκαίρι του 2018, στο συγκρότημα Phosphoreira δίπλα στα κεντρικά γραφεία της διαφημιστικής εταιρείας Grafe. Ένα "pop-up" "μουσείο" ή μάλλον ένας εκθεσιακός χώρος, τα εκθέματα του οποίου περιστρέφονται γύρω από εγκαταστάσεις υπερμεγέθων γλυκών σχεδιασμένα από την καλλιτέχνη Maria Imaginario⁶⁶.

Επίσης, εκδηλώσεις του off – καλλιτεχνικού συστήματος λαμβάνουν χώρα αυθόρμητα σε χώρους εργασίας των καλλιτεχνών όπως ατελιέρ τέχνης, μουσικά στούντιο, συνεργατικούς χώρους (όπως το TODOS, Fabrica Moderna). Αυτές οι εκδηλώσεις

---

⁶⁵ Καλλιτέχνης του δρόμου, δημοφιλής στη Λισαβόνα. Τον Νοέμβριο του 2017 διοργάνωσε ατομική έκθεση στο στούντιο που συνήθως εργάζεται. Η έκθεση είχε μεγάλη απήχηση και καλύχθηκε από τα ΜΜΕ της πόλης.

⁶⁶ Η Maria Imaginario εκπροσωπείται από τη γκαλερί Underdogs.

κοινοποιούνται μέσω των κοινωνικών δικτύων (Facebook, Instagram κατά κύριο λόγο) σ' έναν πιο εξειδικευμένο κύκλο ατόμων με τριβή με τον πολιτισμό.

Όσον αφορά τις παραστατικές τέχνες: στην περιοχή βρίσκονται κινηματογραφικές, θεατρικές, χορευτικές και μουσικές ομάδες. Ορισμένοι χώροι της προηγούμενης φάσης, όπως τα θέατρα Meridional, Iberico, εξακολουθούν να υπάρχουν. Ενώ άλλοι, όπως το Palco Oriental, αναγκάστηκαν να τερματίσουν τις δραστηριότητές τους.

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι η κρατική στήριξη των εναλλακτικών "εκτός" καλλιτεχνικών χώρων είναι επιλεκτική. Το FBP έλαβε άδεια να παραμείνει στο κτίριο μετά από διαπραγματεύσεις των προγραμματιστών CML- PRATA. Εν τω μεταξύ, το αυτό-οργανωμένο θέατρο Palco Oriental παρά τη δημόσια εκστρατεία τελικά εκδιώχθηκε.

Το καλλιτεχνικό οικοσύστημα δεν περιορίζεται στην έκθεση ή την παράσταση, αλλά τα τελευταία χρόνια συμπληρώνεται από τους θεσμούς που υποστηρίζουν την ανάδειξη νέων καλλιτεχνών.

Ο υποστηρικτικός ρόλος του κράτους είναι κομβικός σε αυτόν τον τομέα, κάνοντας συγκεκριμένες ενέργειες για την πυκνωση αυτού του περιβάλλοντος. Το 2017, η αξιολάβαστη σχολή τέχνης Ar.Co μετακόμισε από την Alfama στην ανακαινισμένη Δημοτική Αγορά Beato μετά από πρωτοβουλία της CML.

Τέλος, αυτό το καλλιτεχνικό κύκλωμα συμπληρώνεται από καθιερωμένους δημόσιους χώρους που προσελκύουν πολλούς επισκέπτες στην περιοχή, όπως το πολύ γνωστό Εθνικό Μουσείο Azulejo (Museu Nacional do Azulejo).

Συμπερασματικά, ο κλάδος των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στην περιοχή περιλαμβάνει διαφορετικές μορφές τέχνης και είδη χώρων από συμβατικούς (βλ. μουσεία), σε χώρους εκπαίδευσης (σχολή τέχνης) αλλά και υβριδικούς χώρους (βλ. pop up χώρους, συνδυασμός εργαστηρίου και έκθεσης).

Οι καλλιτεχνικές δημιουργίες δεν αφορούν μόνο τον εσωτερικό χώρο, αλλά βρίσκονται και στο δημόσιο χώρο. Τα fresco στους τοίχους των παλαιών βιομηχανικών κτηρίων αποτελούν το φόντο για τη νέα διαδρομή πολιτισμού στην περιοχή που συνδυάζεται με φαγητό, νυχτερινή έξοδο, αγορές κλπ.

Η υψηλή τέχνη συνδυάζεται με την τέχνη του δρόμου (streetart), αυθόρμητα καλλιτεχνικά θεάματα και συναυλίες χωρίς αντίτιμο. Προσελκύονται έτσι διάφορες

ομάδες χρηστών που ενδιαφέρονται για πολιτιστικές δραστηριότητες όχι μόνο εξειδικευμένο κοινό των γκαλερί. Παρόλα αυτά οι επισκέπτες αυτοί με ενδιαφέρον για τις τέχνες προέρχονται από διαφορετικές περιοχές της πόλης.

Ημερήσιες/βραδινές δραστηριότητες αναψυχής (μπαρ /εστιατόρια/ κλαμπ/αθλητισμός)

Τα τελευταία χρόνια, οι δραστηριότητες αναψυχής συμβάλλουν στην αναδυόμενη συμβολική οικονομία της περιοχής. Οι πολιτιστικές δραστηριότητες έχουν ήδη συζητηθεί, οπότε σε αυτή την ενότητα θα ήθελα να επικεντρωθώ σε δραστηριότητες που διαρκούν όλο το εικοσιτετράωρο, όπως ο αθλητισμός, το φαγητό, τα ψώνια, τα κλαμπ κ.λπ.

Το λιανικό εμπόριο και οι παραπάνω δραστηριότητες που συχνά καταναλώνονται ταυτόχρονα, για να κάνουν "τους ανθρώπους να διασκεδάζουν" (Valentine- Bell 1997) έχουν αναγνωριστεί ως ισχυρός μοχλός ή πρωτοβουλίες αναζωογόνησης των γειτονιών.

Αυτοί οι χώροι κοινωνικής και οικονομικής αναπαραγωγής ωθούν στη μετατόπιση του τοπίου του λιανικού εμπορίου, το οποίο εισέρχεται σε κυκλώματα προβολής της μεσαίας τάξης (Hubbard 2016).

Εξάλλου, οι πρακτικές κατανάλωσης δεν είναι απλώς μια απλή πράξη αγοράς, αλλά μάλλον μια διαδικασία μέσω της οποίας τα προϊόντα εμποτίζονται με συμβολικές σημασίες. Οι καταναλωτικές συνήθειες κάποιου (ανεξάρτητα από την οικονομική τους αξία) ήταν πάντα ένας τρόπος να διακρίνει κανείς τον εαυτό του από τους άλλους (May 1996: 58).

Η εμπειριστατωμένη έρευνα των Zukin κ.ά. (2009) δείχνει ότι οι νέες επιχειρήσεις λιανικής πώλησης σε περιοχές που επικρατεί η από-επένδυση, επιδιώκουν να διαμορφώσουν μια "αύρα αυθεντικότητας" αντλώντας από την τοπική ιστορία (συχνά της εργατικής τάξης) ως θέμα, επωφελούμενες από την προφορική διαφήμιση, τον lifestyle τύπο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Οι τοπικοί εμπορικοί δρόμοι επαναπροσδιορίζονται ως χώροι ευκατάστατης κατανάλωσης και αναψυχής.

Τις προηγούμενες δεκαετίες τα καταστήματα τροφίμων στην περιοχή αποτελούνταν από μικρομεσαία καταστήματα ψιλικών, τα λεγόμενα „pastelarias“ που συνδυάζουν την εξυπηρέτηση για καφέ, αλκοόλ, ψημένα σνακ, απλά γεύματα και συχνά πωλούν τσιγάρα

και τέλος τις "οικογενειακές" ταβέρνες που ειδικεύονται στα ψητά κρέατα (churrasqueiras).

Συνήθως εξυπηρετούσαν τους κατοίκους της γειτονιάς αλλά και τους εργαζόμενους στις βιομηχανικές, βιοτεχνικές μονάδες της περιοχής αποτελώντας χώρο κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Εκτός από τα ψιλικατζιδικα στην περιοχή, υπάρχουν λίγα καταστήματα που εξυπηρετούν και τους επί μακρόν διαμένοντες στη γειτονιά (καταστήματα ρούχων, γυαλιά, φαρμακεία κ.λπ.), αλλά όπως φαίνεται και στο κεφάλαιο 6.4 (χαρτογραφικές αναπαραστάσεις της αλλαγής των αστικών χρήσεων γης) η γεωγραφία του εμπορίου της περιοχής εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από μεγάλες μονάδες που εξυπηρετούν τον τομέα της μεταποίησης ή τις ανάγκες αποθήκευσης (οικοδομικά υλικά, κατασκευαστικός εξοπλισμός, χονδρεμπόριο κ.λπ.).

Δίπλα σε αυτούς τους χώρους λιανικής πώλησης, οι χώροι που ανοίγουν τα τελευταία χρόνια περιλαμβάνουν εκλεπτυσμένη αισθητική με προϊόντα και τρόφιμα σε υψηλότερες τιμές. Οι δραστηριότητες αυτές εγκαθίστανται στα πρώην μεταποιητικά ή αποθηκευτικά κτίρια, δηλαδή σε κτίρια που δεν χρησιμοποιούνταν προηγουμένως για λιανικό εμπόριο (ή καταστήματα τροφίμων) έτσι δημιουργούνται νέοι χώροι που διευρύνουν το τοπίο του λιανικού εμπορίου. "

Επιπλέον, οι χώροι αυτοί έχουν σημαντικό ρόλο και σημασία στη διαμόρφωση του κοινωνικού χώρου της περιοχής. Παρουσιάζουν την ανερχόμενη μοδάτη αισθητική και συγκεντρώνουν αυτούς που τους απολαμβάνουν, όπως η αναδυόμενη „δημιουργική“ κοινότητα της περιοχής και άλλοι κάτοικοι της Λισαβόνας που αναζητούν μια αυθεντική γειτονιά μακριά από την τουριστικοποιημένο κέντρο.

Εστιατόρια

Τα καταστήματα τροφίμων και ποτών αντιπροσωπεύουν σημαντικό μέρος αυτών των δραστηριοτήτων. Όπως σημειώνουν οι Warde και Martens (2000), το φαγητό είναι μια δραστηριότητα που βρίσκεται μεταξύ της ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών και της ευχαρίστησης.

Οι συνθήκες του φαγητού που διαμορφώνονται από το περιβάλλον, το προφίλ των συμμετεχόντων και το πρόγραμμά τους μπορούν να δημιουργήσουν ξεχωριστές

εμπειρίες. Η Zukin (1955: 185) σημειώνει ότι "τα εστιατόρια έχουν γίνει εκκολαπτήρια καινοτομίας". Τροφοδοτούν τη συμβολική οικονομία - κοινωνικά, υλικά και πνευματικά".

Τα καταστήματα εστίασης (εστιατόρια, μπαρ, καφετέριες) που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή κυρίως μετά το 2015, δημιούργησαν αίσθηση στον τοπικό Τύπο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Όπως φαίνεται στην ανάλυση των υβριδικών χώρων εργασίας στην περιοχή, οι δραστηριότητες αυτές χρησιμοποιούν το προϋπάρχον κενό κτιριακό απόθεμα, κυρίως πρώην βιομηχανικά κτίρια. Το bricolage του παλιού και του νέου, του παγκόσμιου και του τοπικού (γαστρονομία) τροφοδοτεί την αισθητική των περιοχών που αναγεννώνται υπό την καθοδήγηση της δημιουργικότητας και του πολιτισμού, όπως αναφέρεται στις πόλεις του παγκόσμιου βορρά (Lloyd 2010, Zukin, Breslow 2011).

Το θέμα αυτών των χώρων κατανάλωσης (place-making) αντλεί έμπνευση από την ταυτότητα του τόπου της περιοχής. Για παράδειγμα, κτίρια του περασμένου αιώνα με ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά ή "vintage" διακοσμήσεις συμβάλλουν στην αισθητική αξία του εσωτερικού.

Οι μοντέρνοι χώροι της περιοχής κάνουν χρήση αυτού που ο Lloyd (2006) αποκαλεί "grit and glamour", το τραχύ περιβάλλον μιας αστικής παραμεθόριας περιοχής "τονίζει το δράμα" που αποτελεί μια ισχυρή τοπική ταυτότητα. Αυτοί οι "πρωτοποριακοί" χώροι είναι γνωστοί μόνο σε λίγους πρωτοπόρους της σύγχρονης αστικής κουλτούρας.

Θα ήθελα να παρουσιάσω μια τυπολογία αυτών των χώρων, της αισθητικής και των προσφερόμενων αγαθών: Πρώτον, ακολουθώντας το θέμα των εστιατορίων της προηγούμενης φάσης (κεφάλαιο 6.1), οι νέοι χώροι που ανοίγουν στην περιοχή προσφέρουν σύγχρονη πορτογαλική κουζίνα.

Τα παραδοσιακά πιάτα επανασχεδιάζονται, αναμειγνύονται με αυτά που προτιμώνται σήμερα και παρουσιάζονται σε σύγχρονα τραπέζια και εσωτερικούς χώρους.

Η Marvila αποτελεί ένα είδος "πορτογαλικού εξωτισμού". Ένα παλιομοδίτικο vintage στυλ αναπαράγεται από τους χώρους της περιοχής.

Οι σύγχρονοι Λισαβονέζοι καλούνται να καταναλώσουν αυτό το νοσταλγικό (εξωτικό) σύνολο πορτογαλικής κουλτούρας. Παλιομοδίτικα έπιπλα και πίνακες ζωγραφικής, τοποθετούνται σε "vintage" ατμόσφαιρα, ακολουθώντας τις σύγχρονες ιδέες για τις

γειτονίες της Λισαβόνας του προηγούμενου αιώνα. Καφετέριες διακοσμημένες με τροπικά δέντρα και υφασμάτινες σακούλες καφέ μοιάζουν με "αποικιακό στυλ". Οι σύγχρονες pastelarias προσφέρουν ανανεωμένη εκδοχή των τυπικών γλυκών και αλμυρών, υποτιμημένες (διεθνώς) γαστρονομικές απολαύσεις αλλά σε υψηλότερες από τις συνηθισμένες τιμές.

Μ' αυτή τη λογική, η περιοχή γίνεται γνωστή για τις "κρυφές" οικογενειακές ταβέρνες της (όπως το Rui do Barrote στην οδό Zofimo Pedroso 33), που ειδικεύονται στην πορτογαλική κουζίνα με ψάρι ή κρέας. Εν μέσω της εμπορευματοποίησης και της τουριστικοποίησης του κέντρου της Λισαβόνας, των τυπικών περιοχών για φαγητό κλπ, η περιοχή αποτελεί μια εναλλακτική λύση για "αυθεντικές" πρακτικές κατανάλωσης.

Το μενού της προσφοράς έχει γεύση "από τα παλιά" και οι θαμώνες (μακροχρόνια κάτοικοι) συμβάλλουν σε αυτή την ιδιαίτερη εμπειρία. Η αστική αλλαγή και η προσοχή στην περιοχή έχει επηρεάσει επίσης, τους μακροχρόνιους ή τυπικούς χώρους για την περιοχή. Αυτή η διαδικασία που σημειώνεται επίσης από τους van Eck et al. (2015) ωθεί αυτούς τους χώρους, στην περίπτωση μας κυρίως εστιατόρια- και παστελαρίες, να "αναβαθμίσουν" τα εμπορεύματά τους αλλά και το συνολικό ύφος του χώρου τους (στοιχεία όπως η διακόσμηση).

Άλλοι χώροι που ιδρύθηκαν πρόσφατα επιθυμούν να "αναδημιουργήσουν" την γαστρονομική κουλτούρα χωρών της Ασίας και της Νότιας Αμερικής στο χώρο τους. Τέτοια εστιατόρια που προσφέρουν τον "κόσμο στο πιάτο", υπόσχονται στους επισκέπτες τους μια εμπάθυση σε μια εξωτική κουλτούρα και έχουν γίνει τάση στον παγκόσμιο Βορρά από τη δεκαετία του 1990 (May 1996).

Το μενού συμπληρώνεται από στρατηγικές δημιουργίας τόπου: η διακόσμηση, το φως, ο ήχος και άλλα αισθητηριακά στοιχεία (οσμή, αφή) οργανώνονται έτσι ώστε να υποδηλώνουν μια συγκεκριμένη ατμόσφαιρα, συχνά στερεοτυπική για τον πολιτισμό μιας περιοχής. Ένα "ασφαλές ρίσκο": μια "εθνότητα γίνεται ένα μπαχαρικό που μπορεί να ζωντανέψει το βαρετό πιάτο -που είναι η κυρίαρχη λευκή κουλτούρα⁶⁷" (Hooks 1992 στο May 1996) ένα "κράχτης" για τις κομψές και χαρακτηριστικές καταναλωτικές πρακτικές μιας περιοχής: συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας ισχυρής ταυτότητας τόπου.

---

⁶⁷ „ethnicity becomes a spice that can liven up the dull dish - that is mainstream white culture”

Η διακόσμηση των ανακαινισμένων αποθηκών -πλέον χώρων εστίασης- αποτελεί μέρος της εμπειρίας του γεύματος: Σιντριβάνια, γλυπτά και ειδικά έπιπλα είναι το ντεκόρ στο δώροφο εστιατόριο κινεζικής κουζίνας Dynastia Tsang στην οδό Açucar. Λίγα τετράγωνα πιο πέρα, μια συγχώνευση νοτιοαμερικανικών εδεσμάτων παρουσιάζεται στο εστιατόριο του διάσημου Αργεντινού τηλεοπτικού σεφ Chakall.

Με θέα την πλατεία David Leandro da Silva, η φρεσκοβαμμένη πρόσοψη της αποθήκης και οι ευρύχωρες εσωτερικές τοιχογραφίες προσκαλούν τους επισκέπτες σε μια "λατινοαμερικάνικη φαντασίωση".

Το El Bulo Social Club, περιλαμβάνει μπαρ, τραπεζοκαθίσματα έως και για 400 άτομα, έναν εκθεσιακό χώρο (φωτογραφίες από τα ταξίδια του σεφ σε όλο τον κόσμο κοσμούν τους τοίχους) και μια στενή σκηνή όπου συχνά λαμβάνουν χώρα μουσικά δρώμενα: "δεν είναι απλώς ένα εστιατόριο", αλλά στοχεύει να φτάσει τις ιδιότητες του τρίτου χώρου ένα "happening place" μου λέει ο Chakall⁶⁸ όπου οι πελάτες καλούνται να κοινωνικοποιηθούν, να σμιξουν (social club για μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη). Η γαστρονομία κυμαίνεται σε μια ποικιλία δημοφιλών πιάτων που προέρχονται από διάφορες χώρες της Νότιας Αμερικής (από μπριζόλες Αργεντινής μέχρι περουβιανό σεβίτσε και μεξικάνικη τεκίλα). Η ξενάγηση είναι μάλλον δαπανηρή, με μέσο κόστος γεύματος ανά άτομο περίπου 30 Ευρώ.

Γειτονικά με το El Bulo Social Club βρίσκεται η πιτσαρία "Refeitório do Senhor Abel" ("η τραπεζαρία του κ. Abel"), την οποία διαχειρίζεται επίσης ο Chakall. Το όνομά της προέρχεται από την τοπική ιστορία και την προηγούμενη χρήση του κτιρίου ως κεντρικού γραφείου της εταιρείας κρασιού Abel Pereira da Fonseca.

Ωστόσο, το μενού περιστρέφεται γύρω από την αυθεντική πίτσα και την ιταλική κουζίνα προβάλλοντας την ιταλική καταγωγή του σεφ. Το εστιατόριο είναι διακοσμημένο με μοντερνιστικό σχεδιασμό (όπως διακοσμητικά αντικείμενα που κρέμονται από το ταβάνι) και συνδυάζεται με ρουστίκ στοιχεία, όπως τοίχους καλυμμένους με ξύλο, ζεστά έπιπλα σε ξύλινο χρώμα, έναν παλιό ξυλόφουρνο και έναν εν μέρει ανοιχτό στο κοινό χώρο μαγειρέματος (σακιά αλευριού και άλλα χρησιμοποιημένα υλικά εκτίθενται στον πάγκο μαγειρέματος).

---

⁶⁸ Συνέντευξη με τον chef Chakall, ο κατά κόσμον Eduardo Andrés Lopez

Η Ιταλική κουζίνα που προσφέρεται επικαιροποιημένη σε αυτή την πιο υγιεινή εκδοχή, εμπλουτισμένη επίσης με πιάτα ωμής τροφής, ειδικά επιμελημένα από διαιτολόγο. Το "Refeitório" συμπληρώνεται (μοιράζεται το χώρο) με το "Heteronimo BAAR", ένα μπαρ με θέμα τη λογοτεχνική κληρονομιά του Fernando Pessoa. Η ονομασία των χώρων περιλαμβάνει ένα συμβολικό νόημα, συμβάλλει στην ταυτότητα και την ατμόσφαιρα που επιθυμεί να διαχέει ένας χώρος.

Τέλος, θα πρέπει να συζητηθεί η στρατηγική επωνυμίας "χωρίς λογότυπο" που χρησιμοποιούν ορισμένοι χώροι (όχι μόνο καταστήματα τροφίμων) για να προωθήσουν την αυθεντικότητα και την ιδιαιτερότητά τους ("μόνο λίγοι γνωρίζουν").

Η περίπτωση της πιτσαρίας "Aquele Lugar Que Não Existe" (Ο τόπος που δεν υπάρχει) είναι ενδεικτική. Εγκατεστημένη σε μια αποθήκη της οδού Açúcar με μια ελάχιστα ανακαινισμένη πρόσοψη που δεν προβάλλει κανένα σημάδι σχετικά με την εσωτερική της δραστηριότητα, ο χώρος έχει αυστηρή απαγόρευση λήψης φωτογραφιών .

Διαθέτει κατάλληλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και πληροφορίες σχετικά με τον χώρο, ακόμη και τη διεύθυνσή του, είναι διαθέσιμες από τρίτους ενδιαμέσους φορείς, όπως ιστότοποι που αξιολογούν καταστήματα τροφίμων (όπως το Trip Advisor, το Foursquare) και περιοδικά lifestyle -ειδικά κανάλια επικοινωνίας.

Ζυθοποιίες

Τα τρόφιμα και τα ποτά δεν καταναλώνονται μόνο στην περιοχή. Εκτός από τους μεγάλους χώρους αποθήκευσης και παραγωγής τροφίμων, στην περιοχή αναδύεται μια νέα μορφή παραγωγικής μονάδας, που συνδυάζεται με την κατανάλωση αγαθών.

Μεταξύ 2013 και 2017, τρεις μικρό-ζυθοποιίες έχουν εγκατασταθεί σε απόσταση λίγων λεπτών με τα πόδια η μία από την άλλη, στις οδούς Açúcar και Capitão Leitão. Η Dois Corvos, ήταν η πρώτη που εγκαταστάθηκε στην περιοχή το 2013, (κυκλοφόρησε την πρώτη της μπύρα το 2015). Στη συνέχεια, το 2016, η Musa εγκαταστάθηκε σε μια ανακαινισμένη αποθήκη στην οδό Açúcar. Τέλος, η Lince ήρθε το 2017 και καταλαμβάνει ένα μεγάλο στούντιο στο συγκρότημα Phosphoreira.

Το 2016 τρεις ζυθοποιίες ίδρυσαν την "Lisbon Beer District", μια κοινή πρωτοβουλία προώθησης για να αυξήσουν την προβολή των δραστηριοτήτων τους. Η παραγωγή ποτών "αναμειγνύεται" με τις δραστηριότητες αναψυχής: Η "Lisbon Beer District" διοργανώνει δραστηριότητες που "διαχέονται" και σε δημόσιους χώρους, όπως φεστιβάλ τέχνης και block parties κ.λπ. στα πλακόστρωτα δρομάκια του Caritão Leitão. Δύο από τις ζυθοποιίες που έχουν (Musa και Dois Corvos) λειτουργούν το δικό τους μπαρ και εστιατόριο ανοιχτό κάθε μέρα και μέχρι τη 01.00 τα Σαββατοκύριακα.

Η ζυθοποιία Musa φιλοξενεί κάθε εβδομάδα διάφορες εκδηλώσεις που προσελκύουν διαφορετικό κοινό: από την προβολή ποδοσφαιρικών αγώνων σε ώρες μετά τη δουλειά (κυρίως ανδρικό κοινό) μέχρι συναυλίες το βράδυ της Παρασκευής και προβολές παιδικού κινηματογράφου σε ώρες με ηλιακό φως το Σαββατοκύριακο.

Η Lince προσφέρει ξεναγήσεις και γευστικές περιηγήσεις, ενώ οι μπύρες της είναι διαθέσιμες στο γειτονικό μπαρ Caritão Leitão (στην ομώνυμη οδό).

Η Dois Corvos ανακοίνωσε το καλοκαίρι του 2019 ότι μετά την επιτυχημένη παραγωγή της τα τελευταία χρόνια, θα επαναλειτουργήσει τη διαδικασία παρασκευής μπύρας και τα γραφεία της στη λεωφόρο Infante Henriques (βιομηχανική περιοχή κοντά στο Braço de Prata) αφήνοντας ολόκληρο το χώρο στην οδό Caritão Leitão για το εστιατόριο της.

Υπάρχει μια εκτεταμένη επιστημονική συζήτηση σχετικά με το ρόλο των ζυθοποιών στη διαδικασία μετασχηματισμού (βλ. ηγετικό ή ακολουθεί άλλες κύριες χρήσεις της διαδικασίας) ιδιαίτερα πλαίσιο της Βόρειας Αμερικής (Walker 2018, Barajas et al. 2018, Thurnell-Real 2019, Nilsson- Reid 2019).

Όσον αφορά την παρούσα μελέτη περίπτωσης, είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι η επίσημη δήλωση του "Lisbon Beer District" υποστηρίζει ότι οι ζυθοποιοί ήταν οι τελευταίοι που ήρθαν μετά τους καλλιτέχνες και τα εστιατόρια. Ωστόσο, η επιτόπια έρευνα και η ανάλυση του Τύπου δείχνουν ότι, αν και υπήρχαν εστιατόρια και χώροι τέχνης στην περιοχή πριν, οι τρεις ζυθοποιίες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή την ίδια στιγμή που άνοιξαν οι δεκάδες χώροι αναψυχής (μετά το 2013, όπως εστιατόρια, γκαλερί, αθλητικοί χώροι, καταστήματα). Λαμβάνοντας ευρεία κάλυψη από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, έγιναν από τις κύριες δραστηριότητες της διαδρομής αναψυχής της περιοχής και ένα αναπόσπαστο στοιχείο του branding της Marvila.

Η προγραμματισμένη μετεγκατάσταση του Dois Corvos πιθανώς, σηματοδοτεί την αρχή της περιόδου, που οι χρήσεις κατοικίας και αναψυχής θα υπερισχύσουν έναντι των δημιουργικών βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, που θα πρέπει να μεταφερθούν σε περιοχές φθηνότερου ενοικίου.

Είναι σημαντικό να διερευνηθούν οι λόγοι της επιτυχίας τέτοιων δραστηριοτήτων στην υπό ανάπλαση περιοχή. Οι Walker (2018), Thurnell-Reid (2019) σημειώνουν ότι, η craft μπύρα, μετατρέπεται σε σύμβολο "αγνού" και "αυθεντικού" προϊόντος, εν μέσω της „πλήξης“ της μαζικής παραγωγής που χρησιμοποιείται από τις μεσαίες τάξεις, ως μέσο για την επιτέλεση ταξικής διάκρισης.

Οι ζυθοποιίες γίνονται καταλύτες της εμπορικής ανανέωσης και του εξευγενισμού, επειδή προσφέρουν μια αίσθηση αυθεντικότητας. Υπόσχονται να συνδέσουν την πελατεία τους με τη διαδικασία παραγωγής, εν μέσω „της αποξένωσης που προκαλεί η νεωτερικότητα“ (Thurnell-Reid 2019:3). Γι' αυτό στους χώρους αυτούς δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στην αφήγηση και την επωνυμία των αγαθών, αλλά και στη διαδικασία παραγωγής και την αισθητική τους (Thurnell-Reid 2019).

Στις ζυθοποιίες της Marvila, οι ίδιοι οι ζυθοποιοί παρουσιάζουν τη διαδικασία παραγωγής του ποτού στη μονάδα σε ξεναγήσεις γευσιγνωσίας. Μιλούν για την επαγγελματική πορεία τους τονίζοντας την επιθυμία τους να κάνουν δουλειά ένα χόμπι, τον ανταγωνισμό με τα μεγαθήρια (βλ. μαζική παραγωγή μπύρας) και την παρουσία τους ως προσπάθεια „εκδημοκρατισμού“ της παραγωγής⁶⁹

Η εσωτερική διακόσμηση είναι διαμορφωμένη έτσι, ώστε να αναδεικνύει την αυθεντικότητα και την κοινωνικότητα του χώρου: οι δεξαμενές μπύρας και τα μηχανήματα παραγωγής είναι ορατά από το μπαρ ενώ μεγάλα τραπέζια προσκαλούν τους θαμώνες να καθίσουν δίπλα-δίπλα.

Η βιομηχανική αισθητική ενισχύεται από τα μιμιμαλιστική επίπλωση, συχνά παλέτες και κύλινδροι που χρησιμοποιούνται συνήθως στη διαδικασία παραγωγής μετατρέπονται σε έπιπλα, ακατέργαστοι τοίχοι με ορατή δομή από τούβλα, μεταλλικές λεπτομέρειες για τον διαχωρισμό των χώρων, φωτισμός (Εικόνα 6. 1 ,Εικόνα 6. 2).

---

⁶⁹ Επίσκεψη στην ζυθοποιία Lince (Μάρτης 2018), Συνέντευξη με ζυθοποιία της περιοχής, έρευνα σε γκριζα βιβλιογραφία (βλ. συνεντεύξεις των ζυθοποιών της περιοχής) και

Η τέχνη του δρόμου επιλέγεται επίσης για τη διακόσμηση των τοίχων, μεγάλες τοιχογραφίες καλύπτουν το εστιατόριο της Dois Corvos προσθέτοντας το πιο πρόσφατο καλλιτεχνικό στοιχείο σε έναν χώρο παραγωγής και κατανάλωσης (Εικόνα 6. 3).

Εικόνα 58 Το μπαρ της ζυθοποιίας Musa Πηγή: [Musa tripadvisor.com](https://www.tripadvisor.com)

Εικόνα 59 Η σοφίτα της ζυθοποιίας Musa. Πηγή: [Musa tripadvisor](https://www.tripadvisor.com)

Εικόνα 60 Το εστιατόριο της ζυθοποιίας Dois Corvos στην οδό Capitão Leitão. Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Όσον αφορά τις στρατηγικές επωνυμίας και επικοινωνίας παρατηρείται η χρήση συμβόλων της πορτογαλικής κουλτούρας. Τα προϊόντα γίνονται ένδειξη αυθεντικότητας και υπερηφάνειας για το πολιτιστικό πλούτο της Πορτογαλίας αλλά και του εκσυγχρονισμού της.⁷⁰ Δύο από τις ζυθοποιίες αντλούν τα ονόματά τους από προστατευόμενα είδη που συμβολίζουν τη Λισαβόνα ή την Πορτογαλία, όπως ο ιβηρικός λύγκας (ζυθοποιία Lince) και το κοράκι, το πτηνό-σύμβολο της Λισαβόνας (ζυθοποιία "Os Dois Corvos").

Υπάρχει και μια έμφυλη διάσταση στην κουλτούρα των ζυθοποιείων στην περιοχή. Από την επιλογή θεαμάτων και εκδηλώσεων, που θα προσελκύσουν ανδρικό κοινό (βλ. προβολή ποδοσφαιρικών αγώνων), στο εταιρικό branding, που τονίζει την παραγωγή της μπίρας ως „man made⁷¹„ (έργο ανθρώπου αλλά και ανδρός), χάρη της θέλησης μια ομάδας ανδρών- ιδρυτών, που αποφάσισαν „να ακολουθήσουν τα όνειρά τους“ τονίζεται ο „παμφάγος ανδρισμός“ (Darwin 2018) αυτών των χώρων.

Με τον όρο "έμφυλο κεφάλαιο" η Bridges (2009, ibid Darwin 2018) συνδέει την έμφυλη θεωρία με την ανάλυση του Bourdieu για το πολιτιστικό κεφάλαιο. Οι ερευνητές

⁷⁰ Εφόσον καταφέρνουν να παράγουν τόσο σύγχρονα προϊόντα (βλ. τρόποι παραγωγής και αισθητική) ακολουθώντας την τάση στην Β.Αμερική και βόρεια Ευρώπη.

⁷¹ Έργο ανθρώπου αλλά και ανδρός. Φυσικά συνδέεται και με την τάση επιστροφής σε χειροποίητα προϊόντα που περιγράφηκε προηγουμένως.

συνδέουν την άνοδο αυτής της βιοτεχνικής (crafting) /παμφάγου κουλτούρας με την ενίσχυση του ανδρισμού (Darwin 2018).

Λιανικό εμπόριο με εξεζητημένη αισθητική

Η διαδρομή αναψυχής στην περιοχή συμπληρώνεται με κάποιους εκλεπτυσμένους εμπορικούς χώρους. Η διαθεσιμότητα ευρύχωρων κτιρίων επέτρεψε τη δημιουργία χώρων που χρειάζονται εμπορικές δραστηριότητες, όπως καταστήματα επίπλων.

Τουλάχιστον δύο καταστήματα ειδικεύονται σε vintage αντικείμενα και αντίκες που συνήθως εμφανίζονται στους νέους χώρους "μοντέρνας γειτονιάς" και στα μέσα ενημέρωσης lifestyle, βρίσκονται κοντά στην πλατεία David Leandro.

Εικόνα 61 Cantinho do Vintage, κατάστημα με έπιπλα vintage στην πλατεία David Leandro Πηγή: Προσωπικό αρχείο, Νοέμβρης 2017.

Κινέζικα αγάλματα και βάζα, φωτιστικά και έπιπλα από τη δεκαετία του 1960, ξύλινα τραπέζια που μοιάζουν "μοναστηριακά", παλιές διαφημιστικές πινακίδες και άλλα

"αξιοπερίεργα" από άλλους χώρους και άλλες δεκαετίες, που ανακυκλώνονται για να διαμορφώσουν αυτή την εκλεπτυσμένη αισθητική.

Ένα από τα καταστήματα, το "Vintage Collectors" ισορροπεί τις δραστηριότητές του (μια λογική που αναφέρεται και σε άλλες επιχειρήσεις της περιοχής) μεταξύ ενός μεγάλου εκθεσιακού χώρου στην περιοχή και μιας μικρότερης μπουτίκ στην κομψή κεντρική συνοικία της Λισαβόνας, Principe Real, από την οποία αντλεί διευρυμένη προβολή .

Αυτοί οι εμπορικοί χώροι τροφοδοτούν με έπιπλα που ταιριάζουν με την αισθητική των νέων χώρων κατοίκησης στην περιοχή. Εκτός από τα vintage έπιπλα, υπάρχουν και λίγοι έμποροι λιανικής πώλησης επίπλων γραφείου.

Το εμπορικό τοπίο συμπληρώνεται με μικρά ιδιόκτητα καταστήματα, όπως ένα χίπστερ κουρείο και ένα στούντιο τατουάζ. Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς (Νοέμβριος 2017 έως Ιούνιος 2018), υπήρχαν μάλλον λίγοι εμπορικοί χώροι. Θα λέγαμε ότι οι δραστηριότητες μάλλον συνδυάζονταν από τους επισκέπτες της περιοχής, για να δημιουργήσουν ένα κύκλωμα αναψυχής. Όλοι αυτοί οι χώροι, αν και λίγοι, βρίσκονται σε κοντινή απόσταση και συνδυαστικά δημιούργησαν την εμπειρία αναψυχής της cool Marvila.

Αθλητικές δραστηριότητες

Πέρα από τα καταστήματα τροφίμων, η αυξανόμενη σημασία της γυμναστικής και της κουλτούρας της "ευεξίας" στη σύγχρονη ζωή εξηγεί την ανάπτυξη διαφόρων αθλητικών δραστηριοτήτων. Ανάμεσα στο „κύμα“ νέων χώρων αναψυχής από το 2015 είναι και αρκετοί κλειστοί χώροι άθλησης.

Εξάλλου, η δυνατότητα να προπονηθεί κανείς μετά τις ώρες εργασίας στο αγαπημένο του άθλημα αποτελεί μέρος της "ποιότητας ζωής" που εκτιμούν οι εργαζόμενοι στα γραφεία, βασική υποδομή που κάνει τις πόλεις ελκυστικές σύμφωνα με τον Florida (2002).

Αρχικά, αθλητικές δραστηριότητες λαμβάνουν χώρα και σε εξωτερικούς χώρους. Η γειτνίαση με την προκυμαία του ποταμού δίνει την ευκαιρία άσκησης σε εξωτερικούς χώρους (τρέξιμο, ποδήλατο).

Οι προσφερόμενες δραστηριότητες σε εσωτερικούς χώρους δεν περιορίζονται μόνο στο συμβατικό γυμναστήριο ή το γήπεδο ποδοσφαίρου, αλλά αφορούν μια ευρεία επιλογή κυρίως ατομικών αθλημάτων εσωτερικού χώρου, όπως Crossfit, Parkour, πυγμαχία, αναρρίχηση σε τοίχους, γιόγκα αλλά και πολεμικές τέχνες όπως Pa- Kau (κινεζικές πολεμικές τέχνες) και χοροί Kizomba, αφρικανικοί χοροί.

Στην περιοχή, τέτοιες δραστηριότητες εντοπίζονται σε ανακαινισμένα κτίρια που χρησιμοποιούνταν προηγουμένως για μεταποιητικούς ή αποθηκευτικούς σκοπούς. Σε άλλες περιπτώσεις, χώροι γραφείων όπως αυτοί των 8+ ορόφων στο κέντρο Xabregas, μετατρέπονται σε εσωτερικούς χώρους άθλησης. Οι περισσότεροι από αυτούς βρίσκονται δίπλα-δίπλα με άλλους χώρους αναψυχής όπως, εστιατόρια, πολιτιστικοί χώροι, για παράδειγμα στην πλατεία David Leandro μπορεί κανείς να βρει και να συνδυάσει διάφορες "after-work" δραστηριότητες.

Αυτές οι πρακτικές φέρουν συμβολικά νοήματα, είναι δείκτης διαφορετικότητας αλλά και "αυθεντικός" τρόπος ζωής, γνωστός σε συγκεκριμένους "ειδήμονες".

Τα τελευταία χρόνια, τέτοιου είδους προπονήσεις και "εξωτικές" αθλητικές δραστηριότητες, αναφέρονται ως τυπικά χαρακτηριστικά των περιοχών υπό εξευγενισμό, στις πόλεις του παγκόσμιου βορρά. Η Kern (2012), συζητώντας την πρακτική της γιόγκα, σημειώνει ότι οι ενσώματες χωρικές πρακτικές, παράγουν χώρο και διαμορφώνουν την εμπειρία του εξευγενισμού.

Νυχτερινή διασκέδαση

Το νυχτερινό τοπίο της περιοχής είναι εξίσου ζωντανό και απαιτεί ξεχωριστή προσοχή. Η νυχτερινή αναψυχή αποτελεί στρατηγική για την αστική ανάπλαση και αναζωογόνηση πολλών αστικών κέντρων παγκοσμίως (Chatterton and Hollands 2003- Bavinton 2010). Είναι ενδιαφέρον ότι η "νυχτερινή" οικονομία αναψυχής, έχει θεωρηθεί ευρέως, ως βασικό στοιχείο της τουριστικής προβολής και της εμπορευσιμότητας της πόλης.

Η περιοχή έγινε πρωτοσέλιδο τα τελευταία χρόνια, με τις εύγλωττες δραστηριότητες νυχτερινής ζωής στην περιοχή. Η διαθεσιμότητα του χώρου και η γειτονιά με τις μικτές χρήσεις (μεταποιητικές, εμπορικές και οικιστικές χρήσεις) επιτρέπουν ευκολότερα την

ανάπτυξη νέων θορυβωδών δραστηριοτήτων, πέρα από τις περιοχές του κέντρου που είναι ήδη σε συμφόρηση (Cais do Sodré, Bairro Alto).

Οι επιχειρήσεις νυχτερινής διασκέδασης διαθέτουν μεγάλα κτίρια, προσφέρουν μουσική, ποτά και φαγητό, ενώ, οι αντίστοιχες στο κέντρο της Λισαβόνας εξαφανίζονται λόγω της αύξησης των ενοικίων⁷². Το FBP ήταν ένας από τους πρώτους χώρους που πρόσφερε το συνδυασμό ζωντανής μουσικής, εκθέσεων και φαγητό στην περιοχή. Εστιατόρια όπως το El Bulo, ζυθοποιίες όπως το Musa και μπαρ στην περιοχή προσφέρουν αυτό το είδος νυχτερινής διασκέδασης.

Οργανωμένοι χώροι για ζωντανή μουσική βρίσκονται στην περιοχή, φέρνοντας τους μουσικόφιλους στην περιοχή. Επίσης, ο ρόλος των pop-up χώρων είναι κομβικός στην περιοχή. Πριν από την αποκατάσταση και την αλλαγή χρήσης βιομηχανικών κτιρίων πραγματοποιούνται μεγάλες εκδηλώσεις. Η περίπτωση του HCB, του μεγάλου βιομηχανικού συγκροτήματος, φιλοξενεί συχνά φεστιβάλ από ηλεκτρονική μουσική μέχρι φεστιβάλ.

Το νυχτερινό τοπίο στην περιοχή ,είναι ζωντανό και με πολλές εκπλήξεις. Από την εμφάνιση σε μια μπάντα, που κάνει πρόβα σε μια παλιά αποθήκη, μέχρι DIY electro πάρτι που κυκλοφορούν από στόμα σε στόμα στα μεταβιομηχανικά Fábricas της οδού Pereira, λίγα από τα "εκτός" νυχτερινά δρώμενα που συναντάμε στην περιοχή.

Ένα από τα "εναλλακτικά" after-hours club της Λισαβόνας, πολύ γνωστό για τη σκηνή της techno μουσικής και των ψυχαγωγικών ναρκωτικών, βρισκόταν στο Beato (μέχρι το καλοκαίρι του 2019).

Το club ή αλλιώς πολιτιστικός σύλλογος (η νομική του υπόσταση) EKA Palace κατείχε ένα πρώην σχολικό κτίριο στη Vila Dias (βλ., κεφάλαιο 5.1 συγκρότημα κατοικιών βιομηχανικών εργατών από τις αρχές του 20ου αιώνα) για τις εκδηλώσεις του. Οι θαμώνες του έπρεπε να είναι εγγεγραμμένα μέλη του συλλόγου.

---

⁷² βλ. έξωση νυχτερινού κέντρου με ζωντανή μουσική Sabotage από τη γειτονιά Cais do Sodre στο κέντρο της Λισαβόνας (άρθρο στην καθημερινή εφημερίδα 'ο Publico'- δημοσίευση 06.09.2019 διαθέσιμο: <https://www.publico.pt/2019/09/06/local/noticia/sabotage-ponto-ignicao-rock-lisboa-fim-anunciado-1885532>) παρόμοια πρωτοσέλιδα εμφανίστηκαν κατά της επιτόπιας έρευνας.

Η τραχιά κατάσταση του κτιρίου, όπως το ξεφλουδισμένο χρώμα και οι ρωγμές στους τοίχους, συμπληρώθηκε με πορτογαλικά μπλε και λευκά πλακάκια (azulejos), ψηλά ταβάνια, ξύλινα στοιχεία (βλ. τη μεγάλη πόρτα της εισόδου), μαρμάρινη σκάλα που προσέθεταν στο "υπόγειο", εγκαταλελειμμένο αλλά και λαμπερό (σύμφωνα με το όνομά του) θέμα του. Το κλαμπ μετακόμισε τον Σεπτέμβριο του 2019, σε ένα βιομηχανικό κτίριο στη Matinha, με το όνομα "Temple of Nada" (Ναός του Τίποτα).

Τέλος, εκδηλώσεις υψηλού επιπέδου ,συμβαίνουν στην περιοχή, ακολουθώντας μια παρόμοια προσέγγιση: εγκαθίστανται σε κτίρια αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Το μεγάλο κτίριο του μοναστηριού Beato Antonio (Beato) διαμορφώθηκε για να φιλοξενήσει διάφορες δραστηριότητες, από εταιρικές εκδηλώσεις, συνέδρια και τα επίσημα δείπνα τους, μέχρι πολυτελείς γιορτές NYE.

Κατοικία

Η κατοικία είναι ένας κομβικός τομέας επενδύσεων στη διαδικασία αστικού μετασχηματισμού στην περιοχή. Το μεγαλεπήβολο κατασκευαστικό πρόγραμμα πολυτελών κατοικιών στο Braço de Prata έδωσε ώθηση για επενδύσεις στην περιοχή.

Από την επιτόπια έρευνα και την εξέταση διαφόρων πηγών (ιστορικά έγγραφα, άρθρα στα μέσα ενημέρωσης) υποστηρίζω ότι ο εξευγενισμός καθοδηγείται από δημοφιλείς χώρους λιανικής πώλησης και εργασίας που διαμόρφωσαν μια ελκυστική "αυθεντική" αύρα για την περιοχή, μια ισχυρή ταυτότητα τόπου που άρχισε να προσελκύει νέους κατοίκους στην περιοχή, υπό το πρίσμα βέβαια της αύξησης του κόστους στέγασης στο κέντρο και σε άλλες συνοικίες της μεσαίας τάξης του Λισαβόνας (βλ. Campo de Ourique).

Μετά την αυξημένη δημοτικότητα της περιοχής, έχουν αποκαλυφθεί νέα επενδυτικά σχέδια για συγκροτήματα κατοικιών. Οι πολυτελείς κατοικίες PRATA οδήγησαν τη διαδικασία μετασχηματισμού με τα εγκαίνια της πρώτης παρτίδας κατοικιών το 2017- οι περισσότερες από αυτές είχαν ήδη πωληθεί τον Ιούνιο του 2018.

Οι περισσότερες είναι πολυτελείς κατοικίες τύπου λοφτ (loft) νεόκτιστες ή εγκατεστημένες σε ανακαινισμένους πρώην βιομηχανικούς χώρους και κτίρια αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Η ανακατασκευή του μοναστηριού του Beato σε έξι κτίρια κατοικιών με μεγάλες συγκυριαρχίες (σήμερα χώρος που φιλοξενεί εταιρικές εκδηλώσεις)

έργο που συντονίζεται από το atelier Risco (τελικά, η CML απέσυρε την υποστήριξη της), τα "Marvila Design Lofts" στην οδό Pereira Henriques (όπου σήμερα στεγάζεται ένα κατάστημα vintage επίπλων) το σχέδιο TEK Studio προτείνει την οικοδόμηση 10 σύγχρονων κτιρίων κατοικιών (συνολικά 48 lofts) και κάποιες εμπορικές δραστηριότητες (τα μισά από αυτά είναι κλεισμένα) έχουν προγραμματιστεί κάποιες κοινές υπηρεσίες και δραστηριότητες (γυμναστήριο, πλυντήριο, χώρος συνεργασίας κ.λπ.).

Μέσω της επιτόπιας έρευνας ενημερώθηκα για κάποια επενδυτικά σχέδια που δεν έχουν ακόμη δημοσιοποιηθεί, όπως την μετατροπή κτηρίων που προηγουμένως στέγαζαν αποθήκες ή βιοτεχνίες σε κατοικίες λόφτ πχ. η περίπτωση του διατηρητέου κτηρίου του πρώην εργοστασίου καουτσούκ (Fábrica da Borracha) στην οδό Açúcar, τις αποθήκες στην περιοχή Matinha.

Τον Ιανουάριο του 2019, αναφέρθηκε ότι μια επιφάνεια 16 000 m², που οριοθετείται από την πλατεία David Leandro και τις οδούς Fernando Palha και Zófimo Pedroso πωλήθηκε για δεκαεπτά εκατομμύρια Ευρώ. Στο αρχιτεκτονικό γραφείο του Frederico Valassina ανατέθηκε η ανάπτυξη του έργου ανάπτυξης μικτών χρήσεων ανάπτυξης κατοικιών, εμπορικών και γραφειακών χώρων ακολουθώντας τη λογική του Living Prata.

Επιπλέον, το ίδρυμα Maria Antónia Barreiros (απόγονος της εταιρείας κρασιού José Domingos Barreiros) κατέχει επίσης ένα άλλο οικοδομικό τετράγωνο που οριοθετείται από τις οδούς Fábrica do Material da Guerra, Fernando Palha και Amorim, σε μια περιοχή με υπέργεια δόμηση 14.110 m².

Το πρώην εργοστάσιο καπνού έχει επίσης προσελκύσει μεγάλη προσοχή λόγω της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του 19^{ου} αιώνα που αποτελείται από τοίχους χτισμένους με τούβλα και μεταλλικές λεπτομέρειες. Επί του παρόντος, σε ετοιμόρροπη κατάσταση, έχει περιέλθει στην ιδιοκτησία του πορτογαλικού ταμείου ακινήτων "Zaphira Capital" και αναμένεται να αποκατασταθεί για να φιλοξενήσει οικιστικές και εμπορικές δραστηριότητες. Τονίζεται η εγγύτητά του στη γειτονιά PRATA και στην υπό ανέπλαση παραποτάμια ζώνη.

Εκτός από τα έργα μεγάλης κλίμακας, οι παρεμβάσεις κτιριακού μεγέθους ανθίζουν στις οδούς Caritão Leitão, Afonso Pennedo (στη Marvila) και Duque das Lafões (στο Beato). Στις δύο πρώτες έγιναν τα περισσότερα έργα αποκατάστασης τα τελευταία χρόνια, σε κατοικίες ή ξενοδοχειακές χρήσεις.

Το μέσο κόστος ενοικίασης στην περιοχή αυξήθηκε τα έτη 2018-2019 λόγω αυτών των εξελίξεων. Όπως ανέφερε η ημερήσια εφημερίδα *Diário de Notícias*, οι τιμές των κατοικιών στην Δ.Ε Marvila εξακολουθούσαν να είναι πιο προσιτές από ότι στις περισσότερες από τις άλλες Δ.Ε της Λισαβόνας στο τέλος του 2018 (μέση τιμή CML 3010 Ευρώ ανά m²). Αλλά από τότε, οι πωλήσεις πολυτελών ακινήτων (βλ. επένδυση PRATEATO), έχουν αυξηθεί κατά 80%. Η αξία των πωλήσεων στην Δ.Ε Marvila: από 1483 Ευρώ ανά m² στο 1ο τρίμηνο του 2018 ανέβηκε σε 2666 Ευρώ ανά m² το 4ο τρίμηνο του 2018.

μωβ Αυτή η απότομη αύξηση εντοπίζεται στην περιοχή Matinha (βλ., χρώμα Χάρτης με στατιστικούς τομείς. Πηγή: INE Portugal, ίδια επεξεργασία) όπου κατά τα τρία τελευταία τρίμηνα (τέλος του 2018- αρχές του 2019) η μέση αξία των πωλήσεων "σταθεροποιήθηκε" στα 4711 Ευρώ ανά τμ. Οι εν λόγω διάμεσες τιμές πώλησης ξεπερνούν εκείνες των περιοχών υψηλού επιπέδου της πόλης, όπως η Av. De Liberdade και Cais do Sodré.

Εικόνα 62 Χάρτης με στατιστικούς τομείς. Πηγή: INE Portugal, ίδια επεξεργασία

Τιμή πώλησης κατοικιών ανά τμ (€)	Στατιστικός τομέας	4 ^ο τετράμηνο, 2018	1 ^ο τετράμηνο, 2019	2 ^ο τετράμηνο, 2019
Beato	110607019	1.968	2.203	2.238
	110607018	Μη διαθέσιμα δεδομένα		
	110607016	1.554	1.571	2.484
Marvila	110621054	1.712	2.523	Μη διαθέσιμα δεδομένα
	110621035	4.711	4,870	4.770

Πίνακας 8 Τιμή πώλησης κατοικιών ανά τμ (τιμές σε ευρώ). Πηγή: INE.PT, ίδια επεξεργασία

Εν τω μεταξύ, στις οδούς Capitão Leitão και Afonso Pennedo με το μεγάλο ποσό του αποκαταστημένου κτιριακού αποθέματος σημειώθηκε αύξηση κατά 47% ανά τμ το 4ο τρίμηνο του 2018 έναντι 2.523 Ευρώ το 1ο τρίμηνο του 2019.

Στην Δ.Ε Beato (περιοχή μελέτης) η μέση τιμή πώλησης είναι χαμηλότερη από την Marvila αλλά έως το 2019 είχε αυξητική πορεία. Στο τμήμα γύρω από την οδό Duque de Lafões (κίτρινο τμήμα, Εικόνα 62) όπου αποκαταστάθηκαν αρκετά κτίρια (χώροι γραφείων, βραχυχρόνιας μίσθωσης κ.λπ. γύρω που βρέθηκαν σε αυτή την περιοχή) οι τιμές αυξήθηκαν κατά 58% το 2ο τρίμηνο του 2019.

Το τμήμα (με μπλε χρώμα) που γειτνιάζει με την Δ.Ε Penha de França ακολουθεί στο κόστος πώλησης. Η περιοχή με πράσινο χρώμα (Εικόνα 62) περιλαμβάνει αρκετά μεγάλα υπό δημόσια σε δημοτική ιδιοκτησία, επομένως δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για αυτό το τμήμα.

Η προσοχή των επενδυτών στα ακίνητα της περιοχής έχει ως αποτέλεσμα την αυξανόμενη πίεση για τη στέγαση και τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα των κατοίκων.

Το καλοκαίρι του 2018, μια υπόθεση κερδοσκοπικής στέγασης και έξωσης ενοικιαστών, στο κτίριο Santos Lima του 19ου αιώνα στην παραποτάμια Marvila έγινε viral

(αναφέρθηκε σε πολλές εφημερίδες όχι μόνο στην Πορτογαλία αλλά και σε διεθνή μέσα ενημέρωσης όπως ο Guardian).

Τον Οκτώβριο του 2017, το κτίριο πωλήθηκε έναντι 2,7 εκατομμυρίων ευρώ από την North Atlantic Trading Company στις Buy2Sale και Preciousgravity Lda. Έναν μήνα αργότερα, η εταιρεία έθεσε το ίδιο κτίριο προς πώληση, αμετάβλητο σε τριπλάσια τιμή (7,2 εκατομμύρια), προωθώντας το ως "κενό" και ιδανική ευκαιρία για μετατροπή σε aparthotel ή γραφεία.

Η κτηματομεσιτική εταιρεία αναφέρθηκε ότι παρενοχλούσε μακροχρόνιους ηλικιωμένους ενοικιαστές με λίγους οικονομικούς πόρους, που αρνούνταν να εγκαταλείψουν το κτίριο.

Μετά από δημόσια αμφισβήτηση από κόμματα της αντιπολίτευσης και ομάδες βάσης που κινητοποιούνται για το δικαίωμα στη στέγαση: πίεσαν το CML να διατάξει την ιδιοκτήτρια εταιρεία (που δεν έχει ακόμα πουληθεί) να κάνει εργασίες συντήρησης στο κτίριο που ήταν σε κακή κατάσταση, χωρίς να κάνει έξωση στους ενοικιαστές (δεδομένου ότι είναι ηλικιωμένοι προστατεύονται από το νόμο του Δεκεμβρίου 2018).

Αναφερόμενος στην υπόθεση αυτή, ο δήμαρχος αναγνώρισε ότι σε ορισμένες περιοχές της Δ.Ε υπάρχει ήδη κάποιος εξευγενισμός και "φούσκα κατοικιών". Μια τέτοια δήλωση δείχνει ότι η CML έχει επίγνωση των κερδοσκοπικών χαρακτηριστικών της διαδικασίας αστικών αλλαγών στην περιοχή.

5.3.2.ii Ιδιωτική πρωτοβουλία – συνασπισμοί για την προώθηση της περιοχής

Οι δημιουργικές, πολιτιστικές δραστηριότητες και οι δραστηριότητες αναψυχής „καθοδηγούν” την αστική αλλαγή στην περιοχή μελέτης.

Σε αυτή την ενότητα, αναλύεται η συμβολή τους στη διαμόρφωση μιας νέας ταυτότητας τόπου. Οι από-επενδυμένες παραποτάμιες περιοχές Marvila και Beato παρουσιάζουν οικονομικές ευκαιρίες για τις νέες επιχειρήσεις. Έχουν τη δυνατότητα να ενοικιάσουν μεγάλα ακίνητα σε χαμηλότερη τιμή (σε σχέση με κεντρικές περιοχές) σε μια απόσταση 3 χλμ από το κέντρο.

Ωστόσο, για κάποιους επιχειρηματίες η εγκατάσταση στην περιοχή συνδέεται επίσης και με κινδύνους για τις οικονομικές δραστηριότητές τους, όπως αναφέρεται στο ακόλουθο απόσπασμα:

"There's always a risk, of course if you open a place where you have ten thousand people walking in the streets, you know people are going to walk in, I don't have 'walk ins' here. Only people who came here. In the beginning even more, because most of the people who come here, never been before in Marvila. Never! So, they never hear about Marvila. People who are born in Lisbon, it's not people that's been here, people born in Lisbon; they've never been to Marvila. It happened to me last week, someone who came, first time I'm in Marvila and I say really? Where are you from!? From Campo d'Ourique! (Laughs) It's ten kms from here!"
(C, ιδιοκτήτης εστιατορίου στην Marvila, 45 ετών)

Για τον C, ιδιοκτήτη ενός εστιατορίου χωρητικότητας 400 ατόμων η εγκατάστασή του στην περιοχή έχει κάποια στοιχεία που τον προβληματίζουν. Ανησυχεί για την ύπαρξη αρκετής πελατείας στην περιοχή για το εστιατόριό του. Θεωρεί ότι βρίσκεται σε μειονεκτική θέση σε σχέση με άλλες περιοχές που υπάρχει μεγάλη κίνηση πεζών άρα και πελατείας που μπαίνει τυχαία στο μαγαζί.

Επιπλέον, ισχυρίζεται με έκπληξη ότι για τους Λισαβονέζους πελάτες του η Marvila είναι ένα μη-οικείο μέρος, που δεν έχουν επισκεφτεί. Οι πελάτες του διανύουν κάποια χιλιόμετρα για να έρθουν συγκεκριμένα στο εστιατόριό του.

Στο πλαίσιο των συνεντεύξεων συνομίλησα και με άλλους επιχειρηματίες όπου διατυπώθηκαν παρόμοιες αντιλήψεις σχετικά με την εγκατάστασή τους στην περιοχή και τη φήμη της Marvila. Παρατηρήσαμε ότι οι επιχειρήσεις, όπως φαίνεται και στο απόσπασμα απ' τη συνέντευξη του C, έχουν αναπτύξει κάποιες στρατηγικές για να ελαχιστοποιήσουν τέτοιους κινδύνους, όπως η ανάπτυξη ενός υβριδικού concept που συνδυάζει διαφορετικές δραστηριότητες, αλλά κυρίως η σύναψη συνεργασιών με άλλες επιχειρήσεις.

Παρακάτω σχολιάζεται η καθεμιά απ' αυτές τις στρατηγικές με έμφαση στη δεύτερη που έχει και το μεγαλύτερο αποτέλεσμα στην περιοχή.

(1)

"this is always a risk I didn't know. I really don't know. But I did a place for events, so I think the risk is lower than just opening a restaurant." (C, ιδιοκτήτης εστιατορίου στην Marvila, 45 ετών)

Ο C. προσαρμόζει το επιχειρηματικό του σχέδιο ώστε να ελαχιστοποιήσει τέτοιους κινδύνους, διαμορφώνοντας ένα υβριδικό χώρο που συνδυάζει την κατανάλωση φαγητού, ποτού και την διοργάνωση εκδηλώσεων. Ο χώρος που έχει διαμορφώσει συνδυάζει κοκτέιλ μπαρ, σκηνή για λάϊβ μουσική έως και τρεις φορές τη βδομάδα, αίθουσα εστίασης χωρητικότητας τετρακοσίων ατόμων έως και χώρο για έκθεση τέχνης και φωτογραφίας.

Το "El Bulo Social Club" είναι ένα μέρος με πολλές δραστηριότητες, " I wanted to make a social club [...] a happening place [...] not just eating – eating is boring" όπως μου λέει. Έτσι δημιουργεί περισσότερες 'αφορμές' για την επίσκεψη στο χώρο του. Οι επισκέπτες καλούνται σε ένα θέαμα, σ' ένα χώρο τέχνης και κοινωνικοποίησης με συνοδεία γεύματος. Οι εκδηλώσεις του κοινοποιούνται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης του χώρου όπως Facebook και Instagram αλλά και σε lifestyle περιοδικά.

2) Σύναψη συνεργασιών

Κάποιες από τις τοπικές επιχειρήσεις „λαμβάνουν δράση“ ενάντια στην „αφάνεια“ της περιοχής. Η συνεργασία αφορά επιχειρήσεις με ανταγωνιστικά προϊόντα όπως γκαλερί τέχνης, ζυθοποιίες αλλά και τομεακά με επιχειρήσεις στο χώρο των MME και της διαφήμισης. Αυτές οι συνεργασίες ξεπερνούν αποκλειστικά την προώθηση των προϊόντων της κάθε επιχείρησης αλλά στοχεύουν στην δημιουργία μιας δυναμικής για την περιοχή που θα έχει απήχηση σε ένα μεγαλύτερο κοινό.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ίδρυση του "Lisbon Beer District" (LBD) το 2016 από τις τρεις ζυθοποιίες (Dois Corvos, Musa και Lince) που εδρεύουν λίγα μέτρα ή μια απ' την άλλη στις οδούς Caritão Leitão και Acúcar.

Οι τρεις επιχειρήσεις παράγουν παρεμφερή προϊόντα, δηλαδή εξεζητημένους τύπους μπίρας (βλ. Indian Pale Ale) σε λίγα κομμάτια αλλά και με διπλάσια τιμή από τις αντίστοιχες ευρείας κυκλοφορίας.

Έχουν ευφάνταστα ονόματα και σχεδιασμό ετικετών και υπόσχονται μια γευστικότερη εμπειρία από τις μπίρες μαζικής παραγωγής και την αίσθηση ότι καταναλώνεις κάτι

„ντόπιο“, „φτιαγμένο από ανθρώπους“. Το LBD διοργανώνει πάρτυ με μουσική, φεστιβάλ μπίρας με χιλιάδες επισκέπτες για τα οποία παράγει συλλεκτικές μπίρες.

Κάθε Οκτώβριο (2016-2019) διοργανώνει την “Oktober festa!”, ένα φεστιβάλ μπίρας με επιρροή από το γερμανικό Oktoberfest (βλ. φωτογραφίες). Επίσης, την περίοδο επιτόπιας έρευνας (2018) το LBD σχεδίαζε την διοργάνωση ενός „πανηγυριού“ στην γιορτή του Αγ. Αντωνίου⁷³.

Εικόνα 63 Η oktober festa! Τον Οκτώβριο του 2017. Πηγή: orientre <https://www.orientre.pt/cultura/oktober-festa-fotos/>

Γιατί όμως τρεις εταιρείες με παρόμοια και ανταγωνιστικά προϊόντα συνεργάζονται; Η LBD προκύπτει από τη λογική της οικοδόμησης ενός δικτύου σχέσεων όπου επικρατούν αμοιβαία οφέλη (Håkansson et al., 2009).

Σε αυτό το πρώιμο στάδιο της έναρξης των δραστηριοτήτων τους σε μια περιοχή ελάχιστα γνωστή για δραστηριότητες αναψυχής, σε μια πόλη με πρόσφατα αναπτυσσόμενη σκηνή μικροζυθοποιίας, οι τρεις ζυθοποιίες εντοπίζουν περισσότερα πλεονεκτήματα στη συνεργασία, ενώ αντιμάχονται την κυρίαρχη βιομηχανία μπίρας.

---

⁷³ Στα μέσα του Ιουνίου τιμάται ο Αγ. Αντώνιος πολυούχος της Λισαβόνας με γιορτές πολλές από τις γειτονιές της πόλης. Είναι ένα μεγάλο γεγονός για την πόλη και συμμετέχουν εκατοντάδες άτομα.

'We thought that it was good to create a concept that we called "Lisbon Beer District". So beers that promote Marvila as the place that people can drink beer. And not just to drink beer but to meet the people who brew the beer and understand the facilities' (A, ιδιοκτήτης μικροζυθοποιίας και εκπρόσωπος του LBD, 60 ετών)

Ενώνοντας τις δυνάμεις τους, οι ζυθοποιίες δημιουργούν ένα ελκυστικό εμπορικό σήμα για την προώθηση των προϊόντων τους. Αυτό περιλαμβάνει την προβολή της μπύρας όχι απλώς ως ένα ακόμη αλκοολούχο ποτό, αλλά ως μια αυθεντική εμπειρία, όπου ο πελάτης αφιερώνει τον ελεύθερο του χρόνο για να γνωρίσει την διαδικασία παρασκευής της και τους παραγωγούς της.

' we thought that it would be good not to organize the party by ourselves but establishing partnership with the other people, restaurants, bars, art galleries [...] there are some places that we call co-working places so. We started making establishing partnership with them and they join us in those parties' (A, ιδιοκτήτης μικροζυθοποιίας και εκπρόσωπος του LBD, 60 ετών)

Οι διοργανωτές της LBD συνασπίζονται με άλλες επιχειρήσεις εκτός του κλάδου με κοινό συμφέρον να ενισχύσουν τη φήμη της περιοχής. Μαζί διοργανώνουν εκδηλώσεις στη γειτονιά (βλ. δρόμοι Capitão Leitão και Afonso Pennedo) που προσελκύουν έως και δύο χιλιάδες επισκέπτες (Συνέντευξη με τη ζυθοποιία Lince).

Οι επιχειρήσεις παρέχουν στη συνεργασία αυτή και τις υπηρεσίες στις οποίες εξειδικεύονται. Στο παρακάτω χωρίο ο εκπρόσωπος μιας διαφημιστικής εταιρείας που είναι εγκατεστημένη στην περιοχή αναφέρεται σε αυτή τη συνεργασία:

Lisbon Beer District, is the joint effort of three competitors, to try to bring people in this area, and the craft beer movement, and we've been working with them, offering some of our services marketing and communication, to help promote the area which is also our area, so we've been partnering with them, offering our services that usually we get money for, but we're doing this for free to help promote the area (F. εργαζόμενος σε διαφημιστική εταιρεία, 33 ετών)

Υπάρχει δηλαδή ένα οργανωμένο δίκτυο συνεργιών μεταξύ επιχειρήσεων που βασίζεται σε κοινούς στόχους και επιδιώξεις. Οι συνεργαζόμενες εταιρείες όπως η διαφημιστική εταιρεία που αναφέρεται στο απόσπασμα, παρέχει δωρεάν τις υπηρεσίες της όχι για να

προωθήσει απευθείας τα δικά της προϊόντα αλλά τη δράση του LBD. Κίνητρο είναι δημιουργία ενός brand με δυναμική "spill-over" δηλαδή τη σύνδεση ενός προϊόντος με μια θετική εικόνα ώστε να επωφεληθούν και άλλα. "

Σε αυτή τη περίπτωση, η σύνδεση της Marvila με ένα δημοφιλές αλκοολούχο ποτό όπως η μπύρα είναι μια προσπάθεια επιρροής των αναπαραστάσεων για την περιοχή προς μια κατεύθυνση που συνδέεται με την εκλεπτυσμένη κατανάλωση.

Με αυτό το τρόπο οι επιχειρήσεις της περιοχής συνεργαζόμενες προσπαθούν να επηρεάσουν και να προωθήσουν μια συγκεκριμένη ταυτότητα για την περιοχή.

So we told them this year we are going to have a Santos party in Marvila so and we have the support of the Junta de Freguesia and so on and I think they are very happy with that because in some way they are coming back to their youth, you know. (A, ιδιοκτήτης μικροζυθοποιίας και εκπρόσωπος του LBD, 60 ετών)

Η συνεργασία αυτή συγκεντρώνει αρκετή δυναμική που κερδίζει την στήριξη της τοπικής αυτοδιοίκησης που επιθυμεί να ενισχύσει τις εκδηλώσεις που διοργανώνει. Ταυτόχρονα επιδιώκουν να τονίσουν ότι αυτές οι επιλογές τους έχουν ένα θετικό αποτέλεσμα στη γειτονιά και ακολουθούν τις επιθυμίες των μακροχρόνιων κατοίκων..

Υπάρχουν όμως και άλλες παρόμοιες συνεργασίες στην περιοχή όπως εκείνη μεταξύ επιχειρήσεων στον χώρο της τέχνης. Οι γκαλερί των οδών Capitão Leitão και Afonso Pennedo συντονίζουν τα εγκαίνια των εκθέσεων τους για τη δημιουργία νυχτερινών εκδηλώσεων "art walk". Με αυτόν τον τρόπο, είναι πιθανό να προσελκύσουν περισσότερους επισκέπτες και δημοσιότητα.

Όταν παραβρέθηκα σε τέτοιες βραδιές η περιοχή γύρω από την οδό Capitão Leitão ήταν γεμάτη από επισκέπτες, κάποια επιφανή πρόσωπα της λισαβονέζικης πολιτικής και δημοσιογραφικής σκηνής, που έπιναν το ποτό τους, συζητούσαν για την έκθεση, με δυνατότητα να συνεχίζουν την βραδιά τους σε κάποιο άλλο εστιατόριο ή μπαρ της περιοχής.

Με αυτό το τρόπο, οι επιχειρήσεις επηρεάζουν και προσπαθούν να ελέγξουν τις αναπαραστάσεις της περιοχής ώστε να προσελκύσουν την πελατεία που επιθυμούν.

Πρωθούν την περιοχή ως μια αυθεντική γειτονιά, με χειροποίητα προϊόντα φτιαγμένα από το μεράκι μικρών επιχειρήσεων, μακριά από το τουριστικοποιημένο κέντρο.

Οι επιχειρήσεις που είναι εγκατεστημένες στην περιοχή έχουν μεγάλη δημόσια έκθεση λόγω της δραστηριότητάς τους (κυρίως πολιτιστική, ψυχαγωγική και νυχτερινή ζωή αλλά και συγκεκριμένοι χώροι εργασίας που φιλοξενούν καλλιτέχνες) αλλά και λόγω της ιδιότητας των ιδιοκτητών τους που έχουν πρόσβαση σε κοινωνικό κεφάλαιο, δίκτυα.

Εικόνα 64 „Καλώς Ήρθατε στη Marvila: 50 λόγοι για να ανακαλύψετε τη πιο δημιουργική γειτονιά της Λισαβόνας – Εστιατόρια, Μπαρ, Γιορτές, Cowork, Τέχνη, Διακόσμηση”. Το εξώφυλλο του τεύχους νο. 537 (10-16 Ιανουαρίου, 2018) του περιοδικού Time Out Lisbon όπου γίνεται αφιέρωμα στη νέα επιχειρηματικότητα της Marvila. Στη φωτογραφία εικονίζονται ιδιοκτήτες των μικροζυθοποιιών, μπαρ, γκαλερί και νέων εστιατορίων της περιοχής στο χώρο της μικροζυθοποιίας Musa.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι επιχειρήσεις για τις διαφημιστικές τους καμπάνιες χρησιμοποιούν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (βλ. Lifestyle περιοδικό όπως το Time Out Lisbon βλ, Εικόνα 64, ημερίσιες εφημερίδες) αλλά και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Με συχνές αναρτήσεις σε ιστοσελίδες όπως το Facebook και το Instagram, ανακοινώνουν τις εκδηλώσεις που διοργανώνουν, δίνουν δώρα προς τους „ακολούθους“ (followers) τους, αναδημοσιεύουν αναρτήσεις χρηστών που αφορούν την επιχείρησή τους αλλά και δημιουργικούς επαγγελματίες της περιοχής των οποίων το έργο θέλουν να αναδείξουν. Η χρήση αυτών των δικτύων τους επιτρέπει να προσεγγίσουν ένα κοινό με εκλεπτυσμένο γούστο ως επιθυμούν να έχουν ως πελατεία.

5.3.3. Θεσμικές παρεμβάσεις και πολεοδομικός σχεδιασμός

Στο κεφάλαιο 4.3 αναλύθηκαν οι προτεραιότητες των αστικών πολιτικών τις τελευταίες δεκαετίες. Επισημαίνεται η υπερβολική εστίαση στην ανάπτυξη του παραλιακού μετώπου. Καταδείχθηκε η βασική ατζέντα του πιο πρόσφατου PDM (2012).

Το παρόν κεφάλαιο επιθυμεί να συμβάλει στην κατανόηση της περιοχής μελέτης σχολιάζοντας:

α) τις ισχύουσες κατευθύνσεις του πολεοδομικού σχεδιασμού στην περιοχή μελέτης σύμφωνα με το PDM (2012)

β) έργα και δράσεις σε συγκεκριμένους τομείς που συνδέονται με την κατεύθυνση για αστική αναγέννηση.

5.3.3.i Πολεοδομικός Σχεδιασμός

Το εν ισχύ Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο της Λισαβόνας (PDM, 2012) ομαδοποιεί την επικράτεια του δήμου σε χωρικές ενότητες για το σχεδιασμό και τη διαχείριση UOPG

(Unidade Operativa de Planamento e gestao⁷⁴) εντοπίζοντας κοινά χαρακτηριστικά. Για την κάθε χωρική ενότητα προτείνονται πολιτικές και σειρά ενεργειών που ταιριάζουν στο επιλεγμένο προφίλ ανάπτυξης της περιοχής.

Η περιοχή μελέτης εντάσσεται σε δυο χωρικές ενότητες (UOPG):

-Η παραποτάμια περιοχή της Δ.Ε Marvila ομαδοποιείται μαζί με τις περιοχές St. Maria Olivais και Oriente, σχηματίζοντας την επιχειρησιακή ενότητα "Oriental" (με την ονομασία UOPG2).

-Το Beato συνδυάζεται με την τουριστική, ιστορική γειτονιά Graça και τις κυρίως οικιστικές São João και Penha de França (με την ονομασία UOPG6).

Στις δύο περιπτώσεις, τονίζεται η σημασία για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς των περιοχών, η ιστορική διαδρομή "Caminho do Oriente" που λέγεται ότι "συνδέει" τις δύο τοποθεσίες. Η πολιτιστική κληρονομιά, ο πολιτισμός και η εκπαίδευση αποτελούν κεντρικούς τομείς παρέμβασης, με το σχέδιο να προτείνει νέες εγκαταστάσεις (όπως βιβλιοθήκες ή ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης).

Αυτή η ενασχόληση με την πολιτιστική κληρονομιά ενσωματώνεται σε διάφορους κανονισμούς σχεδιασμού και αρχιτεκτονικής. Υπό αυτή την έννοια, μεγάλο μέρος της παραλιακής ζώνης και των δύο UOPG χαρακτηρίζεται ως "Αρχαιολογική περιοχή 3ου επιπέδου"⁷⁵. Ο όρος αυτός οριοθετεί μια περιοχή πιθανών αρχαιολογικών ευρημάτων. Σύμφωνα με το PDM (2012, σ. 69, 70) οι οικοδομικές δραστηριότητες και οι τρόποι πολεοδομικών παρεμβάσεων που επηρεάζουν το υπέδαφος πρέπει να διερευνώνται, δεδομένου ότι υπάρχει πιθανότητα να βρεθούν αρχαιότητες.

Επιπλέον, αρκετές δομημένες κατασκευές στην περιοχή έχουν χαρακτηριστεί βάσει Δημοτικού Διατάγματος και ως "στοιχεία δημοτικής κληρονομιάς ενδιαφέροντος".

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει όχι μόνο οικοδομήματα, αλλά και ποικίλα στοιχεία που συμβάλλουν στην "ιστορική διατήρηση του τοπίου".

---

⁷⁴ Το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο του 2012 ορίζει τις UOPG ως περιοχές με αστική και γεωγραφική ταυτότητα που παρουσιάζουν ένα σημαντικό επίπεδο λειτουργικής αυτονομίας και αποτελούν τελικά μια εδαφική ενότητα αναφοράς για το δημοτικό σχεδιασμό και τη διαχείριση.

⁷⁵ Όρος στα πορτογαλικά: Nivel Arqueológico III. Η σπουδαιότητά του μετράται σε κλίμακα από το I (μεγαλύτερη προτεραιότητα) έως το III.

Σε αυτή την κατηγορία περιλαμβάνεται ένας τύπος δρόμου με στενό πλάτος (azinhaga) χαρακτηριστικός της αστικής ανάπτυξης των προηγούμενων αιώνων, που συναντάται στο βόρειο τμήμα της περιοχής μελέτης. Επιπλέον, περιλαμβάνονται διάφορα αντικείμενα, όπως ένα μεταλλικό ανδρικό ουρητήριο στην πλατεία David Leandro ή οι μεγάλες μεταλλικές κατασκευές που έχουν απομείνει από το πρώην εργοστάσιο Gaz στην Matinha.

Όσον αφορά τη σημασία και τις κατευθύνσεις του PDM για τις δύο περιοχές, στην περίπτωση της UOPG2, εντοπίζονται "αστικές ασυμμετρίες κοινωνικού χαρακτήρα" και "φαινόμενα αστικού κατακερματισμού".

Σύμφωνα με το Σχέδιο, αυτά θα πρέπει να ελαχιστοποιηθούν μέσω της αστικής ανάπλασης, ιδίως στις περιοχές που έχουν χαρακτηριστεί ως BIPZIP.

Επισημαίνεται η σημασία της ενίσχυσης της προσφοράς απασχόλησης στην περιοχή, καθώς και της ενίσχυσης της προσφοράς ενοικιαζόμενης κατοικίας. Δεδομένης της σημασίας του σιδηροδρομικού σταθμού Oriente που βρίσκεται στην περιοχή UOPG2, η ενίσχυση της θέσης του στη μητροπολιτική περιοχή είναι στο πεδίο εφαρμογής, με τη βελτίωση των συνδέσεων μεταξύ των πυλών διεθνούς σημασίας (σιδηροδρομικός σταθμός Oriente, μελλοντικό και υφιστάμενο αεροδρόμιο).

Στη UOPG6, αναγνωρίζεται η επικρατούσα διαδικασία αστικής αλλαγής που καθοδηγείται από την πολιτιστική κληρονομιά και τον τουρισμό, έτσι ώστε οι προτάσεις ανάπλασης να δομούνται γύρω από την προώθηση αυτών των τομέων.

Στις δύο χωρικές ενότητες, η CML έχει προσδιορίσει περιοχές BIP/ZIP με προτεραιότητα παρέμβασης. Τα δημόσια κονδύλια που διατίθενται σε έργα BIP/ZIP είναι σύμφωνα με το δήμο της Λισαβόνας τα κύρια εργαλεία για την προώθηση αυτής της διαδικασίας ανάπλασης. Η CML έχει υποδείξει εννέα περιοχές στη Δ.Ε Marvila που είναι επιλέξιμες για έργα. Όλες αυτές βρίσκονται σε γειτονίες κοινωνικής κατοικίας στην ενδοχώρα, περιοχές που έχουν χαρακτηριστεί ως κρίσιμο πεδίο δράσης που είναι επιλέξιμες για τέτοιες πολιτικές.

Επιπλέον, προτείνεται ένα δίκτυο ήπιας κινητικότητας, όπως η δημιουργία μιας ζώνης 30 χλμ. (γύρω από την αποβάθρα Ροσο do Bispo), πεζόδρομοι, ποδηλατόδρομοι που θα συνδέουν τις παράκτιες περιοχές αναψυχής (Parque Ribeirinho Oriental έως St.

Apolonia). Οι δύο UOPG διασχίζονται από σημαντικό άξονα μεταφορών, av. Infante D. Henrique, οπότε προτείνεται η αναμόρφωσή του.

Όσον αφορά την προσφορά στέγασης και στις δύο περιοχές, υπάρχει δημοτική κληρονομική στέγαση (Vilas;), όπως και πρόταση για μια επεξεργασμένη στρατηγική.

Επιπλέον, μεγάλο μέρος της επιφάνειας της περιοχής μελέτης χαρακτηρίζεται είτε ως "Traçado Urbano A" είτε ως "Espaços Centrais e Residenciais".

Ο πρώτος όρος, χαρακτηρίζει ιστορικές κεντρικές ή παραθαλάσσιες περιοχές, δίνει έμφαση στις οικιστικές χρήσεις επιτρέποντας όμως χρήσεις αναψυχής, τουρισμού κ.λπ. (συναντάται σε περιοχές όπως το Bairro Alto, η Lapa, η Alfama κ.λπ.).

Περιλαμβάνει περιορισμούς όσον αφορά το ύψος και την πρόσοψη του κτιρίου, που αποσκοπούν στη διατήρηση της ομοιογένειας των χαρακτηριστικών των δομημένων κατασκευών στην περιοχή. Η δυνατότητα κατεδάφισης ενός κτιρίου ρυθμίζεται αυστηρά.

Στην περιοχή μελέτης, η ζώνη "Traçado Urbano A" καλύπτει τις επιφάνειες που καταλαμβάνονται από μεγάλα ιστορικά κτίρια (βλ., Μοναστήρια) και τους οικιστικούς θύλακες της περιοχής- που χαρακτηρίζονται από δομημένες κατασκευές που χρονολογούνται από τους προηγούμενους αιώνες. Καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών UOPG2 της περιοχής μελέτης, περιλαμβάνει για παράδειγμα: οδός Duque de Lafões, Vila Maria Luisa, Alameda do Beato. Στο UOPG6, εντοπίζεται γύρω από οικιστικές χρήσεις στις οδούς Acucar str, Zofimo Pedroso, Vale de Formoso.

"Κεντρικοί και οικιστικοί χώροι" -υπό αυτόν τον χαρακτηρισμό οι περισσότερες από τις πρώην μονάδες ελαφριάς βιομηχανικής παραγωγής- βρίσκονται αναμειγμένες με οικιστικές και εμπορικές χρήσεις. Καλύπτει μεγάλο μέρος των επιφανειών της περιοχής μελέτης UOPG6. Περιλαμβάνει τις κενές εκτάσεις της Matinha, τις ανακαινισμένες αποθήκες γύρω από την πλατεία David Leandro και την οδό Capitão Leitão.

Άλλα σημαντικά στοιχεία της περιοχής, όπως το HCB (πρώην εργοστάσιο προμηθειών τροφίμων για τον Στρατό) και άλλες στρατιωτικές εγκαταστάσεις, ομαδοποιούνται σε μια κατηγορία για "Uso Especial de Equipamentos" (Χρήση- Εγκαταστάσεις με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά).

Τα μεγάλα βιομηχανικά κτίρια από τα τέλη του 20ου αιώνα (βλέπε, Matinha) υπάγονται στην κατηγορία "Espaços de Uso Especial de Equipamento". Τέτοια κτίρια προορίζονται

για εξοπλισμό κοινής ωφέλειας μεγάλων διαστάσεων, αλλά μέχρι 20% -το πολύ- της επιφάνειάς τους, μπορεί να καλυφθεί από άλλες χρήσεις.

Το παραθαλάσσιο πάρκο που προβλέπεται να κατασκευαστεί στις αποβάθρες Matinha εμπίπτει στην κατηγορία "Espacos Verdes Ribeirinhos".

Οι μη δομημένες εκτάσεις, εκτός από τις εκτάσεις αναψυχής, ομαδοποιούνται στην κατηγορία Χώροι πρασίνου, αναψυχής και γεωργικής παραγωγής (Espacos Verde de Recreio e Produção).

Τέτοιες επιφάνειες βρίσκονται σε μεγαλύτερο ποσοστό στην ενδοχώρα και των δύο UOPG. Στην περιοχή μελέτης βρίσκονται γειτονικά των στρατιωτικών εγκαταστάσεων (UOPG2) και του Ιδρύματος Santa Casa (UOPG6).

Λαμβάνεται επίσης υπόψη η γεωμορφολογία της περιοχής, το σύστημα θέας και το τοπίο. Η σκάλα στη συμβολή των οδών Capitão Leitão και José Domingos Barreiros αποτελεί τον κύριο πεζόδρομο που συνδέει την παραλιακή περιοχή Marvila με την ενδοχώρα καθώς και τον σιδηροδρομικό σταθμό (Marvila) και χαρακτηρίζεται ως "Geomonumento".

5.3.4.ii Δράσεις σε συγκεκριμένους τομείς

Δημόσιοι χώροι και μεταφορικές υποδομές

Έχει επισημανθεί ότι οι δημόσιοι χώροι και οι υποδομές εμφανίζονται ως δείκτες της ποιότητας ζωής και ως εκ τούτου ως κρίσιμα στοιχεία για τη διαμόρφωση του τόπου και την ελκυστικότητα των αστικών περιοχών.

Οι χώροι πρασίνου και αναψυχής προβλέπεται να καλύψουν την ανατολική όχθη του ποταμού Τάγου ξεκινώντας από το Parque das Nações. Στον κόλπο Braço de Prata, τα σχέδια ανάπτυξης πολυτελών κατοικιών (Prateato) περιλαμβάνουν τη διαμόρφωση ενός πράσινου χώρου αναψυχής 4,2 εκταρίων στην όχθη του ποταμού.

Ο δήμος της Λισαβόνας προκήρυξε διεθνή διαγωνισμό- τελικά επιλέχθηκε η πρόταση του αρχιτεκτονικού γραφείου τοπίου F|C36⁷⁶ . Μετά από συμφωνία δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, ιδιώτες εταιρείες⁷⁷ πρόκειται να εκτελέσουν τα έργα ανάπτυξης (αναμένεται να διατεθούν 3, 85 εκατ. ευρώ)⁷⁸ .

Οι κατασκευαστικές εργασίες έχουν ήδη ξεκινήσει και η περιοχή θα περιλαμβάνει μεγάλες εκτάσεις με γκαζόν, ποδηλατόδρομους, χώρους για στάση και αναψυχή ακόμη και βιβλιοθήκη. Υπάρχοντα κτήρια βιομηχανικής κληρονομιάς, όπως η Tabaqueira (πρώην εργοστάσιο καπνού), που προβλέπεται να ανακαινιστούν προκειμένου να φιλοξενήσουν εμπορικούς χρήσεις.

Τέλος, η δημόσια τέχνη και συγκεκριμένα τα γλυπτά, αποτελούν τα τοπία αυτού του παραποτάμιου μονοπατιού αναψυχής⁷⁹. Ήδη ένα μεγάλο άγαλμα (μήκους 100 μέτρων και πλάτους 80 μέτρων) του γλύπτη José Guimarães με τίτλο "Λισαβόνα με τα χρώματα της πορτογαλικής σημαίας" έχει τοποθετηθεί στην πλατεία 25 Απριλίου (Εικόνα 6. 5).

---

⁷⁶ F|C architects site: <http://www.fc-ap.com/trabalhos/parque-ribeirinho-oriente-lisboa>

⁷⁷ Lisfundo Real Estate Investment Fund, represented by its management company, **NORFIN (Sociedade Gestora de Fundos de Investimento Imobiliários, SA)**

⁷⁸CML documents about the launch of the international competition regarding the Eastern Riverfront Park: <http://www.cm-lisboa.pt/viver/urbanismo/concursos/concurso-internacional-para-concecao-para-elaboracao-do-projeto-do-parque-ribeirinho-oriente>

⁷⁹ **In the Braço de Prata will soon appear one** of the largest gardens in Lisbon, Publico Newspaper, Published in 13.01.2018 available at: <https://www.publico.pt/2018/01/13/local/noticia/no-braco-de-prata-vai-surgir-em-breve-um-dos-maiores-jardins-de-lisboa-1799176>

Εικόνα 65 Πλατεία 25^{ης} Απριλίου, Braço de Prata. Πηγή: <https://toponimialisboa.wordpress.com/2013/04/24/praca-25-de-abril/>

Επιπλέον, το δημοτικό πρόγραμμα "Μια πλατεία για κάθε γειτονιά" (περίοδος παρέμβασης 2017/2020)⁸⁰ που προσβλέπει στη βελτίωση των δημόσιων χώρων είναι παρόν στην περιοχή μελέτης.

Η "Alameda do Beato" (Δ.Ε Beato) αν και „λεωφόρος“,⁸¹ έχει επιλεγθεί ως ένα από τα σημεία παρέμβασης. Η Alameda σ'αυτή τη περίπτωση έχει τη μορφή νησίδας, μεταξύ των δυο λωρίδων κυκλοφορίας, στο σημείο όμως που ο δρόμος καταλήγει σε αδιέξοδο.

Σήμερα, χρησιμοποιείται για τη στάθμευση των ΙΧ των περίοικων ενώ χαρακτηριστική είναι η σκίαση και το πυκνό φύλλωμα των ψηλών δέντρων που βρίσκονται σ'αυτή. Γειτνιάζει με κτήρια αρχιτεκτονικής κληρονομιάς (βλ. το μοναστήρι του Beato Antonio και το εργοστάσιο "A nacional") και γύρω της υπάρχουν λίγες εμπορικές δραστηριότητες (βλ. συνοικιακό καφενείο, κομμωτήριο).

Το σχέδιο του δήμου της Λισαβόνας προβλέπει στην επέκταση των πεζοδρομίων γύρω από την Alameda και την αναδιοργάνωση του χώρου στάθμευσης. Θα ενισχυθούν οι φυτεύσεις και ο εξοπλισμός του δημόσιου χώρου (βλ. καθίσματα, σιντριβάνια). Τα νέα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν αναμένεται να αντλήσουν έμπνευση από την ιστορική αρχιτεκτονική της περιοχής.

---

⁸⁰ Uma praça em cada bairro (A square for every neighborhood) program presentation in municipal site: <http://www.cm-lisboa.pt/viver/urbanismo/espaco-publico/uma-praca-em-cada-bairro>

⁸¹ Κυριολεκτικά στα πορτογαλικά Alameda σημαίνει λεωφόρος

Εικόνα 66 Η Alameda do Beato πριν από τα έργα (άνω φωτογραφία) και το σχέδιο ανάπλασης της (κάτω φωτογραφία). Πηγή: Google maps street view και διαδικτυακή σελίδα του δήμου Λισαβώνας βλ. <https://www.lisboa.pt/atualidade/noticias/detalhe/requalificacao-do-espaco-publico-na-alameda-do-beato>

Τέλος, η CML επιθυμεί, να προσθέσει σε αυτό το κίνητρο αποκατάστασης για εμπορική αναζωογόνηση, τη μετατροπή των χρήσεων του ισογείου γύρω από την Alameda. Τα έργα προβλέπεται να ολοκληρωθούν στα μέσα του 2021.

Το ζήτημα των υποδομών μεταφορών είναι επίσης καίριο. Η προσβασιμότητα της περιοχής μελέτης, έχει περιγραφεί ως περιορισμένη σε άρθρα καθημερινών εφημερίδων και πρόσφατα από στελέχη της CML. Τα σχέδια ανάπλασης της παραποτάμιας περιοχής έχουν προκαλέσει πρόσφατα το ενδιαφέρον για την ανάπτυξη νέων υποδομών μεταφοράς. Οι προτάσεις αποσκοπούν στην ενίσχυση του άξονα από τα δυτικά προς τα ανατολικά της Λισαβώνας.

Δύο σχέδια έχουν συζητηθεί και έχουν τύχει προσοχής από τα μέσα ενημέρωσης τα τελευταία χρόνια:

-η συγχώνευση της κυκλικής σιδηροδρομικής γραμμής με εκείνη του Cascais (δυτικό τμήμα της Λισαβώνας- θαλάσσιο μέτωπο) για τη δημιουργία της "πέμπτης γραμμής του μετρό", -η CML διεξάγει εκστρατεία για την αλλαγή αυτή στην κεντρική διοίκηση⁸²

και

-η επέκταση του τραμ ώστε να διασχίσει την προκουμαία από το Oeiras (δυτικά) στο Sacavem (ανατολικά)⁸³.

Ως εκ τούτου, η περιοχή μελέτης θα εξυπηρετείται συχνά από μέσα μεταφοράς που βασίζονται σε ράγες προς το κέντρο και τη δυτική Λισαβόνα.

Το πρόγραμμα BiP/Zip

Η περιοχή μελέτης έχει αποτελέσει πεδίο εφαρμογής κοινωνικών προγραμμάτων. Τα κρατικά σχέδια ανάπτυξης στην παραποτάμια περιοχή, έχουν προκαλέσει το ενδιαφέρον για την επικράτεια των Δ.Ε Marvila και Beato.

Η διάθεση κονδυλίων από το δήμο της Λισαβώνας αποβλέπει στη βελτίωση της ποιότητας ζωής και την "εξισορρόπηση" των ανισοτήτων στο σύνολο της περιοχής.

Από την έναρξή του το 2011, το πρόγραμμα BiP/Zip (βλ. κεφάλαιο 4.1) έχει εντοπίσει αρκετές περιοχές "παρέμβασης προτεραιότητας" στις ενορίες Marvila και Beato.

Όπως φαίνεται στο χάρτη (Figure 4) 9 περιοχές έχουν οριοθετηθεί στο διοικητικό έδαφος της Marvila, ενώ στο Beato 3. Η περιοχή με αριθμό 53 - "Marvila Velha"⁸⁴ είναι η μόνη που βρίσκεται στην περιοχή μελέτης.

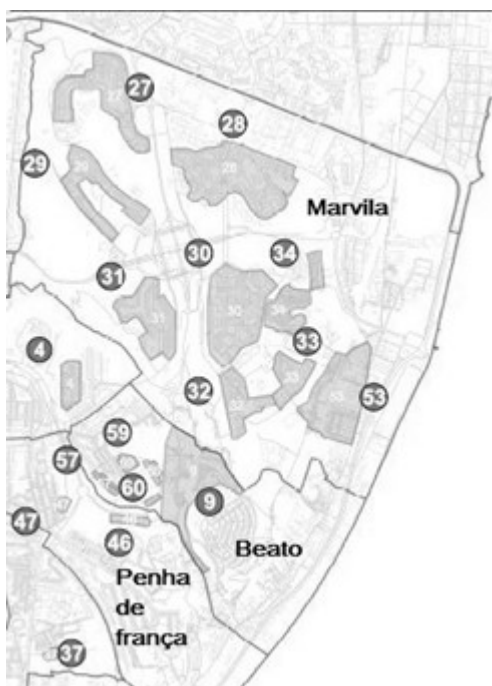
---

⁸² „CML wants Circular railway line as the fifth metro line”, δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα „O Corvo” στις 12.04.2018 διαθέσιμο στο: <https://ocorvo.pt/camara-de-lisboa-quer-linha-de-cintura-como-quinta-linha-do-metro-e-ligada-a-cascais>

⁸³ „Lisbon City Council wants to connect Oeiras to Sacavém by tram”, δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Diário de Notícias στις 03.04.2019 διαθέσιμο στο: <https://www.dn.pt/pais/camara-de-lisboa-quer-ligar-oeiras-a-sacavem-atraves-de-eletrico-10756171.htm>

⁸⁴ Στα πορτογαλικά „Παλιά Marvila» όνομα που της αποδώθηκε από το πρόγραμμα BiP/Zip

Εικόνα 67 Οι περιοχές παρέμβασης του προγράμματος BIP/ZIP στις Δ.Ε Marvila και Beato. Πηγή: bipzip.cm-lisboa.pt/

Από την αρχή του προγράμματος BirZip (2011 έως το 2019), έχουν υλοποιηθεί έργα στις περιοχές 27, 28, 30, 31, 33, 34 (βλ. γειτονιές με κοινωνικές κατοικίες).

Αρκετές από τις παρεμβάσεις έχουν κοινωνικό χαρακτήρα (όπως προγράμματα για ανέργους, εκπαιδευτικά προγράμματα για ηλικιωμένους και νέους) ενώ άλλες στοχεύουν στο φυσικό χώρο των γειτονιών (βλ. συντήρηση δημόσιου χώρου).

Αξίζει να συζητηθεί το πρόγραμμα „Rés do Chão”⁸⁵ που υλοποιεί ένα σχέδιο δράσης για την αύξηση της πληρότητας των ισόγειων κενών χώρων (περιοχές 30, 32, 33 γειτονιές της Alfinetes) στο πλαίσιο ενός οράματος αστικής ανάπλασης για την περιοχή.

Στην περιοχή μελέτης υλοποιήθηκαν λίγα έργα το 2014, το 2015 και το 2018. Τα σχέδια αστικής ανάπλασης σχετίζονται με τη λήψη αυτής της απόφασης.

⁸⁵ Στα πορτογαλικά „ισόγειο». Η σελίδα του προγράμματος είναι διαθέσιμη στο σύνδεσμο: <https://resdochao.org/quemsomos/#resdochao>

Το πρόγραμμα χρηματοδότησης Bipzip στήριξε καλλιτεχνικές και δημιουργικές δραστηριότητες στη περιοχή μελέτης.

Το 2014, το έργο "Desenhar Redes" (Σχεδιάζοντας δίκτυα) μια συνεργασία του Atelier Mob architects και τοπικών συλλόγων⁸⁶ έκανε καλλιτεχνικές παρεμβάσεις σε δημόσιους χώρους και εκπαιδευτικά εργαστήρια με θέμα την αστική αλλαγή της γειτονιάς.

Το 2015 επιλέχθηκε το πρόγραμμα „Marvila Recicla“(Marvila Recycles)⁸⁷ για να ξεκινήσει ένα εργαστήριο ξυλουργικής και σεμινάρια επιχειρηματικότητας ως πρόταση κατά του μεγάλου ποσοστού ανεργίας της περιοχής.

Τέσσερα χρόνια μετά, η έδρα του (Armazem/αποθήκη 16) φιλοξενεί έναν χώρο συνεργασίας για δημιουργικούς επαγγελματίες.

Πολιτιστική πολιτική και πολιτική πολιτιστικής κληρονομιάς στην περιοχή

"Η Marvila θα είναι ένα από τα σημαντικότερα κέντρα πολιτισμού, μάθησης, συναναστροφής και ενσωμάτωσης. [...] Ο πολιτισμός είναι άλλωστε μια κινητήρια δύναμη, απαραίτητη για την πόλη μας και από σήμερα, αυτή η δύναμη θα βιωθεί εδώ στη Marvila". Fernando Medina, Δήμαρχος Λισαβόνας Ομιλία στα εγκαίνια της βιβλιοθήκης της Marvila, 27.11.2016⁸⁸

Ο πολιτισμός και η πολιτιστική κληρονομιά είναι βασικοί τομείς που „οδηγούν“ τον αστικό μετασχηματισμό υπό την καθοδήγηση του κράτους. Θεωρούνται κλάδοι που θα ενισχύσουν την συνοχή της τοπικής κοινότητας.

Οι παρεμβάσεις της δημοτικής πολιτικής, κυμαίνονται από τη στήριξη πολιτιστικών χώρων, μέχρι δράσεις σχετικά με το δομημένο περιβάλλον πολιτιστικής κληρονομιάς.

---

⁸⁶ Ateneu Madre Deus, Associação de Pais e Encarregados de Educação dos Alunos do Agrupamento de escolas Luís António Verney – APELAV, GI Amigos de Marvila Velha, Externato Camilo Castelo Branco. Περιγραφή του προγράμματος διαθέσιμη στο: <http://bipzip.cm-lisboa.pt/index.htm?l=2014> (no.70)

⁸⁷ Περιγραφή του προγράμματος διαθέσιμη στο: <http://bipzip.cm-lisboa.pt/index.htm?l=2015> (project no.008)

⁸⁸ Η ομιλία του Fernando Medina στο κανάλι του δήμου στο YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=WKL9jRYwsdM>

Στην πρώτη περίπτωση, οι καλλιτεχνικοί χώροι της περιοχής, συμπεριλαμβάνουν δημοτική χρηματοδότηση για τις δραστηριότητές τους: θέατρα (βλέπε Iberico & Meridional), μουσεία (βλέπε Azulejo), ίδρυμα εκπαίδευσης τέχνης (βλέπε, Ar.CO). Το δίκτυο των δημόσιων βιβλιοθηκών επεκτείνεται στην περιοχή. Στα τέλη του 2016, εγκαινιάστηκε μια μεγάλη βιβλιοθήκη στη γειτονιά της κοντά στον προαστιακό σιδηρόδρομο.

Οι καλλιτεχνικές πρωτοβουλίες διαχέονται στους δημόσιους χώρους. Η δημοτική γκαλερί αστικής τέχνης (GAU- Galleria Arte Urbana) αποτελεί επίσης σημαντική συνιστώσα αυτής της πολιτικής. Η κοινωνική γειτονιά γύρω από τη βιβλιοθήκη βρίσκεται στο επίκεντρο μιας μεγάλης παρέμβασης το 2016. Η GAU διόρισε καλλιτέχνες για να καλύψουν με τοιχογραφίες διάφορα κτίρια κοινωνικών κατοικιών.

Όσον αφορά τη διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, η CML διεξάγει εργασίες αποκατάστασης σε διάφορα δημοτικά κτίρια της περιοχής (βλ. Εικόνα 68).

Εικόνα 68 Σκαλωσιές στην πρόσοψη του Palacio da Mitra (κτήριο του XVIII) στην οδό Açucar. Πηγή: ιδία επεξεργασία Μάιος 2018.

Δημιουργικές δραστηριότητες και Εμβληματικά έργα (Flagship project): Το Κέντρο Δημιουργικότητας του Beato / Beato Creative Hub (HCB)

Η αναπαραγωγή της έννοιας της "δημιουργικής πόλης" είναι στο πεδίο εφαρμογής των δημοτικών πολιτικών (βλ. κεφάλαιο 4.1). Κρατικοί φορείς ενεργοποιούν διαδικασίες για

τη δημιουργία έργων εμβληματικού μεγέθους ώστε να επηρεάσουν την ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων από ιδιότητες και να ενισχύσουν τη συστάδα δημιουργικών επιχειρήσεων. Η διαθεσιμότητα κτιρίων στην ιδιοκτησία των δημόσιων φορέων δίνει την ευκαιρία για την ανάπτυξη τέτοιων έργων.

Η περίπτωση του Κέντρου Δημιουργικότητας στο Beato (Hub Criativo do Beato -HCB) είναι κομβική για τη διαδικασία αστικού μετασχηματισμού.

Το πρώην βιομηχανικό συγκρότημα στρατιωτικού εξοπλισμού καλύπτει μια τεράστια επιφάνεια 35.000m² και περιλαμβάνει 20 κτίρια. Η CML έχει διαπραγματευτεί με το κεντρικό κράτος την 50ετή μισθωσή του⁸⁹. Ο δήμος διαφημίζει τη δυνατότητα του έργου να αναζωογονήσει την ανατολική παραλιακή περιοχή και να τοποθετήσει τη Λισαβόνα μεταξύ των επιτυχημένων δημιουργικών πόλεων.

Η STARTUP Lisboa⁹⁰ είναι υπεύθυνη για το έργο, εκπροσωπώντας το δήμο της Λισαβόνας. Αυτή η μη κερδοσκοπική ένωση ιδρύθηκε το 2011 στο πλαίσιο σύμπραξης δημόσιου και ιδιωτικού τομέα του Δήμου Λισαβόνας, της Montepio Bank και της IAPMEI (Πορτογαλική Υπηρεσία Ανταγωνιστικότητας και Καινοτομίας).

Ενώ η CML είναι υπεύθυνη για τη βελτίωση και τη συντήρηση των υποδομών μεταφορών και επικοινωνιών, οι εταιρείες-μισθωτές θα πρέπει να αναλάβουν το κόστος για την ανακατασκευή των κτιρίων. Οι εταιρείες που εισέρχονται στο HCB επιλέγονται με βάση κριτήρια "καινοτομίας" (συνέντευξη).

Μεταξύ των επιλεγμένων διεθνώς γνωστών εμπορικών σημάτων είναι η BMW, η CS Berlin και η πορτογαλική ζυθοποιία Super Bock κ.λπ. Στο συγκρότημα πραγματοποιούνται ήδη διεθνείς τεχνολογικές εκδηλώσεις (βλ. Web Summit) και πολιτιστικές εκδηλώσεις. Οι εργασίες αποκατάστασης και κατασκευής έχουν ήδη ξεκινήσει από το καλοκαίρι του 2018. Έργα οδοποιίας μικρής κλίμακας παραδόθηκαν το 2020 ενώ το πρώτο από τα κτίρια αναμένεται να είναι έτοιμο στο τέλος του 2021.

---

⁸⁹ The complex is under central state ownership. CML has negotiated a 50 year lease (Interview with Start Up Lisboa 09.04.2018).

⁹⁰ START UP Lisboa, private non-profit associative initiative of the CML (2009-2010 municipal budget), supported by Montepio Geral Bank and governmental agency IAPMEI – Agency for Competitiveness and Innovation, site: <http://www.startuplisboa.com/#about>

Αναμένεται αστική ανανέωση στη γύρω περιοχή: δημιουργικοί χώροι εργασίας έχουν δημιουργηθεί, άλλοι (CS) έχουν ανακοινώσει τη μετεγκατάστασή τους στην περιοχή ενώ οι βραχυχρόνιες μισθώσεις πολλαπλασιάζονται⁹¹

Τέλος, εκτός από τα εμβληματικά έργα, το πορτογαλικό κράτος υποστηρίζει την έναρξη ποικίλων „Δημιουργικών“ πρωτοβουλιών με τη διάθεση κονδυλίων της ΕΕ (Ορίζοντας 2020, Interreg) στην περιοχή. Για παράδειγμα η επιτυχημένη μικροζυθοποιία της Marvila συγκαταλέγεται μεταξύ των έργων που υλοποιούνται με την οικονομική βοήθεια του Ορίζοντα 2020⁹².

Πρωτοβουλίες κοινωνικής στέγασης: το πρόγραμμα "προσιτό ενοίκιο" (O programa Renda Acessível)

Με την αύξηση του κόστους των ενοικίων στις κεντρικές περιοχές της Λισαβόνας (λόγω της τουριστικοποίησης) και την αύξηση της δημόσιας αμφισβήτησης, η CML έχει αναπτύξει το πρόγραμμα "Προσιτό ενοίκιο", το οποίο διαφέρει πολύ από τις προηγούμενες παρεμβάσεις κοινωνικής στέγασης (βλ. PER).

Πρώτον, το πρόγραμμα αυτό προορίζεται για τις "μεσαίες τάξεις", εκείνες των οποίων το εισόδημα είναι υψηλότερο για να είναι επιλέξιμες για κοινωνική στέγαση. Επιπλέον, βασίζεται σε μια σύμπραξη δημόσιου και ιδιωτικού τομέα: Η CML θα παράσχει τη γη και τα δομικά έργα πολεοδόμησης, ενώ ένας ιδιώτης εργολάβος αναλαμβάνει την κατασκευή ή την αποκατάσταση των κατοικιών αλλά και τα έργα συντήρησης, εισπράττοντας τελικά τα ενοίκια από τους ενοικιαστές. Η διάρκεια της σύμβασης προβλέπεται να διαρκέσει 35-50 έτη.

Ο δήμος Λισαβόνας έχει ανακοινώσει την προσφορά σχεδόν έξι χιλιάδων κατοικιών σε περιοχές όπως Parque das Nações, Benfica, Penha de França, São Vicente, Beato, Lumiar στην πρώτη φάση. Στη Δ.Ε Marvila, έχουν ανακοινωθεί δύο περιοχές

---

⁹¹ Proximity to HCB is a key advantage advertised in many of the short-term rentals

⁹² **Project duration: May 2016 to May 2018 received 40% of its total budget (800.000€)** for the building rehabilitation, equipment and branding (approved budget plan available at https://cervemusa.com/wp-content/themes/musa/ficha_tecnica.pdf)

παρέμβασης: στη γειτονιά Quinta Marques d' Abrantes, Parque Bela Vista Este και Bela Vista Oeste.

Στην πρώτη περίπτωση, έχουν ήδη παρουσιαστεί τα σχέδια κατασκευής, νεόδμητων 363 κατοικιών, διατεταγμένων σε πέντε κτίρια. Θα βρίσκονται κοντά στην πρόσφατα εγκαινιασμένη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Marvila και στη στάση του προαστιακού σιδηροδρόμου Marvila. Όσον αφορά τις χρήσεις γης, η πλειονότητα των κατασκευασμένων επιφανειών (90%) θα είναι κατοικίες, με ένα 3% για εμπορικά καταστήματα και 5% για χώρους γραφείων.

Η ανταπόκριση της τοπικής κοινωνίας δεν ήταν ευνοϊκή για τα σχέδια αυτά, όπως αναφέρεται σε καθημερινές εφημερίδες⁹³. Οι κάτοικοι των κοινωνικών κατοικιών επισημαίνουν ότι η Δ.Ε τους είναι ήδη πυκνοδομημένη (2η σε πληθυσμό στο δήμο Λισαβόνας) ως εκ τούτου, θα προτιμούσαν δημοτικές επενδύσεις που αυξάνουν τη βιωσιμότητα, όπως χώρους πρασίνου, υποδομές αθλητισμού και αναψυχής.

5.3.4 Κοινωνικό προφίλ

Αυτό το υποκεφάλαιο αποσκοπεί στη σύνθεση του κοινωνικού προφίλ της περιοχής μελέτης. Η επιλεγείσα μεθοδολογία περιλαμβάνει:

α) την ανάλυση ποσοτικών δεδομένων που παρείχε το Πορτογαλικό Στατιστικό Ινστιτούτο (Instituto Nacional Statistica INE) για μια περίοδο τριών δεκαετιών (Εθνική Απογραφή Πληθυσμού ετών 1991, 2001, 2011).

Αναμφίβολα η επικείμενη απογραφή πληθυσμού του 2021 θα παράσχει σημαντικά στοιχεία για την κατανόηση του αστικού μετασχηματισμού στην περιοχή.

Δυστυχώς, τη στιγμή εκπόνησης της εργασίας δεν έχει ολοκληρωθεί.

---

⁹³ Marvila residents want green areas in the open spaces of the neighborhood instead of affordable income buildings, published on 21.01.2019 available at: <https://ocorvo.pt/moradores-de-marvila-querem-zonas-verdes-nos-descampados-do-bairro-em-vez-de-predios-de-renda-acessivel/>

β) την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων από την έρευνα πεδίου, όπως συμμετοχική παρατήρηση και συνεντεύξεις με επαγγελματίες και κατοίκους της περιοχής.

5.3.5.i Δημογραφικά χαρακτηριστικά

Οι μεταβλητές που επιλέχθηκαν επιτρέπουν την κατανόηση του προφίλ των κατοίκων (ηλικία, εκπαίδευση και επαγγελματική κατάσταση) αλλά και των συνθηκών κατοικίας τους και του δομημένου περιβάλλοντος της περιοχής.

Οι πληροφορίες αυτές μπορούν να παράσχουν κατανόηση της διαδικασίας μετασχηματισμού στην περιοχή και επισημαίνονται από τη βιβλιογραφία σχετικά με τη διαδικασία αστικής αναγέννησης, τον εξευγενισμό (rent gap, βλ. Smith 1987, Zukin 2010), την πολιτιστική και κοινωνική αναπαραγωγή (Bourdieu 1984).

Έτσι, τα επεξεργασμένα δεδομένα αφορούν το πιο μακροσκοπικό επίπεδο (υπομήμημα 7) που παρέχονται από το Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο (INE Portugal). Αυτό επέτρεψε την ανάκτηση στατιστικών στοιχείων για την περιοχή μελέτης.

Ως εκ τούτου, κατέστη δυνατή η διερεύνηση του ιδιαίτερου προφίλ της μελέτης περίπτωσης και η σύγκριση με τις τάσεις που επικρατούν στην ευρύτερη διοικητική περιοχή της.

Για την ανάλυση του πληθυσμού επιλέχθηκαν στοιχεία για τον "μόνιμο" πληθυσμό (população residente⁹⁴). Η κατηγορία αυτή προσδιορίζει με μεγαλύτερη ακρίβεια τον πραγματικό (μακροχρόνιο) πληθυσμό κατοίκων. Περιλαμβάνει όλα τα άτομα που κατοικούν στην περιοχή, ακόμη και αν απουσιάζουν προσωρινά, άτομα ξένης υπηκοότητας που διαμένουν για περισσότερο από ένα έτος στην περιοχή κλπ.

Αρχικά, η ανάλυση του μόνιμου πληθυσμού, έχει ως στόχο να εγγράψει την περιοχή μελέτης, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μεταβολών στο δήμο της Λισαβόνας αλλά και στην ανατολική παράκτια περιοχή.

---

⁹⁴ Ορισμός του όρου στη διαδικτυακή σελίδα του Εθνικού Στατιστικού Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE βλ. <https://smi.ine.pt/Conceito/Detalhes/6259>

Επιλέχθηκαν έξι διοικητικές περιοχές, με χωρικούς δεσμούς με την περιοχή μελέτης, για να αναδειχθούν αυτές οι δυναμικές σε δημογραφικό επίπεδο. Πρόκειται για Δ.Ε των οποίων η διοικητική επικράτεια ,αποτελεί μέρος της περιοχής μελέτης και των άμεσων γειτόνων τους. Η δημογραφική τους σημασία στο Δήμο της Λισαβόνας φαίνεται στον Πίνακα 9.

	1991	2001	2011
Δήμος Λισαβόνας	100	100	100
Δ.Ε St.Maria dos Olivais	7,7	8,2	9,3
Δ.Ε Penha de França	2,7	2,45	2,3
Δ.Ε São João	3,3	3	2,8
Δ.Ε Marvila	7,2	6,9	7,0
Δ.Ε Beato	2,6	2,5	2,2
Περιοχή μελέτης	0,30	0,3	0,2

Πίνακας 9 Βάρος της επικράτειας: Πηγή: Απογραφή 1991, 2001, 2011: INE Πορτογαλία

Η περιοχή της ανατολικής ακτής της Λισαβόνας συγκεντρώνει δύο από τις μεγαλύτερες και πολυπληθέστερες Δ.Ε του δήμου Λισαβόνας: St. Maria dos Olivais και Marvila⁹⁵ (Εικόνα 69).

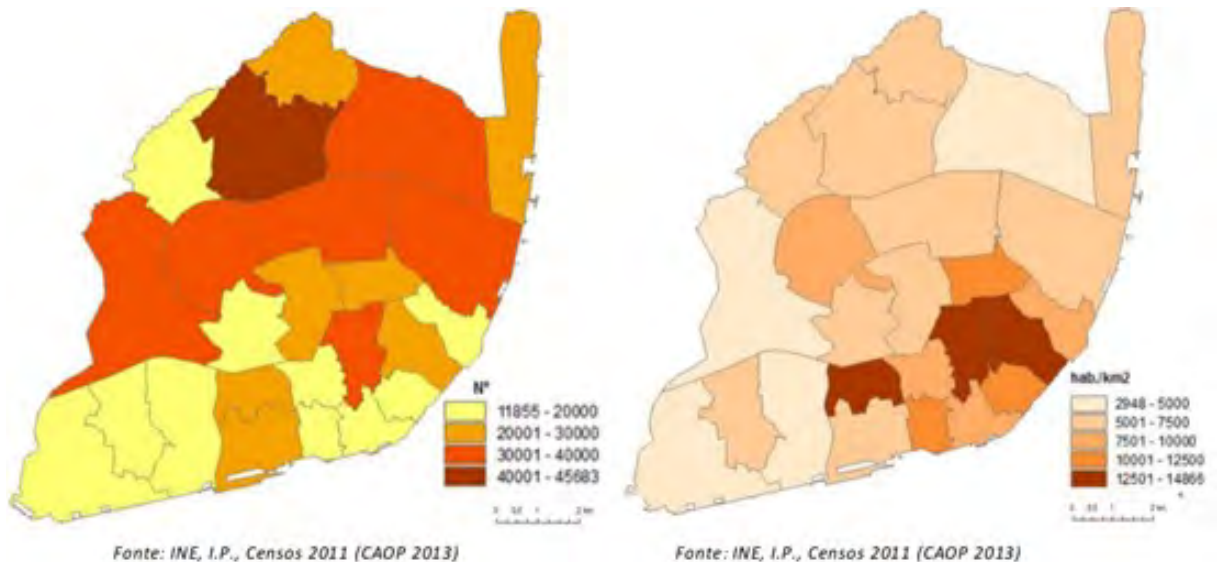
Οι Δ.Ε αυτές, έχουν χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα (Εικόνα 69, Πίνακας 9). Λόγω της μεγάλης επιφάνειάς τους, συγκεντρώνουν ποικίλα εδαφικά χαρακτηριστικά.

Για παράδειγμα, στην περίπτωση της St. Maria dos Olivais, η πρώην βιομηχανική όχθη του ποταμού, έχει μετατραπεί στη πλειονότητα της στη νεόδμητη γειτονιά Parque das Nações, ενώ η ενδοχώρα , συγκεντρώνει κοινωνικές κατοικίες αλλά και το διεθνές αεροδρόμιο Portela της Λισαβόνας. Διοικητικές ενότητες όπως το São João, Beato, Penha de França με μικρότερο (απόλυτο) πληθυσμό και έκταση είναι πιο πυκνοκατοικημένες.

⁹⁵ Η St Maria dos Olivais είναι η πολυπληθέστερη και μεγαλύτερη σε επιφάνεια Δ.Ε στην CML (απογραφή 2011 INE PT). Μετά τη διοικητική μεταρρύθμιση της 8ης Νοεμβρίου 2011 (νόμος n.º 56/2012), η ενορία χωρίστηκε σε Olivais και Parque das Nações (γειτονιά που αναπτύχθηκε για την EXPO98). Η Marvila είναι η 3η πολυπληθέστερη και η 2η μεγαλύτερη σε έκταση Δ.Ε του δήμου Λισαβόνας. Η διοικητική μεταρρύθμιση (2012) δεν επηρέασε την διοικητική της επικράτεια.

Πέντε από αυτές τις χωρικές ενότητες έχουν άνοιγμα προς τον Τάγο, με εξαίρεση την Penha de França. Η περιοχή μελέτης εμφανίζεται στη συμβολή δύο διοικητικών περιοχών με διαφορετικά χωρικά χαρακτηριστικά.

Εικόνα 69 Μόνιμος πληθυσμός (αριστερά), πυκνότητα πληθυσμού (δεξιά) ανά Δ.Ε στο Δήμο Λισαβόνας. Πηγή: Lisbon Social Analysis document 2015-16, 'Rede Social de Lisboa' διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://observatorio-lisboa.eapn.pt/ficheiro/DIAGN%C3%93STICO_SOCIAL_SINOPSE.pdf

Ο μόνιμος πληθυσμός της πόλης παρουσιάζει μείωση τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Εξαιρέση αποτελεί η Δ.Ε Santa Maria de Olivais της οποίας ο πληθυσμός αυξάνεται από το 2001 στο 2011. Αυτή η αύξηση οφείλεται στην ανάπτυξη της νέας γειτονιάς Parque das Nações.

Κατά τη δεκαετία του 1990, παρατηρείται σημαντική μείωση του πληθυσμού στις διοικητικές περιοχές, αυτή η τάση είναι πιο ήπια στη περιοχή μελέτης. Απ' την άλλη στη δεκαετία του 2000, η περιοχή μελέτης παρουσιάζει ,απότομη μείωση του πληθυσμού, πιο έντονη από εκείνη της διοικητικής της επικράτειας.

Όπως υποστηρίζει η Pereira (2013), η διαδικασία της αποβιομηχάνισης και η στροφή της οικονομίας στον τριτογενή τομέα, είναι σημαντικοί παράγοντες για αυτή τη δημογραφική μεταβολή στο ανατολικό παράκτιο μέτωπο της Λισαβόνας, που ιστορικά ήταν έντονα βιομηχανοποιημένο.

Επίσης, οι στεγαστικές πολιτικές εκείνης της περιόδου ευνοούσαν την “προαστιοποίηση” (βλ. κίνηση από το δήμο της Λισαβόνας προς ευρύτερη μητροπολιτική περιοχή).

	1991	(1991-2001) %	2001	(2001-2011) %	2011
Δήμος Λισαβόνας	663394	-15	564657	-3	547733
Δ.Ε Santa Maria dos Olivais	51367	-9,7	46410	10	38102
Δ.Ε São João	21960	-22,3%	17073	-11%	15187
Δ.Ε Penha de França	17885	-23,3%	13722	-7%	12780
Δ.Ε Marvila	47827	-19%	38767	-2%	38102
Δ.Ε Beato	17494	-18,6%	14241	-13%	12429
Περιοχή μελέτης	1999	-7,6%	1848	-34%	1212

Πίνακας 10 Μόνιμος Πληθυσμός Πηγή: Απογραφή 2011, INE Πορτογαλία

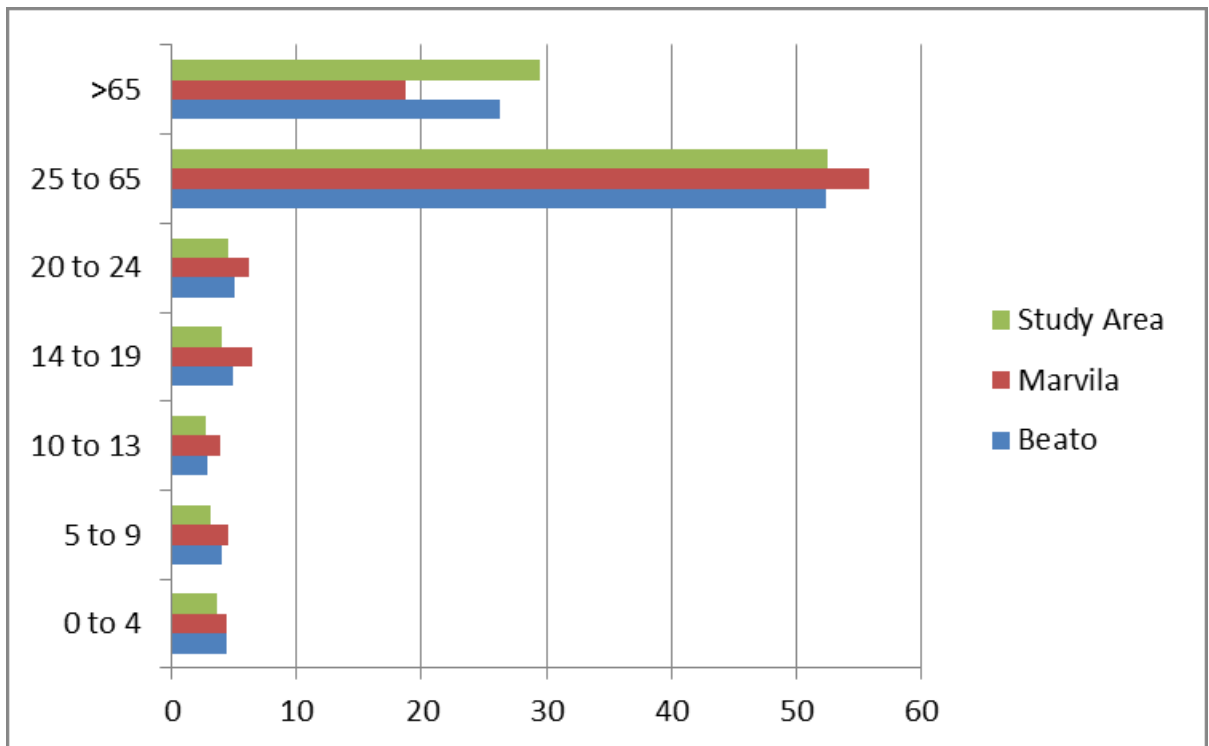
Τα γραφήματα (Εικόνα 70, Εικόνα 71) και στον Πίνακα 10 παρέχουν ορισμένες πληροφορίες σχετικά με το προφίλ του οικιστικού πληθυσμού. Μεταξύ των μεταβλητών επιλέχθηκαν η ηλικία, το επίπεδο εκπαίδευσης και η επαγγελματική κατάσταση. Αναφέρεται ο ποικίλος χαρακτήρας των διοικητικών περιοχών, ενώ προκύπτουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων τμημάτων τους όπως η περιοχή μελέτης.

Συνολικά, ο Δήμος της Λισαβόνας φαίνεται να έχει περισσότερο γερασμένο πληθυσμό από την ευρύτερη μητροπολιτική περιοχή του (LAM) και τον εθνικό μέσο όρο (Lisbon Social Analysis 2015).

Οι Δ.Ε που συγκεντρώνουν νεότερο πληθυσμό βρίσκονται μάλλον στον εξωτερικό "κύκλο" της δημοτικής επικράτειας (Lisbon Social Analysis 2015: 37). Η Marvila και το γειτονικό Parque das Nações, συγκαταλέγεται μεταξύ των πέντε δημοτικών ενοτήτων με

τον νεότερο πληθυσμό⁹⁶. Η τάση αυτή αντικατοπτρίζεται επίσης στο γράφημα 1, όπου και η Δ.Ε Beato φαίνεται να έχει πιο γερασμένο πληθυσμό.

Η περιοχή μελέτης έχει ηλικιωμένους κατοίκους που αντιπροσωπεύουν σχεδόν το 30% του πληθυσμού της, ξεπερνώντας τον δημοτικό μέσο όρο (18%) (απογραφή INE 2011).

Εικόνα 70 Πληθυσμιακή Πυραμίδα. Ο κάθετος άξονας αντιπροσωπεύει την ηλικία των κατοίκων, ο οριζόντιος το ποσοστό του αριθμού των κατοίκων με τη συγκεκριμένη ηλικία. Πηγή: Απογραφή 2011, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE.

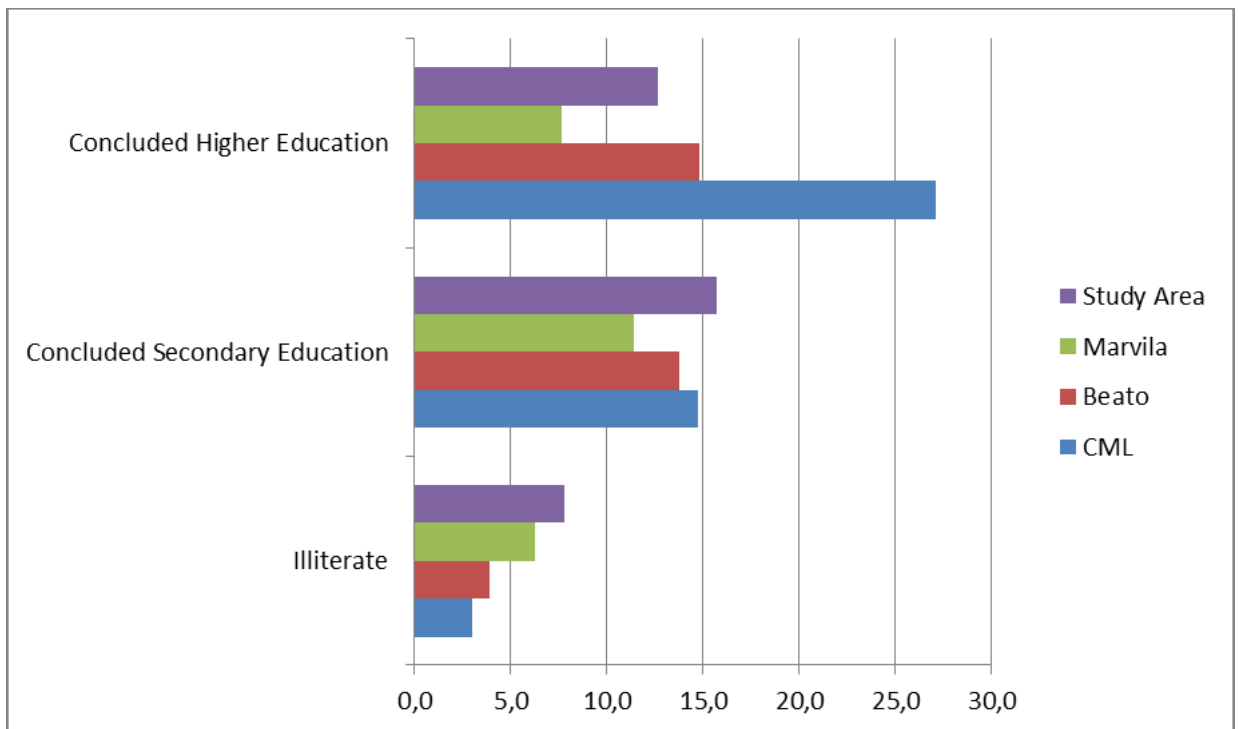
Ως εκ τούτου, φαίνεται ότι το παράκτιο τμήμα και των δύο Δ.Ε συγκεντρώνει πιο γερασμένο πληθυσμό σε σχέση με την ευρύτερη επικράτεια.

Επιπλέον, όσον αφορά το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων, τα στοιχεία σε εθνική κλίμακα καταδεικνύουν ότι ο Δήμος της Λισαβόνας συγκεντρώνει πολύ περισσότερους πτυχιούχους από τη μητροπολιτική του περιοχή και τον εθνικό μέσο όρο (Lisbon Social Analysis 2015: 32).

⁹⁶ Άτομα Ηλικίας (1 -14 χρόνων) και (15-24 χρονών)

Παρόλα αυτά, όταν εστιάζουμε στην ανατολική επικράτεια της Λισαβόνας, φαίνεται ότι οι Δ.Ε όπως οι Marvila, Beato, Olivais έχουν τους λιγότερους πτυχιούχους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και αυξημένο ποσοστό αναλφάβητων (ειδικά η Δ.Ε Marvila).

Στο ακόλουθο γράφημα (Εικόνα 71), η τάση αυτή μπορεί να παρατηρηθεί με περισσότερες λεπτομέρειες.

Εικόνα 71 Εκπαιδευτικό επίπεδο των κατοίκων (%). Πηγή: Απογραφή 2011, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας (INE), ίδια επεξεργασία.

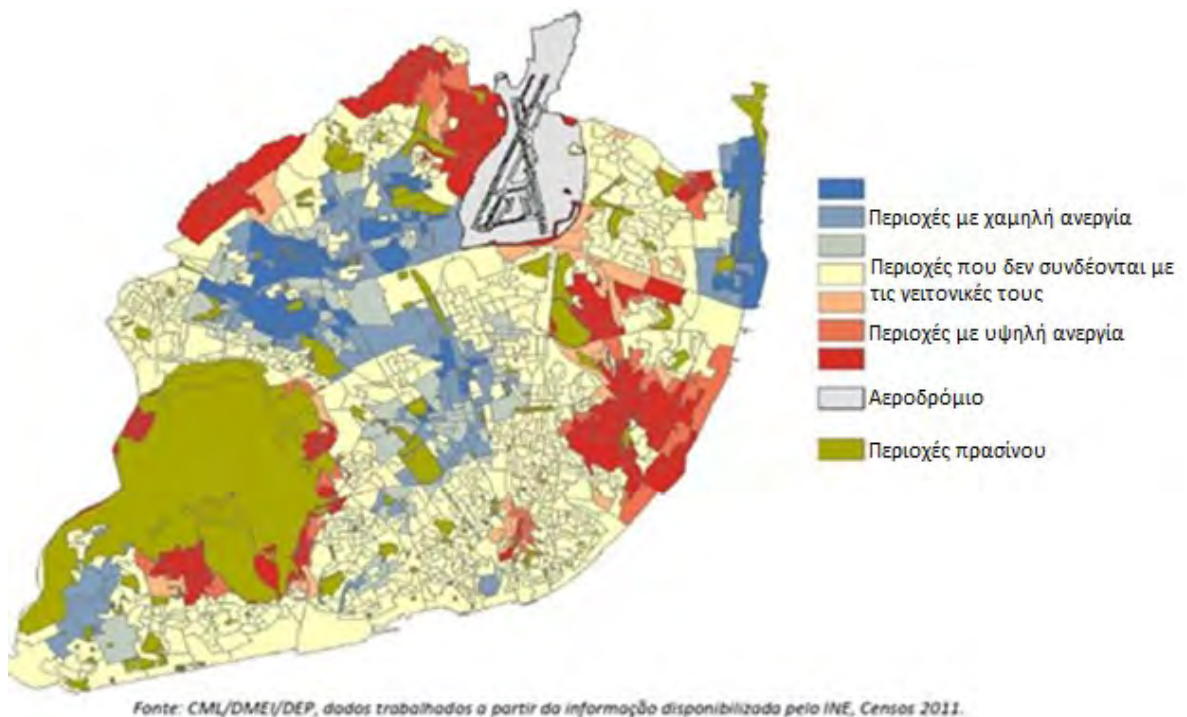
Στην περιοχή μελέτης επικρατούν δύο τάσεις: ο αριθμός των αναλφάβητων είναι υπερδιπλάσιος από το μέσο όρο του δήμου ενώ ο αριθμός πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι υποδιπλάσιος. Συνολικά, οι κάτοικοι του Beato (κατά μέσο όρο) έχουν παρακολουθήσει μεγαλύτερα επίπεδα εκπαίδευσης, ωστόσο, εξακολουθούν να είναι λιγότεροι από το μέσο όρο του CML.

Το επόμενο θέμα επικεντρώνεται στην κατανόηση της επαγγελματικής δυναμικής στην περιοχή. Σε γενικές γραμμές (Εικόνα 72), φαίνεται ότι περιοχές "κρίσιμες για την ανεργία" (Lisbon Social Analysis 2015: 75) βρίσκονται στην περιφέρεια του δήμου (βλ., βόρεια) αλλά και στις ανατολικές και δυτικές Δ.Ε (βλ. παρηκμασμένος βιομηχανικός τομέας).

Οι δύο Δ.Ε που εξετάζονται (Marvila και Beato) είναι κρίσιμες περιοχές ενώ, το γειτονικό Parque das Nações είναι μία από τις περιοχές με τη χαμηλότερη ανεργία (με μπλε χρώμα: "areas de Baixo desemprego").

Ως εκ τούτου, το ανατολικό μέτωπο της Λισαβόνας εμφανίζεται ως μια ποικιλόμορφη περιοχή με κοινωνικές ανισότητες οι οποίες έχουν επιδεινωθεί μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης (Lisbon Social Analysis 2015: 74, Εικόνα 72)

Επιπλέον, όταν εστιάζουμε στα στοιχεία της απογραφής του 2011 (Πίνακας 10), η περιοχή μελέτης φαίνεται να συγκεντρώνει υψηλότερο μέσο ποσοστό ανεργίας από τον μέσο όρο του δήμου.

Εικόνα 72 Ποσοστό ανεργίας στο δήμο Λισαβόνας (κρίσιμες περιοχές με κόκκινο χρώμα). Πηγή: 2011, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE, Lisbon Social Analysis document 2015-16 (σελ. 76), 'Rede Social de Lisboa' διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://observatorio-lisboa.eapn.pt/ficheiro/DIAGN%C3%93STICO_SOCIAL_SINOPSE.pdf

Ταυτόχρονα, πάνω από το 27% του πληθυσμού της είναι συνταξιούχοι. Μια ένδειξη επίσης για τη γήρανση του πληθυσμού που συνδέεται με τα ευρήματα της Εικόνα 70 Πληθυσμιακή Πυραμίδα. Ο κάθετος άξονας αντιπροσωπεύει την ηλικία των κατοίκων, ο οριζόντιος το ποσοστό του αριθμού των κατοίκων με τη συγκεκριμένη ηλικία. Πηγή: Απογραφή 2011, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE..

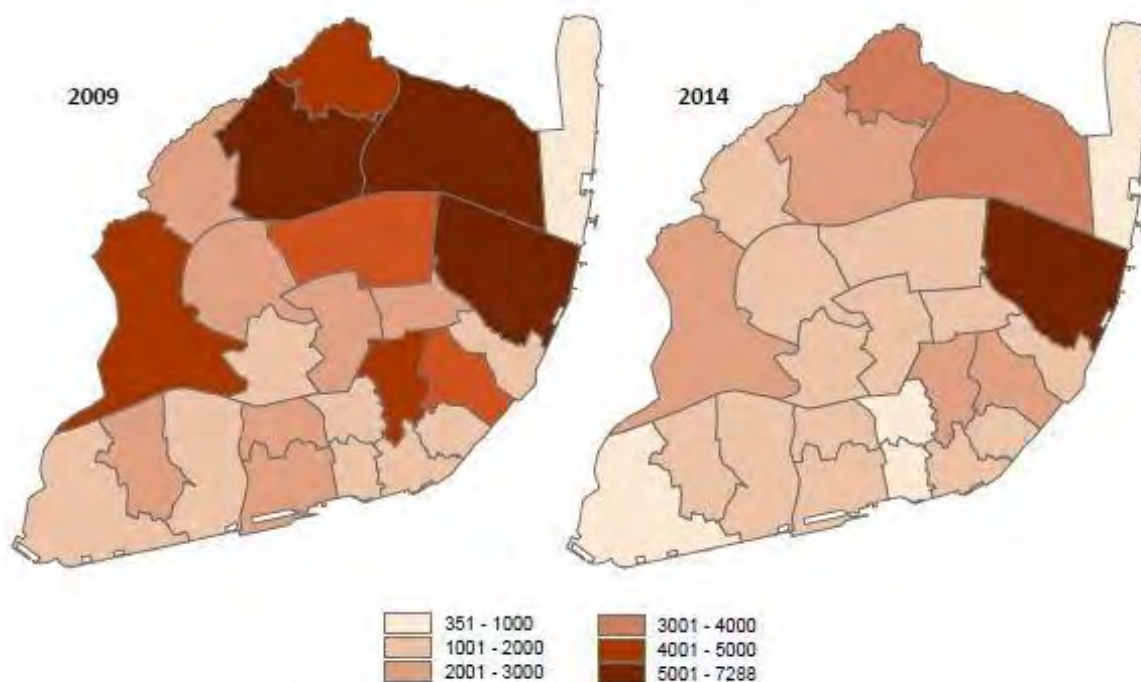
2011	Απασχολούμενοι	Άνεργοι	Συνταξιούχοι
Δήμος Λισαβόνας	37,2	5,0	22,8
Beato	32,3	6,3	25,0
Marvila	35,4	7,1	21,5
Περιοχή μελέτης	29,9	6,1	27,5

Πίνακας 11 Κατάσταση Απασχόλησης των κατοίκων (ποσοστό). Πηγή: Απογραφή 2011, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας (INE), ίδια επεξεργασία.

Η Marvila είναι η Δ.Ε με τον νεότερο πληθυσμό (Εικόνα 70) και ως εκ τούτου συγκεντρώνει περισσότερο ενεργό πληθυσμό (Πίνακας 11). Έχει σχετικά υψηλότερη ανεργία από το μέσο όρο του Δήμου και την Δ.Ε Beato.

Για να κατανοήσουμε βαθύτερα τον κοινωνικό ιστό της περιοχής, προτείνω να αντιπαραβάλουμε τα στοιχεία αυτά με το έγγραφο κοινωνικής ανάλυσης (Rede Social de Lisboa 2015) που αφορά τον αριθμό των οικογενειών που λαμβάνουν κοινωνικά επιδόματα (Εικόνα 73).

Titulares de Abono de Família (nº), Lisboa e freguesias, 2009 e 2014

Fonte: ISS, IP- Gabinete de Planeamento e Estratégia

Εικόνα 73 Αριθμός δικαιούχων οικογενειακών επιδομάτων το 2009 (αριστερά) και το 2014 (δεξιά). Πηγή: Rede Social de Lisboa 2015:96

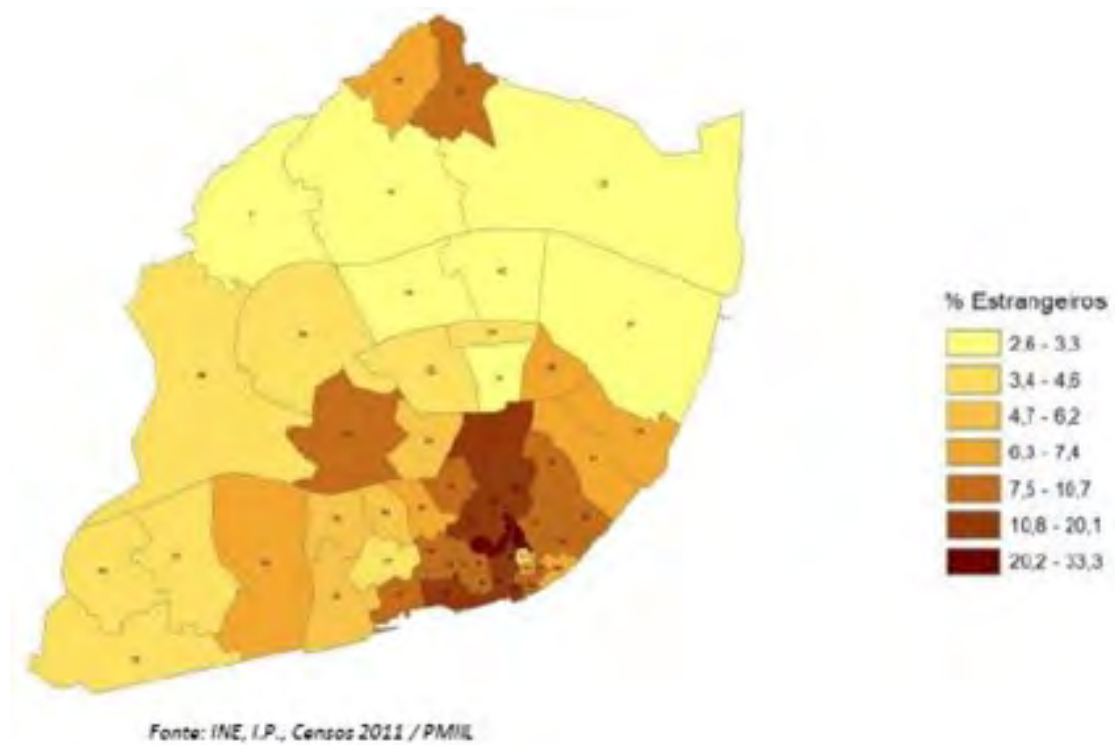
Παρόλα αυτά, η αλλαγή των κριτηρίων (2010) σύμφωνα με τα οποία δίνονται τα οικογενειακά επιδόματα μείωσε σημαντικά τους δικαιούχους. Με εξαίρεση, η Δ.Ε της Marvila συνεχίζει το 2014 να έχει παρόμοιο αριθμό δικαιούχων, τον υψηλότερο στην περιοχή του δήμου.

Όσον αφορά την ιθαγένεια των κατοίκων, το 5,8% των κατοίκων της Λισαβόνας⁹⁷ είχαν ξένη υπηκοότητα (αυξητική τάση χρόνο με το χρόνο -στοιχεία έως το 2014). Πρόκειται για ένα σχετικά υψηλότερο ποσοστό σε σύγκριση με τη μητροπολιτική περιοχή (LAM) που αντανακλά το πόσο ελκυστική είναι η Λισαβόνα για τους κατοίκους από το εξωτερικό.

⁹⁷ 31 833 άτομα σε συνολικό πληθυσμό 547 733 ατόμων. Πηγή: Rede Social de Lisboa 2015 σελ. 98, διαθέσιμο στο:

https://observatoriolisboa.eapn.pt/ficheiro/DIAGN%C3%93STICO_SOCIAL_SINOPSE.pdf

Οι κοινότητες που περιβάλλουν το κέντρο και τα βόρεια προάστια προτιμώνται ως περιοχές κατοικίας. Το έγγραφο για την Κοινωνική Ανάλυση της Λισαβόνας (2015: 55) προσδιορίζει τη διαθεσιμότητα κατοικιών με χαμηλό ενοίκιο στις κεντρικές περιοχές ως αιτιολογία αυτής της προτίμησης, περιγράφοντας την κατάσταση το 2011.

Εικόνα 74 Ποσοστό κατοίκων με ξένη υπηκοότητα ανά Δ.Ε. Πηγή: *Social Lisboa 2015: 98* by 'Rede Social de Lisboa'

Όσον αφορά τη διοικητική επικράτεια που υπάγεται η περιοχή μελέτης, το Beato και το γειτονικό São João φαίνεται να συγκεντρώνουν περισσότερα αλλοδαπά άτομα, ενώ η Marvila και το Olivais είναι μεταξύ των Δ.Ε με το χαμηλότερο ποσοστό.

Η Βραζιλία, η Κίνα, το Cabo Verde, η Ρουμανία, η Αγκόλα, η Ουκρανία και η Ινδία είναι μεταξύ των επτά πρώτων χωρών προέλευσης, με τις πολυπληθέστερες κοινότητες στην πόλη, το 2011.

Σε σύγκριση με το 2008, το ποσοστό των ατόμων που προέρχονται από πορτογαλόφωνες χώρες μειώνεται (Βραζιλία κατά -11%, Cabo Verde -18%, Αγκόλα -8%), ενώ ο αριθμός των Κινέζων αυξάνεται (63%) (Έγγραφο κοινωνικής ανάλυσης της Λισαβόνας 2015).

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι, από το 2006 η νομοθεσία για την απόκτηση πορτογαλικής υπηκοότητας φιλελευθεροποιήθηκε. Μεταξύ 2008 και 2011 περίπου 130.000 κάτοικοι έλαβαν την ιθαγένεια.

Ως εκ τούτου, ο αριθμός των αλλοδαπών που γεννήθηκαν στη Λισαβόνα (συμπεριλαμβανομένων, μεταξύ άλλων, των μεταναστών που απέκτησαν την πορτογαλική ιθαγένεια) είναι υπερδιπλάσιος από εκείνον των αλλοδαπών.⁹⁸

Η Δ.Ε Marvila συγκεντρώνει πληθυσμούς από τις πρώην πορτογαλικές αποικίες μετά το τέλος του πολέμου και τη διάλυση του Estado Novo. Οι πληθυσμοί PALOP τείνουν να συγκεντρώνονται χωρικά⁹⁹ στην περιοχή με κοινωνικές κατοικίες στο βόρειο τμήμα της Δ.Ε (εκτός των ορίων της περιοχής μελέτης). Η Δ.Ε Beato φαίνεται να είναι προτιμώμενη περιοχή για Ουκρανούς και Ρουμάνους υπηκόους με ένα από τα υψηλότερα ποσοστά στο δήμο Λισαβόνας. Δυστυχώς το Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο δεν παρέχει στοιχεία σε χαμηλή κλίμακα σχετικά με την εθνικότητα των κατοίκων.

Τέλος, τα στοιχεία για το καθεστώς κατοίκησης συμβάλλουν στην κατανόηση της περιοχής. Το στεγαστικό απόθεμα φαίνεται να είναι στην πλειονότητά του (69,2 %) ενοικιαζόμενες κατοικίες σε ποσοστό μεγαλύτερο από τον δημοτικό μέσο όρο (69,2 βλ. Πίνακας 12).

2011	Ιδιόκτητες κατοικίες	Ενοικιαζόμενες κατοικίες
Δήμος Λισαβόνας	51,7	42,2
Περιοχή Μελέτης	23,7	69,2

Πίνακας 12 Καθεστώς κατοίκησης (%) στο Δήμο Λισαβόνας και στη περιοχή μελέτης (2011). Πηγή: Απογραφή 2011, Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο Πορτογαλίας INE. Ίδια επεξεργασία.

Αν και η δημόσια πολιτική ευνοούσε από τη δεκαετία του 1980 την ιδιοκατοίκηση, το μέτρο αυτό επηρέασε κυρίως τις προαστιακές περιοχές. Έτσι, η ενοικιαζόμενη κατοικία

⁹⁸ Diagnostico migrantes σελ. 52 διαθέσιμο στη σελίδα: https://observatorio-lisboa.eapn.pt/ficheiro/DIAGN%C3%93STICO_SOCIAL_SINOPSE.pdf

⁹⁹ Δημοτικό σχέδιο για την ένταξη των μεταναστών στη Λισαβόνα (Plano Municipal para a Integração de Imigrantes em Lisboa) σελ. 38,39 διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://observatorio-lisboa.eapn.pt/ficheiro/Plano-municipal-para-a-integra%C3%A7%C3%A3o-de-imigrantes-de-Lisboa_2015_17.pdf

είναι το πιο συχνό καθεστώς στέγης στις περιοχές (όπως η περιοχή μελέτης) που είχαν ήδη αστικοποιηθεί -πλησίον του κέντρου.

Τα στοιχεία που παρατέθηκαν συμβάλλουν στην κατανόηση του προφίλ των κατοίκων της περιοχής μελέτης ιδιαίτερα σε αυτή τη φάση χωρο-κοινωνικών αλλαγών.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ασχοληθώ με τους νέους κατοίκους- επαγγελματίες που δραστηριοποιούνται στην περιοχή.

5.3.5.ii Σκιαγράφηση των χαρακτηριστικών των επαγγελματιών σε δημιουργικές δραστηριότητες στην περιοχή μελέτης

Κατά κύριο λόγο οι πληροφορητές που συμμετείχαν στην έρευνα κατάγονται από την Πορτογαλία και η πορτογαλική γλώσσα είναι η μητρική τους. Εξαιρεση ένα άτομο που προέρχεται από τη Λατινική Αμερική με καταγωγή από τη Γερμανία. Όλοι οι πληροφορητές είναι λευκά άτομα.

Οι μισοί απ' τους Πορτογάλους συμμετέχοντες μεγάλωσαν στη Λισαβόνα. Όλοι οι συμμετέχοντες ζουν στην πόλη την τελευταία δεκαετία. Έχουν κάνει σπουδές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση σε τομείς όπως, κυρίως, οι καλές τέχνες, η αρχιτεκτονική, η δημοσιογραφία, οι οικονομικές επιστήμες αλλά και η πληροφορική (μηχανικοί). Επίσης, έχουν εμπειρία σπουδών, εργασίας ή και επαγγελματικών ταξιδιών σε πρωτεύουσες του εξωτερικού (κυρίως ΗΠΑ, χώρες της δυτικής Ευρώπης και Ισπανία). Οι πληροφορητές βρίσκονται σε διαφορετικές φάσεις της καριέρας τους, όμως όλοι είναι εγκατεστημένοι στην περιοχή για την επαγγελματική τους δραστηριότητα για περισσότερο από έναν χρόνο.

Αναλύοντας τις αντιλήψεις των πληροφορητών σχηματίστηκε μια αδρής μορφής ομαδοποίηση. Λήφθηκαν υπόψη οι ακραίες περιπτώσεις (βλ. outliers, Τσιωλής 2014), οι οποίες θα επισημανθούν στην ανάλυση που ακολουθεί, ώστε να αποδοθεί πληρέστερη και ποικιλόμορφη αναπαράσταση των πληροφορητών.

Ιδιοκτήτες επιχείρησης

Αυτή η ομάδα περιλαμβάνει έξι πληροφορητές (πέντε άνδρες και μια γυναίκα).

Τέσσερις είναι (συν) ιδιοκτήτες επιχείρησης που στεγάζεται σε ακίνητο που έχουν αγοράσει. Είναι όλοι γεννηθέντες μεταξύ 1950 και 1960 και έχουν μεγαλώσει στην Πορτογαλία. Τη στιγμή της συνέντευξης τρία άτομα είχαν πάνω από δύο δεκαετίες επαγγελματικής σταδιοδρομίας, εγκατεστημένοι στη Λισαβόνα ως αρχιτέκτονες, και ένα στον χώρο των καλών τεχνών. Για την εργασιακή τους δραστηριότητα έχουν λάβει βραβεία, έχουν δώσει συνεντεύξεις κλπ. Απασχολούν έως και δέκα εργαζόμενους.

Οι αρχιτέκτονες πληροφορητές ανέφεραν ότι είχαν επισκεφτεί πρωτύτερα την περιοχή μελέτης λόγω της επαγγελματικής τους δραστηριότητας σε κατασκευαστικά πρότζεκτ σε γειτονικές από-βιομηχανοποιημένες περιοχές της ανατολικής Λισαβόνας όπως Parque das Nações. Επίσης, δυο πληροφορητές ανέφεραν ότι η επαγγελματική απασχόληση των γονιών τους, που ήταν πολεοδόμοι αρχιτέκτονες που είχαν εργαστεί σε σχέδια ανοικοδόμησης της περιοχής Chelas ήταν αφορμή να επισκεφτούν και να γνωρίσουν την περιοχή.

Δύο από τους πληροφορητές κατοικούν επίσης στην περιοχή σε ιδιόκτητες μονοκατοικίες πρώην βιομηχανικούς χώρους, σε εγγύτητα με την επαγγελματική τους στέγη. Ένα τρίτο άτομο κατά τη συνομιλία ανέφερε ότι επρόκειτο να μετακομίσει στην περιοχή τον ερχόμενο χρόνο. Ανέφεραν ως πρώην χώρους κατοικίας μεσοαστικές γειτονιές του ιστορικού κέντρου της Λισαβόνας (όπως Santos) ή την περιοχή Parque das Nações.

Τέλος, δυο πληροφορητές αυτής της ομάδας είναι ιδιοκτήτες επιχειρήσεων (που απασχολούν εργαζόμενους) όμως νοικιάζουν το χώρο στέγασής της. Αυτοί δραστηριοποιούνται στον τομέα της εστίασης και παραγωγής ποτών (βλ. ιδιοκτήτης εστιατορίου και συν-ιδιοκτήτης μικροζυθοποιίας). Οι δύο πληροφορητές έχουν επίσης ανώτατες σπουδές (στα οικονομικά, δημοσιογραφία) και μετά από επιτυχημένη καριέρα δεκαετιών (ένα άτομο έπειτα από συνταξιοδότηση) αποφάσισαν να ασχοληθούν επαγγελματικά με ένα διαφορετικό τομέα.

Ελεύθεροι Επαγγελματίες

Αυτή η ομάδα περιλαμβάνει τέσσερα άτομα ηλικίας μεταξύ 30 και 40 χρονών που εργάζονται ως ελεύθεροι επαγγελματίες στην περιοχή. Όλοι νοικιάζουν το χώρο που έχουν ως επαγγελματική στέγη. Η επιχείρησή τους είναι ατομική και έχει ένα με πέντε

χρόνια λειτουργίας. Δραστηριοποιούνται στους τομείς της πληροφορικής (σχεδιασμός βιντεοπαιχνιδιών), των καλών τεχνών (ζωγραφική) και της συντήρησης έργων τέχνης. Τρεις πληροφορητές δήλωσαν ότι δεν ήταν γνώριμοι με την περιοχή πριν εγκατασταθούν εκτός από σπάνιες επισκέψεις για διασκέδαση στον πολυχώρο Fabrica Braço de Prata.

Μισθωτοί

Αυτή η κατηγορία αναφέρεται στους πληροφορητές που εργάζονται σε επιχείρηση της περιοχής (τρία άτομα ηλικίας 30-50 ετών) τα τελευταία τρία χρόνια (από τη στιγμή της συνέντευξης). Εργάζονται σε τομείς όπως εμπορία έργων τέχνης, διαφήμιση, και διοίκηση συνεργατικού χώρου εργασίας. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης παρατηρήθηκε ότι με το λόγο τους προσπάθησαν να εκπροσωπήσουν την επιχείρηση για την οποία εργάζονται σε συνδυασμό με στάσεις της προσωπικής τους ζωής.

Επαγγελματική πορεία & αλλαγή καριέρας

Στις τρεις ομάδες υπάρχουν πληροφορητές που ανέφεραν ότι τα τελευταία χρόνια έχουν αποφασίσει να ασχοληθούν με μια δημιουργική δραστηριότητα διαφορετική από το προηγούμενο επάγγελμα τους για το οποίο είχαν αντίστοιχες πανεπιστημιακές σπουδές. Χαρακτηριστικά δύο πληροφορητές, που παλαιότερα ασχολούνταν με τα οικονομικά σε πολυεθνική εταιρία, πλέον ασχολούνται με τις καλές τέχνες ή την παραγωγή μπύρας... Κύριο λόγο για την επιλογή τους ανέφεραν, την επιθυμία τους να ασχοληθούν με ένα χειροτεχνικό και „χειροπιαστό“ αντικείμενο που είχαν προηγουμένως ως χόμπι.

Αποπειράθηκαν τη στροφή σε διαφορετική καριέρα όταν κατάφεραν να έχουν αρκετές αποταμιεύσεις. Ενδεικτικά ο D, εργαζόμενος πλέον σε εργαστήριο που σχεδιάζει αντικείμενα για βιτρίνες καταστημάτων μόδας και ταυτόχρονα έχει το δικό του εργαστήριο ζωγραφικής, αναφέρει:

“I was a business consultant specialized in banking, I worked with a lot of people ended up all in this area [...] I always painted! I always did other stuff! [...] for me to do what I do now, I had to save money from things I did in the past” (D, εργαζόμενος σε στούντιο σχεδιασμού βιτρινών, 33 ετών)

Λόγοι εγκατάστασης στην περιοχή

Το χαμηλό κόστος πώλησης ή ενοικίασης σε συνδυασμό με το μέγεθος και τα χαρακτηριστικά του ακινήτου εμφανίζεται ως ένας από τους κυριότερους λόγους που αναφέρουν οι πληροφορητές όλων των ομάδων.

Τους επιχειρηματίες προσέλκυσε η ευκαιρία να μεταφέρουν ή να ξεκινήσουν τη δραστηριότητά τους σε ακίνητο με χαμηλό ενοίκιο ή ιδιόκτητο.

Ο F. αναφέρει τα κίνητρα της διαφημιστικής εταιρείας στην οποία εργάζεται ώστε να εγκατασταθεί στην περιοχή:

I think the main reason we moved here it's because it was cheaper and it allowed us to have a space like this. So, when we decided to move here 3 years ago, we were a smaller company, but we had a big ambition both for the company and **the space. We wanted to have a space that was more than an office. That's why** we designed and built this office, that used to be a garage and a warehouse. We **tried to design a space that was I don't know, fitted our needs** and work process, instead of finding an already built process (F, εργαζόμενος σε διαφημιστική εταιρεία, 30 ετών)

Η εγκατάσταση στη περιοχή σ' ένα μεγάλο ακίνητο με χαμηλό κόστος δίνει τη δυνατότητα στις επιχειρήσεις να μειώσουν τα κόστη αλλά και να εξελίξουν τις δραστηριότητες τους, να μεγεθύνουν και να διαμορφώσουν το χώρο τους ανάλογα με τη διαδικασία παραγωγής τους.

Αναφέρθηκε επίσης η δυνατότητα να συνδυάσουν εργασία και κατοίκηση σε ιδιόκτητο ακίνητο. Όπως αναφέρει η I.:

it starts to be difficult to be there! (αναφερόμενη στη περιοχή που κατοικούσε προηγουμένως στο ιστορικό κέντρο της πόλης) **Because it's really crowded, the** prices were getting higher, and our other office was rented so we decided that it was a good time thinking of buying something and change places. So, we decided to choose a place that we could do an office and two houses, one for me and one for my partner. So, this is our office and we live upstairs. We found this on

the internet, simple, the building belonged to the church, but it was how to say managed by REMAX Immobiliaria, and we started looking here because we new that we could find places like this, with lots of sq and not very expensive, in the time, but I think we were the last to buy a cheap building”(αρχιτέκτονας και συνιδιοκτήτης επιχείρησης και ακινήτου στη περιοχή, 55 χρονών)

Το υψηλό κόστος ενοικίων στο κέντρο της πόλης και η δυνατότητα ιδιοκατοίκησης και εργασίας συντέλεσαν ώστε να μεταφέρουν επιχείρηση και κατοικία από το Santos (μεσασαστική περιοχή του κέντρου) στο Beato. Η Ι. όπως και άλλοι πληροφορητές αναφέρουν ότι οι τιμές στην περιοχή έχουν αυξηθεί σε σχέση με τη στιγμή που έκαναν την αγορά του ακινήτου τους.

Επίσης, κάποιοι ανέφεραν τη δυνατότητα να επενδύσουν σε ένα ή περισσότερα ακίνητα σε χαμηλή τιμή στην περιοχή. Στο λόγο τους τονίζεται η δυνατότητα για καλή μελλοντική απόδοση της επένδυσής τους.

Οι πληροφορητές επαγγελματίες στον χώρο της αρχιτεκτονικής αναφέρουν ότι η εγκατάστασή τους στην περιοχή αποτελεί επίσης ευκαιρία για να αναλάβουν κατασκευαστικές εργασίες. Προδιαγράφουν αυξημένη ζήτηση και αναπτυξιακή πορεία για την περιοχή στον τομέα των ακινήτων και της ανακαίνισης κτιρίων.

Οι ενοικιαστές πληροφορητές τόνισαν ότι το κόστος ακινήτων στην περιοχή είναι χαμηλότερο συγκριτικά με το κέντρο της πόλης ή την Alcántara.

Η ενοικίαση ενός χώρου με προσιτό ενοίκιο αποτελεί ευκαιρία για να αναπτύξουν και να σταθεροποιήσουν την επαγγελματική τους δραστηριότητα όπως ανέφεραν κάποιοι από τους ελεύθερους επαγγελματίες -πληροφορητές, ιδιαίτερα εκείνοι που ασχολούνται με χειροτεχνικές εργασίες. Η δυνατότητα να έχουν τον προσωπικό τους εργασιακό χώρο είναι σημαντική για να λάβουν σε σταθερή βάση πρότζεκτ, να διαμορφώσουν πελατολόγιο και σταθερό εισόδημα που συμβάλλει ιδιαίτερα στο να γίνουν πιο αυτόνομοι και όχι εξαρτώμενοι από διάφορους χώρους ή ιδρύματα που τους παρέχουν το χώρο και τα μηχανήματα σποραδικά για την εργασία τους. Όπως αναφέρει η Μ.:

„I got this place (αναφερόμενη στο χώρο εργασίας της πλέον) ... it was good for me because I could ...improve and develop my work... because I need space... because I work with conservation, it's a hands job, I need tools, I need equipment, I need space to make my work, so I thought if I got space like this,

I could accept more work and do a freelancing job... [...]and not waiting for some company to ask me to work with them. Cause that won't happen. (M, συντηρήτρια έργων τέχνης, ελ. επαγγελματίας)

Η Μ. συμμετείχε σε διαγωνισμό του δήμου της Λισαβόνας για επαγγελματικούς χώρους με χρηματοδοτούμενο (χαμηλότερο) ενοίκιο στην περιοχή. Μέχρι να διαμορφώσει το δικό της εργαστήριο, η εργασία της περιοριζόταν στις φορές που κάποιο μουσείο ή ίδρυμα με ιστορικά κειμήλια την καλούσε στον χώρο του για να αναλάβει την αναπαλαίωση κάποιων αντικειμένων.

Σε συνδυασμό με το χαμηλό κόστος, ελκυστικά είναι και τα χαρακτηριστικά των ακινήτων. Οι πληροφορητές αναφέρουν την ιδιαίτερη διαμόρφωση του χώρου όπως πόρτες με μεγάλο άνοιγμα, ψηλά ταβάνια κατάλληλα για να καλύψουν τις ανάγκες της επιχείρησής τους για παραγωγή και τροφοδοσία. Επίσης η αισθητική του κτηρίου και η ιστορική αρχιτεκτονική επισημάνθηκαν ως ξεχωριστά στοιχεία. Ενώ οι άνετοι χώροι τους δίνουν δυνατότητα να αναπτύξουν την επιχείρησή τους σε άλλους τομείς όπως η διοργάνωση εκδηλώσεων.

The architecture is amazing, 50m tall restaurant, which is very unusual, so you come here and you breath (C, ιδιοκτήτης εστιατορίου, 45 ετών)

Η από-βιομηχανοποιημένη φυσιογνωμία της περιοχής είναι ελκυστική για τις επιχειρήσεις διοργάνωσης εκδηλώσεων και άλλων θορυβωδών δραστηριοτήτων.

The area is unique. There are no people living here so if you want to have an events place is perfect (C, ιδιοκτήτης εστιατορίου, 45 ετών)

Τέλος, η χωροθέτηση της περιοχής αναφέρεται από τους περισσότερους ως ικανοποιητική, κοντά σε νευραλγικά σημεία (όπως το αεροδρόμιο, το κέντρο της πόλης, τη γέφυρα της 25ης Απρίλη που διασχίζει τον Τάγο) με εύκολη πρόσβαση με ΙΧ σε κύριες οδικές αρτηρίες της μητροπολιτικής περιοχής.

Δυνατότητα για έναν ξεχωριστό τρόπος ζωής

Οι πληροφορητές στο λόγο τους εστιάζουν κυρίως στη δυνατότητά τους να αγοράσουν, να ενοικιάσουν ακίνητο ή να έχουν εργασία στην περιοχή ως κίνητρο που τους έφερε σε αυτήν. Όμως ο τρόπος που περιγράφουν τις εντυπώσεις τους από την περιοχή, τα κοινωνικά τους δίκτυα και την καθημερινή τους ζωή φανερώνει ότι ήταν παράγοντες που έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο στην απόφασή τους – και κατ' επέκταση στη συγκρότηση της ταυτότητάς τους. Η εγκατάστασή τους στην περιοχή δίνει τη δυνατότητα για ένα ξεχωριστό τρόπο ζωής, εργασίας και για κάποιους κατοίκησης.

Η περιοχή περιγράφεται ως έχουσα μια „φρέσκια μυρωδιά και διάθεση" (Τ, ιδιοκτήτης καλλιτεχνικού στούντιο). Με μια καινούργια αισθητική που συνδέεται με τη βιομηχανική και προ-βιομηχανική της ιστορία. Αναφέρεται ως μια περιοχή που συγκεντρώνει τις κύριες (εργασία και κατοικία) αλλά και ελκυστικές δραστηριότητες (αναψυχή) για την καθημερινή ζωή. Όπως λέει ο Μ. στο παρακάτω απόσπασμα:

I like the part of living in an old town you know [...] with the buildings, old people, young people. You have a mix here that is very attractive. In the Nations Park is not like that, just people from my age and stuff. Nah, this is more fun! And I like the fact that I am 15' from downtown of Lisbon [...] You don't have the tourists, you don't have the impact of tourism here. But you are very near from the old town.

This (area) combines three things I consider essential to a good district, you have live-work-and have fun: live-work-play. So you can live here, you have all of these working places- coworking offices and we also have a lot of gymnasiums and you have the river here, in the future you can go outside, all of this is going to be renovated, so you have a lot of gardens and things. (Μ, ιδιοκτήτης αρχιτεκτονικού γραφείου, 49 ετών)

Η Marvila συγκρίνεται με το κέντρο της πόλης ή την περιοχή Parque das Naçoes, και έτσι αναδεικνύονται τα θετικά της πλεονεκτήματα: συνδυάζει την εμπειρία κατοίκησης, ένα „παλιό" ιστορικό κομμάτι της πόλης που είναι κοντά στο κέντρο αλλά δεν είναι τουριστικό ή πολύβουο, είναι διασκεδαστική, νεανική όχι βαρετή με „πεννητάρηδες", επίσης κοντά στο ποτάμι αλλά με μεγάλες δυνατότητες ανάπτυξης.

Επίσης, η Σ αναφέρει:

I'm in Lisbon for 25 years now and I was never in this place! And It's beautiful it's like being in a small village outside of Lisbon but really Marvila is in Lisbon! And it was like a forgotten place in Lisbon for too long (S, γραμματέας σε co-working space, 44 ετών)

Η επίσκεψη στην περιοχή ήταν μια έκπληξη, μια απρόσμενη ανακάλυψη για την Σ. παρόλο που μένει χρόνια στη Λισαβόνα. Η περιοχή διαχωρίζεται με ένα τρόπο από την υπόλοιπη πόλη στο λόγο της Σ. αφού έχει σπάνιες ποιότητες, έχει την αίσθηση ξεχασμένου όμορφου χωριού αν και μέσα στη πόλη. Η περιοχή αναφέρεται και από άλλους πληροφορητές ως κάτι „ξεχασμένο“, που „ανακαλύφθηκε“ από τους νέους επαγγελματίες προσδίδοντας κάτι πρωτοποριακό σε αυτή τη δράση τους.

Αυτό το „αστικό χωριό“ νοηματοδοτείται με ποιότητες όπως ηρεμία, χωρίς πολυκοσμία και μποτιλιάρισμα, εκκλησιές και ιστορικά κτήρια, με λίγα μαγαζιά και „οικογενειακές ταβέρνες που πάνε οι οικογένειες τις Κυριακές“ (D.) που μπορείς να γνωρίζεις τους γείτονές σου. Επίσης, αναφέρθηκε ένα αίσθημα ασφάλειας στην περιοχή.

Οι μόνιμοι κάτοικοι αναφέρονται ως ηλικιωμένοι Πορτογάλοι, συνταξιούχοι, με χαμηλό εισόδημα, πρώην εργάτες στις φάμπρικες της περιοχής. Η διαμονή τους στην περιοχή έχει διαμορφώσει ένα κοινωνικό περιβάλλον στη γειτονιά με στενές σχέσεις μεταξύ γειτόνων που ευνοούν το αίσθημα ασφάλειας των νέων κατοίκων. Ο Τ. αναφέρει:

this neighborhood was built to work in the factories around. So, the social structure is the same, you know. **So, it's the daughters, grand-daughters, grand-sons of those people.** They are still living here, some do still work in these factories we have here. And some are still working in services around or they work in Lisbon, you know. Because there **are not many factories around, it's different. So, I think it's the same social structure. Instead of other neighbors that you can see, behind the line, the train line you see. Because they are [...]** neighbors made to put people from different places. So, there is a bit like, a structure, a social structure with 50 and 100 years like here. They have new, very new cities. Not cities, neighborhoods. They are putting people from, from African countries that came worst conditions, you know. Mixing with people that came from neighbors that they destroyed to do any kind of buildings. Putting with **people with... you know. So they don't have, I think the best is to like a social structure.** Some kind of, you know, past together. You can see so if you go

around you see people that live here for ... (implies many years), so they all know each other. And it's safe. (Τ, διευθυντής καλλιτεχνικού στούντιο, 50 ετών)

Η καταγωγή του πληθυσμού και η ομοιογένειά του, του προκαλούν ένα αίσθημα ασφάλειας και οικειότητας. Η Marvila „πέρα από τη γραμμή του τρένου“ παρουσιάζεται ως μια περιοχή ανασφαλής, με μια σύσταση πληθυσμού που του φαίνεται απειλητική.

Οι περισσότεροι από τους πληροφορητές δήλωσαν ότι δραστηριότητές τους εστιάζονται στο παραποτάμιο τμήμα της Marvila/Beato και σπανίως έως και ποτέ δεν επισκέπτονται το τμήμα των Δ.Ε που βρίσκεται άνω της σιδηροδρομικής γραμμής. Οι δραστηριότητές τους στην περιοχή αφορούν κυρίως την εργασία τους, και έπειτα με αναψυχή ή άθληση.

Τρόπος εργασίας

Αρκετοί πληροφορητές δηλώνουν ευχαριστημένοι με τον χώρο εργασίας τους. Τονίζουν ως θετικά στοιχεία ότι είναι ένας νεανικός χώρος με εργαζόμενους από το εξωτερικό και με μια αίσθηση κοινότητας. Έχουν τη δυνατότητα να βρεθούν με συναδέλφους τους ή άλλα άτομα από τα γειτονικά κτήρια σε ώρες μετά την εργασία τους για δραστηριότητες αναψυχής (πχ. πάρτι, εκθέσεις τέχνης).

“So we are living this melting pot. And it's good. We do open studios as you saw, invite people to come over with dinner we do also chromatic dinners that we only eat things in certain color. Yeah, this kind of experiences” (Τ, διευθυντής καλλιτεχνικού στούντιο, 50 ετών)

Μέρος της ιδιαίτερης ατμόσφαιρας του στούντιο που διευθύνει είναι η κοινωνικότητα, η ευχάριστη πολυπολιτισμικότητα του χώρου και οι εκδηλώσεις με εκλεκτικό θέμα.

Επίσης, η Σ. εγκωμιάζει την παρείστικη διάθεση στο εργασιακό της περιβάλλον στην περιοχή που κάνει την εμπειρία της ιδιαίτερη:

I really enjoy this square, this little square, sometimes I go there with coffee or you know, one of the nice things, you saw what I did, **it's not because I want to drink coffee it's because I really get along with people there and we have this thing of taking coffee in the morning, drinking coffee all together in the morning, because the restaurant opens at 12, so I'm in the middle of the morning, they arrive, sometimes they want some, time for coffee! We stay there for like 15', in**

the sun in the square, a bit of sun, coffee, talking a bit and this is nice because you don't really... it's like you can go out of the capital, big capital, it's not a big city thing and be on your own and like just having fun and in a really nice area of the town, and its peaceful, it's still peaceful if you go there, and you sit, you can read have lunch, or coffee, or nothing, and so, that is like the place here in Marvila. (Σ, γραμματέας σε co-working space, 44 ετών)

Αυτή η αίσθηση κοινότητας και σύνδεσης έχει τη μορφή μιας ευχάριστης καθημερινής πρακτικής στη μέση της ημέρας εργασίας της: ένα μεσημεριανό διάλειμμα για καφέ με τους εργαζόμενους των γειτονικών επιχειρήσεων στην ηλιόλουστη πλατεία David Leandro, στην ήρεμη γειτονιά της Marvila που την κάνει να ξεχνάει ότι βρίσκεται σε μια μεγάλη πόλη.

Τρόπος κατοίκησης

Ο τρόπος κατοίκησης αναφέρουν οι πληροφορητές - κάτοικοι που έχουν στην περιοχή είναι διαφορετικός σε σχέση με τον προηγούμενο που είχαν στο ιστορικό κέντρο της πόλης ή στην περιοχή Parque das Nações. Το „συμβατικό διαμέρισμα“ (Τ.) σε μια περιοχή „που όλοι είναι σαν και εμένα“ (Μ.) γίνεται λοφτ ή μεζονέτα πολλών τετραγωνικών σε ανακαινισμένο βιομηχανικό ή ιστορικό κτήριο.

„Οι πορτογάλοι είναι πολύ συντηρητικοί με τον τρόπο κατοίκησης τους“ λέει ο Μ. αναφέροντας ότι αυτός σχεδίασε ένα λοφτ για την οικογένειά του. Ο Τ., επίσης αρχιτέκτονας, αναφέρει τη νέα του κατοικία 150τμ σε βιομηχανικό κτήριο σαν αρχιτεκτονικό πειραματισμό που θα εντυπωσιάσει τους αρχιτέκτονες συγγενείς του. Μου πρόσφερε μια ξενάγηση στην υπό-διαμόρφωση κατοικία του, 150 τμ, δηλώνοντας ότι οι φίλοι του κατοικούν επίσης σε παρόμοια οικήματα στην περιοχή (Τ.).

Σημαιοδότηση δομημένου περιβάλλοντος

Το δομημένο περιβάλλον της περιοχής δεν είναι απλώς το φόντο της δράσης -αλλά αποκτά μια σημαιοδότηση που συμβάλλει στη συγκρότηση της ταυτότητας των επαγγελματιών ή / και των κατοίκων της περιοχής (βλ. χαρακτηρισμοί όπως „αστικό

χωριό"). Αρκετοί πληροφορητές ανέφεραν έντονα συναισθήματα σε σχέση με αυτό το κτηριακό περιβάλλον της περιοχής όπως η S. στο χωριό που αναφέρεται παρακάτω:

"it tells you a lot about your story! And if you destroy it it's a bit complicated then, you can't just have... because we are a very old country also¹⁰⁰! We have a lot of things to tell! It's like your own body, it's like this mark here tells a story, this finger tells a story so it's the same, it's like a living shell! If you have start to destroy everything that can tell the story it's bit hard also to give to other generations what it means to be from Lisbon or, I think we have to respect our heritage though we have to move forward of course! But still, because you see a lot of that, not so much anymore and I think it was the benefit of the crisis, really, now you have bigger concern on rebuilding the buildings rather than destroying them to build modern ... you go on the street and you say what the fuck!? Again, it isn't a matter of crying about old memories, but looking at the beauty of it! [...] because of that so nonsense politics of lacking urbanist concept, we lost a lot of buildings...[...] iconic things and everything, and then you start growing mushrooms, buildings! Strange buildings, Modern buildings and you say ok, this avenue could really tell you a story! From ... I don't know, the early 20th century! But now you have ugly buildings from the 80's really the 80's are really bad from an aspect! (S, γραμματέας σε Co-working space, 44 ετών)

Η πορτογαλική ταυτότητα υλοποιείται και εγγράφεται στα κτήρια. Μέσω αυτών διασφαλίζεται η μεταφορά της στις μελλοντικές γενιές. Η S. μοιράζεται το φόβο της για την καταστροφή των ιστορικών κτηρίων παλαιότερων περιόδων γιατί γι' αυτήν συνεπάγεται με απώλεια της πορτογαλικής ταυτότητας. Επίσης η αισθητική αναδύεται ως κύριο ζήτημα στο λόγο της. Τα παλαιότερα κτήρια αναφέρονται ως όμορφα. Η απώλεια τους είναι πιο έντονη γιατί θεωρεί τα κτήρια με σύγχρονη αρχιτεκτονική ιδιαίτερα της δεκαετίας του 1980 ως κακόγουστα. Η ανακαίνιση παλαιών κτηρίων διαφαίνεται ως προτιμότερη από την οικοδόμηση νέων με αμφίβολη αισθητική που της προκαλούν ένα αίσθημα αλλοτρίωσης της φυσιογνωμίας του τόπου.

Ο Μ. αναφέρει επίσης:

---

¹⁰⁰ Αναφορά στην καταγωγή μου. Συγκρίνει την Πορτογαλία με την Ελλάδα, αναφέροντας στην τελευταία ως μια χώρα με αρχαίο πολιτισμό.

„ it's a big- big blend genders, nationalities, and everything, so this part of the city with a lot of foreigners and people from here, I'm also not from here, I'm from the South, I think the only thing that tries to keep what's rest from the personality of the place and what it is it's the architecture, that's the only way.
(M, αρχιτέκτων, 49 ετών)

Γίνεται μια διάκριση μεταξύ της ταυτότητας των κατοίκων και δομημένου περιβάλλοντος που διαμορφώνουν τη φυσιογνωμία του τόπου. Η ταυτότητα των κατοίκων της περιοχής είναι ρευστή. Με την αλλαγή της χάνεται ένα κομμάτι της φυσιογνωμίας της περιοχής. Ενώ τα κτήρια με την ιστορική τους αρχιτεκτονική παρουσιάζονται ως ένα σταθερό σημείο αναφοράς, που μεταφέρει και διασώζει ένα κομμάτι από τη φυσιογνωμία της περιοχής. Εντέλει, αυτό το κτηριακό περιβάλλον ξεχωρίζει την περιοχή από άλλες γειτονιές της πόλης.

Άποψη για αστική αλλαγή

Οι συνεντευξιζόμενοι εξέφρασαν τις απόψεις τους σχετικά με την αστική αλλαγή στην περιοχή τη περίοδο 2017-2018. Οι θεματικές που κυριάρχησαν: η οπτική που βλέπουν το παρόν και την εξέλιξη της περιοχής, οι ανάγκες που έχουν στην καθημερινή τους ζωή που σχετίζονται με τις υποδομές της περιοχής.

Παρακάτω παρουσιάζονται κάποιες κυρίαρχες τάσεις στις αντιλήψεις των πληροφορητών. Η κατηγοριοποίηση αυτή δεν είναι εξαντλητική.

Μια μερίδα των πληροφορητών, ιδιαίτερα οι ιδιοκτήτες επιχειρήσεων στην περιοχή, ευελπιστούν στη γρήγορη ανάπτυξη της περιοχής. Αναφέρουν ότι θέλουν να επαναφέρουν „τη ζωή“ στη γειτονιά όπως παλιά (πριν από τρεις δεκαετίες) και αποσιωπούν από το λόγο τους τις δραστηριότητες που υπήρχαν εκεί τα προηγούμενα χρόνια. Όπως αναφέρει ο C:

three years ago I open this place there was no-one in the streets, now it would be dead, dead [...]and now you see it's amazing, there are cars all the time, people walking, is changing, I think it's coming back to be was it was [...] I hear from people 50 years ago, there was amazing, it was very lively, places,

restaurants and things and then, suddenly, it's started to... I think it happened to all the cities to be ... non? [...] and this part it was in a lot of decay now and now it's taking energy again. (C, ιδιοκτήτης εστιατορίου στην περιοχή, 45 ετών)

Στο λόγο τους δίνουν έμφαση στο μέλλον και στα σχέδια που θα πρέπει να υλοποιηθούν για να εξελιχθεί η περιοχή. Σημεία που δίνουν έμφαση είναι: περισσότερες ανακαινίσεις κτηρίων και ανανέωση του δομημένου περιβάλλοντος που αναφέρουν ότι είναι σε κακή κατάσταση, των δημόσιων χώρων (βλ. παραποτάμιο πάρκο), προσέλκυση νέων επιχειρήσεων ιδιαίτερα στο χώρο της αναψυχής και εστίασης αλλά και νέων κατοίκων με προφίλ της δημιουργικής τάξης. Επιθυμούν η περιοχή να γίνει δημοφιλής αλλά όχι υπερβολικά τουριστική όπως το κέντρο της πόλης.

in the future you can go outside, all of this is going to be renovated, so you have a lot of gardens and things.

you have the new guys that are coming here so I think **it's going to be a good** neighborhood. You have some French that they bought some residences here and you have people that are making new business here, places to rent I hope **that they will not cover all that cover all of the business because I don't like** if this becomes too touristic (M, ιδιοκτήτης αρχιτεκτονικού γραφείου και κάτοικος, 44 ετών)

I think this has all the potential to be a great area, to grow and to change also. (Τί, ιδιοκτήτης αρχιτεκτονικού γραφείου και μελλοντικός κάτοικος 57 ετών)

so everything is happening here, in the next 3 -4 years **Marvila. But it's starting.it will be really were it should be many people thing is already ripe but it's not ripe it's very green I think, when I compare to 3 years ago this is very ripe but if I compare what will happen here with all the changes and the new buildings and the people coming to live, they're changing also the squares, it's going to be... I think it's the place! You are near the river, you re near the airport, you are near the ports, we have the train stations, we're near the highways, it's an amazing place the east** (C, ιδιοκτήτης εστιατορίου, 45 ετών)

Επίσης η βελτίωση των υπηρεσιών σε σχέση με ανάγκες της καθημερινής ζωής όπως ATM (μηχάνημα ανάληψης χρημάτων), παντοπωλεία, ψιλικά (ιδιαίτερα στην περιοχή Matinha) αλλά και βελτίωση των υποδομών ΜΜΜ.

nowadays it's not that bad but not very good. For ex. good restaurants and all those supporting stuff people need close by, and actually as I said like transportation, all the stuff you expect for a modern city that aren't here yet. Some companies are here, some restaurants, some gyms are starting to appear but slowly. I think that would be what we would like to see developing and happening, and what would bring more people and companies here ...if they don't feel that's a neglected part of the city. (F, εργαζόμενος σε διαφημιστική εταιρία, 30 ετών

Ο ιδανικός γι' αυτούς ρόλος των δημοτικών αρχών και του κράτους είναι να επικουρήσει στην 'αναβάθμιση' της περιοχής. Η επένδυση σε νέες υποδομές μεταφοράς, δημόσιων χώρων είναι επιθυμητή. Σε δεύτερο στάδιο η νέα κοινωνική σύσταση της περιοχής θα επικυρωθεί μέσω της αλλαγής των διοικητικών ορίων:

„ Well, what I think is that the Freguesia will be split one day. Like how Parque das Nações was. Because, like, it was a freguesia, this one, this was one Freguesia, now is Parque das Nações and Olivais¹⁰¹. That will happen here also, because as I said, this will be the [...] what this disconnects is the same thing it's the railway, so, you have one here, for the Freguesia, I don't think it has a ... I don't think it will be... I think it will be indifferent ... because .... Here in this place there are not only Marvila Velha, there aren't no sense of a territory of Freguesia, it's a freguesia because it is, it doesn't have something like that is... that connects all the territory [...] it will be a richer Freguesia, so they will have more money for doing things and it has more people with the voice, because they don't have now, with more strength, so that will be a plus for sure (Ti, ιδιοκτήτης αρχιτεκτονικού γραφείου και μελλοντικός κάτοικος της περιοχής, 57 ετών)

---

¹⁰¹ Αναφέρεται στην αλλαγή των διοικητικών ορίων μετά την οικοδόμηση της νέας γειτονιάς Parque das Nações. Το παραποτάμιο τμήμα της Δ.Ε Santa Maria dos Olivais αποκόπηκε, αποτελώντας μια ανεξάρτητη Δ.Ε.

Ανθρωπογενή έργα μεγάλης κλίμακας όπως η σιδηροδρομική γραμμή που διαχωρίζουν το φυσικό χώρο γίνονται αφορμή κοινωνικό διαχωρισμό και επιβεβαίωση της χωρικής συσπείρωσης του νέου ισχυρού οικονομικά και κοινωνικά πληθυσμού

Μια άλλη μερίδα πληροφορητών, επιχειρηματίες που έχουν επενδύσει στην περιοχή αλλά και ελεύθεροι επαγγελματίες, προσδοκεί εξίσου στην ανάπτυξη της περιοχής. Όμως στο λόγο τους είχαν έντονα το στοιχείο της ανάγκης για ρύθμιση της διαδικασίας ανάπτυξης από δημοτικούς και κρατικούς φορείς. Κύριο λόγο γι' αυτό ανέφεραν την επιθυμία τους για διατήρηση του δομημένου περιβάλλοντος και της αισθητικής του.

if you grow slow you can learn with aesthetics if you grow really fast it's done already and you can't do this kind of things (Τ, ιδιοκτήτης καλλιτεχνικού στούντιο, 50 ετών)

Επίσης, επισήμαναν τον εξευγενισμό ως έναν πιθανό μελλοντικό κίνδυνο για την περιοχή, αν και στην παροντική φάση της συνέντευξης (άνοιξη 2018) δεν εντοπίζουν κάποιο κοντινό κίνδυνο. Όπως και η πρώτη ομάδα πληροφορητών αναφέρουν emphatically ότι είναι ευχαριστημένοι με τη στρατηγική αστικής αναγέννησης του δήμου Λισαβόνας για την περιοχή.

I like very much this new Municipality, I think they have done great things and they are thinking well about this area, I think it's interesting to occupy those buildings, like Manutenção Militar¹⁰² very old areas and they need important programs. It was very good if they move here, because if you move here some services some public services it will be a very good thing for the area to have more people during the day (Ι, ιδιοκτήτρια αρχιτεκτονικού γραφείου, 55 ετών)

Προσβλέπουν σε βελτίωση των υποδομών ΜΜΜ, υπηρεσιών όπως ταχυδρομείο, τράπεζα, νηπιαγωγείο, σούπερ μάρκετ.

Επίσης, καταγράφηκε η περίπτωση πληροφορητών (μειονότητα) που δήλωσαν έντονα δυσαρεστημένοι με τα σχέδια ανάπτυξης της περιοχής που μάλιστα τους επηρεάζουν προσωπικά.

---

¹⁰² Αναφέρεται στο Δημιουργικό Κόμβο του Beato.

Ο Is., ελεύθερος επαγγελματίας στο σχεδιασμό βιντεοπαιχνιδιών, ανέφερε ότι η αύξηση των ενοικίων στο co-working space που βρίσκονταν νωρίτερα τον ανάγκασε να μεταφερθεί στο Beato σε φθηνότερο χώρο. Κατ' επέκταση, εντόπισε ότι η αύξηση των νέων δραστηριοτήτων στην περιοχή και ιδιαίτερα ακριβών κατοικιών και επιχειρήσεων εστίασης έχει δημιουργήσει ένα σκηνικό έντονων αστικών ανισοτήτων με τους μακροχρόνιους κατοίκους να αντιμετωπίζουν προβλήματα διαβίωσης έχοντας χαμηλό εισόδημα. Φαινόμενα εξευγενισμού υπάρχουν ήδη στη περιοχή, με τα ενοίκια να έχουν ήδη ανέβη, και προέβλεψε ότι θα επιδεινωθούν στο μέλλον.

you I saw this neighborhood evolve in the last years, really ... it's changed completely. Like next to an old house in which, I don't know, that's really broken and stuff, you can see poor people living inside, like next to it there's like a restaurant and people pay 30e to have a surprise dinner it's only people with suits and everything like you see a kid playing with a drug? Ball and next to it you see three people coming out of the restaurant with gin and tonic, that for me it's not what you call investing at all, in the community (Is, ελ. Επαγγελματίας σχεδιασμός βιντεοπαιχνιδιών, 30 ετών)

Επίσης ήταν σκεπτικός σε σχέση με τη δράση των επιχειρήσεων στην περιοχή και τις διέκρινε ανάλογα με τα ηθικά τους κίνητρα:

now you can get a license for restaurant for nothing! like safety work like completely off (?) things that [...] like those guys did everything so that everybody else comes here and .. they just doing it for profit! they're doing it badly, they are circumventing the law like... shockingly they're fucking everything up, like prices are raising and everything and so for me those are the monsters! and it's the thing ...the same thing that is going into, reoccupying, repurposing an old thing but one is done out of cynicism and the other¹⁰³ is done out of idealism! (Is, ελ. Επαγγελματίας σχεδιασμός βιντεοπαιχνιδιών, 30 ετών)

Επίσης, τα προγράμματα του δήμου (βλ. επιχειρήσεις που θα εγκατασταθούν στο δημιουργικό κόμβο Beato) διευρύνουν την ανισότητα στην περιοχή. Οι χρηματοδοτήσεις

---

¹⁰³ Αναφέρεται στον πολυχώρο Fabrica Braço de Prata, ένα από τα πρώτα καλλιτεχνικά εγχειρήματα στην περιοχή

διαμοιράζονται με άδικα κριτήρια και δεν παρέχουν στήριξη στους νέους „δημιουργικούς“ επαγγελματίες:

Me as a citizen of Lisbon, I don't agree with certain things that will happen in this area for example the Creative Hub in Beato, I think the definition of what is going to be there will harm a lot of people that were here before! [...] or the fact that companies like Vhils¹⁰⁴, will have the right to have a gallery there with a privilege rent it's not supporting people that don't Have a space, he has already his gallery there! Why is Vhils doing 10.000sq hotel? He's already part of the system! Something to be creative should fundamentally helping young people! (D, εργαζόμενος σε στούντιο σχεδιασμού βιτρινών, 33 ετών)

Τέλος, η επένδυση των πολυτελών κατοικιών PRATA είναι ένα σημείο που οι πληροφορητές ανέφεραν αυθόρμητα και εντόπισαν ότι έχει μεγάλο αντίκτυπο στην περιοχή. Όλοι αναφέρθηκαν στο κόστος των νέων διαμερισμάτων ως απρόσιτο για το μέσο κάτοικο της Πορτογαλίας, αφήνοντας αιχμές ότι προορίζονται για ξένους επενδυτές του προγράμματος golden visa.

Οι πληροφορητές ιδιαίτερα της πρώτης ομάδας, ευελπιστούν ότι θα βελτιώσει τη γειτονιά τους και θα δώσει αξία στις επενδύσεις τους. Οι πληροφορητές της δεύτερης ομάδας δήλωσαν προβληματισμένοι με το μέγεθος της επένδυσης και τη σύγχρονη αρχιτεκτονική του. Εντόπισαν ότι θα επιφέρει αλλοίωση στη φυσιογνωμία του τόπου.

Κεφάλαιο 6. Συμπεράσματα

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξέτασε τον μετασχηματισμό του αστικού και κοινωνικού χώρου στην παραποτάμια ανατολική περιοχή της Λισαβόνας, τη Marvila - Beato. Κύρια ερωτήματα της διερεύνησης ήταν η ανίχνευση του είδους αστικής αλλαγής στην περιοχή, οι επιπτώσεις της σε επίπεδο φυσικού και κοινωνικού χώρου αλλά και η σύνδεσή της με το φαινόμενο του εξευγενισμού. Σε αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιαστούν

---

¹⁰⁴ Ο Vhils, είναι καλλιτέχνης graffiti με πολλές εκθέσεις παγκοσμίως και συν-ιδιοκτήτης της δημοφιλούς γκαλερί Underdogs στη Marvila.

τα κύρια συμπεράσματα της έρευνας, η ερμηνεία τους και η σημαντικότητά τους σε σχέση με προηγούμενες έρευνες.

Κύριες αιτίες ανάπτυξης της περιοχής

Η δημοσιονομική κρίση του 2012 επέφερε σημαντικές αλλαγές στις αστικές πολιτικές και στην αγορά ακινήτων (βλ. νομοθεσία για μίσθωση ακινήτων, priμοδότηση αγοράς ακινήτων για κατοίκους του εξωτερικού, ενίσχυση δραστηριοτήτων όπως ο τουρισμός). Από τότε παρατηρείται μια αύξηση της τιμής της γης στη Λισαβόνα ιδιαίτερα στις κεντρικές περιοχές. Διακρίνεται μια τάση για μετεγκατάσταση δραστηριοτήτων και κατοίκησης σε ολόενα και πιο περιφερειακές περιοχές του δήμου με χαμηλότερο κόστος γης, καλή προσβασιμότητα και χωροθέτηση σε ελκυστικούς πόρους όπως πχ. το ποτάμι. Αυτή η κίνηση αφορά επιχειρήσεις μεγαλύτερο οικονομικό κεφάλαιο προς επένδυση αλλά και χαμηλόμισθους επαγγελματίες ή νοικοκυριά. Η θεωρία του Smith (1996) για την κίνηση του κεφαλαίου στην πόλη με κίνητρο την κερδοφορία που προκύπτει από το χάσμα γαιοπροσόδου (rent gap) μπορεί να βοηθήσει εδώ στην ερμηνεία αυτής της μετακίνησης. Βέβαια, το επενδυτικό ενδιαφέρον κινείται όχι προς τις κεντρικές περιοχές όπως αναφέρει ο Smith (1986) κάποιες δεκαετίες πριν, μιας και σε αυτές η γαιοπρόσδοος έχει ήδη αυξηθεί. Αλλά ανιχνεύεται το νέο αστικό „όριο“ δηλαδή, μια „ξεχασμένη“ αποβιομηχανοποιημένη περιοχή με διαθέσιμο κτηριακό απόθεμα (βλ. εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά κελύφη) και χαμηλό κόστος γης με δυνατότητα για ανάπτυξη και μεγιστοποίηση του κέρδους του επενδυτή μέσω της λογικής του χάσματος ενοικίου (Smith 1986).

Κατ' επέκταση, η έρευνα διαπιστώνει ότι η τουριστικοποίηση και εμπορευματοποίηση του κέντρου της πόλης έχει αλλάξει τη φυσιογνωμία του τόπου. Επίσης, η νέα γειτονιά του Parque das Nações, τόπος κατοίκησης της μεσαίας τάξης της πόλης, θεωρείται „συμβατική“ χωρίς „συναρπαστική“ ταυτότητα τόπου. Παρατηρείται η μετακίνηση μιας κοινωνικής ομάδας Λισαβονέζων, με ισχυρό πολιτιστικό κεφάλαιο και κάποιες φορές οικονομικό, προς νέες περιοχές που παρέχουν ένα διαφορετικό τρόπο ζωής, που νοηματοδοτείται πιο αυθεντικός ή πρωτοποριακός.

Στοιχεία αυτού του τρόπου ζωής είναι η επιθυμία για εργασία και κατοίκηση σε ένα ιστορικό δομημένο περιβάλλον σε μια περιοχή όπου κατοικούν άτομα που ασχολούνται με δημιουργικά επαγγέλματα, εκλεκτικό γούστο και από δημιουργικά επαγγέλματα, 'ευχάριστη' πολυπολιτισμικότητα, η οποία αφορά την καταγωγή δημιουργικών επαγγελματιών από διαφορετικά μέρη της Ευρώπης ή της Αμερικής.

Η προσέγγιση της σχολής της ζήτησης (Ley 1996) μπορεί να διαφωτίσει την ερμηνεία αυτής της κίνησης και της ανάδυσης μιας αισθητικής στην περιοχή. Αυτή η θεωρία τοποθετεί τις αλλαγές στην πόλη στην ανάδειξη μιας νέας μεσαίας τάξης που έχει καταναλωτικές προτιμήσεις και τρόπο ζωής διαφορετικό από τη συντηρητική μεσαία τάξη. Στο λόγο των πληροφορητών παρατηρήθηκε η ανάγκη για "διάκριση" όπως αναφέρει ο Bourdieu (1984) και η σύνδεσή της με την αυθεντικότητα και την αίσθηση νοσταλγίας (Ley 1996).

Η κριτική των Catungal και Leslie (2012) για την πολυπολιτισμικότητα και τη δημιουργική πόλη βοηθά στην ερμηνεία των αφηγήσεων των πληροφορητών όπου διαφαίνεται η ανάγκη για μια επιλεκτική πολυπολιτισμικότητα. Δηλαδή η αποδοχή συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων μακροχρόνιων κατοίκων της περιοχής με τους οποίους νιώθουν ασφάλεια (βλ., ηλικιωμένους Πορτογάλους πρώην βιομηχανικούς εργάτες), και η καχυποψία προς τις γειτονιές με τις εργατικές κατοικίες που ο πληθυσμός τους προέρχεται από τις πρώην Πορτογαλικές αποικίες της Αφρικής.

Οι νέοι κάτοικοι και επαγγελματίες που σε κάποιες μελέτες αναφέρονται ως „εξευγενιστές“ (Ley 1996) έχουν διαφορετικά προφίλ, αντιλήψεις και συμφέροντα που μπορεί να αντικρούονται, η σχέση τους επίσης (μεταξύ τους) μπορεί να είναι ανταγωνιστική λόγω της διαφορετικής όχι μόνο ιδεολογίας αλλά και κοινωνικής ισχύος (βλ. χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι, ιδιοκτήτες επιχειρήσεων με περισσότερους πόρους). Το φάσμα των εξευγενιστών καταδεικνύουν στις μελέτες τους οι Ley (1996), Brown-Saraccino (2009).

Παρατηρήθηκε ότι οι νέοι κάτοικοι και επαγγελματίες έχουν γνώση της διαδικασίας του εξευγενισμού. Κάποιοι το αναφέρουν ως έντονο κοινωνικό ζήτημα που μπορεί και οι ίδιοι να αντιμετωπίσουν (βλ. πιθανότητα έξωσης). Μια άλλη μερίδα των πληροφορητών, υποστήριξε ότι είναι ένας ορατός κίνδυνος για την περιοχή, που απειλεί ιδιαίτερα το ιστορικό δομημένο περιβάλλον. Όμως είναι ένα πρόβλημα που οι πολιτικές του κράτους θα πρέπει να επιλύσουν. Η Brown-Saraccino (2009) διακρίνει μια τέτοια ομάδα που ονομάζει "social preservationists" οι οποίοι μάχονται για την κοινωνική διατήρηση της περιοχής.

Οι ιδιοκτήτες-επαγγελματίες που έχουν επενδύσει, αναλαμβάνουν κατασκευαστικά πρότζεκτ, διαφημίζουν την περιοχή και ενθαρρύνουν τη νέα της φυσιογνωμία. Η Brown-Saraccino (2009) ονομάζει "πρωτοπόρους" (pioneers) την ομάδα εξευγενιστών-υπέρμαχων της αστικής αλλαγής.

Συνεπώς, παρατηρείται η ανάγκη για μια συμπληρωματική χρήση των δύο προσεγγίσεων (προσφοράς και ζήτησης) για την ερμηνεία των αλλαγών στη περιοχή όπως αναφέρει και η Lees et al. (2008).

Διαδικασία ανάπτυξης

Η έρευνα έδειξε ότι η ανάπτυξη της περιοχής ξεκίνησε από την αποβιομηχάνιση στα τέλη της δεκαετίας του 1980', περνώντας διαφορετικά στάδια τόνωσης και στασιμότητας. Οι νέες μετά-βιομηχανικές δραστηριότητες που εγκαθίστανται αφορούν επιχειρήσεις (βλ. καλλιτέχνες) με ισχυρό πολιτιστικό κεφάλαιο αλλά χαμηλό οικονομικό κεφάλαιο (αρχές δεκαετίας του 1990) τη στιγμή που τα πρώτα σχέδια παραποτάμιας ανάπτυξης ξεδιπλώνονται, και γίνονται αγοραπωλησίες μεγάλων βιομηχανικών ακινήτων. Η διοργάνωση της EXPO το 1998 ήταν έναυσμα για την περιοχή με καλλιτεχνικές δραστηριότητες να εδραιώνονται στην περιοχή από κρατικούς φορείς (βλ. μουσείο, μελέτες, γκράφιτι, εκθέσεις), και την έγκριση μεγάλων επενδυτικών σχεδίων (όπως η επένδυση υπερ-πολυτελών κατοικιών Prata στον όρμο Braço de Prata) αλλά και μικρό αριθμό ιδιωτικών πρωτοβουλιών (κυρίως επιχειρήσεις όπως νέα εστιατόρια, γκαλερί). Στην περίοδο από το 2007 και έπειτα (βλ. διεθνής χρηματοοικονομική κρίση, αλλαγή δημοτικής αρχής) επέρχεται μια στασιμότητα στα σχέδια για την περιοχή.

Η κατάσταση αλλάζει σταδιακά από το 2012 με το νέο δημοσιονομικό πρόγραμμα και τη νομοθεσία για την προσέλκυση επενδύσεων, ενώ εγκρίνεται τελικά η επένδυση κατοικιών του PRATA. Αυτή η νέα επένδυση αναθερμαίνει την αγορά ακινήτων στην περιοχή, όπως έδειξε η έρευνα. Η επίδραση των mega projects και η σύνδεση με φαινόμενα εξευγενισμού έχει καταγραφεί σε μελέτες των Swyngedouw et al (2002).

Επίσης, η εγγύτητα με τον ποταμό Τάγο και τα επικείμενα σχέδια για τη διαμόρφωση ενός "πράσινου" παραποτάμιου μετώπου είναι ένα ιδιαίτερα ελκυστικό στοιχείο για τους νέους επενδυτές. Η Brownill (2012) επισημαίνει την συμβολή του παράκτιου σχεδιασμού στην ανάπτυξη αποβιομηχανοποιημένων περιοχών. Πολλές μελέτες δείχνουν μια σύνδεση μεταξύ του περιβαλλοντικού εξευγενισμού και της δημιουργίας ή ανακαίνισης πάρκων (Anguelovski et al., 2018, Checker, 2011). Οι Wolch, Byrne και Newell (2014) περιγράφουν αυτό το φαινόμενο ως "παράδοξο του πράσινου" και επισημαίνουν τον γρίφο που δημιουργεί η βελτίωση της παροχής πάρκων σε υποβαθμισμένες γειτονιές.

Έτσι, μεταξύ των ετών 2013 και 2018, νέες δραστηριότητες εγκαθίστανται στην περιοχή. Κυρίως αφορούν λιανικό εμπόριο, εστίαση, γκαλερί, γυμναστήρια και χώροι χώρους

γραφείων. Επιχειρήσεις με ισχυρό πολιτιστικό κεφάλαιο και αρκετούς πόρους ώστε να επενδύσουν σε μια περιοχή με χαμηλό κόστος (σε σχέση με το κέντρο της πόλης).

Την ίδια περίοδο, εύπορα νοικοκυριά εγκαθίστανται στην περιοχή σε ιδιόκτητες ανακαινισμένες κατοικίες. Επίσης, τα χαμηλά ενοίκια της περιοχής (σε σχέση με τον υπόλοιπο δήμο της Λισαβόνας) προσελκύουν νέους "δημιουργικούς" επαγγελματίες.

Το 2018, η πορεία της περιοχής θεωρούνταν αρκετά επιτυχημένη και το κόστος των ενοικίων είχε ανέβει - ώστε να ανακοινώνονται περισσότερες αγοραπωλησίες ακινήτων σε ακριβότερες τιμές, νέα κατασκευαστικά πρότζεκτ, και οι νέες επιχειρήσεις και νοικοκυριά έπρεπε να δαπανήσουν μεγαλύτερο προϋπολογισμό για να εγκατασταθούν στη περιοχή. Το καλοκαίρι του 2018 καταγράφεται στον τύπο η έξωση μακροχρόνιων κατοίκων.

Η ανάπτυξη της περιοχής εντατικοποιήθηκε δηλαδή μέσα σε αυτά τα πέντε χρόνια με το κόστος των ενοικίων να αυξάνεται απότομα. Έτσι, αυτή η διαδικασία δεν ακολουθεί τη γραμμική χρονική διαδοχή / στάδια ανάπτυξης που αναφέρει η θεωρία του Clay (1979) γιατί έχουμε ταυτόχρονη εγκατάσταση της πολυτελούς επένδυσης μαζί με επαγγελματίες ιδιοκτήτες της μεσαίας τάξης αλλά και χαμηλόμισθους ενοικιαστές επαγγελματίες.

Οι νέες χρήσεις

Οι νέες αστικές χρήσεις που οδηγούν την ανάπτυξη της περιοχής αφορούν καταστήματα λιανικής, εστιατόρια, γκαλερί, μπαρ, συναυλιακούς χώρους αλλά και γραφεία, / συνεργατικούς χώρους γραφείων (co-working spaces). Η συμβολή των εμπορικών χρήσεων, της νυχτερινής ζωής στην αστική ανάπτυξη περιοχών και η σύνδεσή τους με φαινόμενα εξευγενισμού έχει καταγραφεί στις μελέτες των Zukin και Kosta για το Manhattan (2004), του Lloyd (2005) για το Σικάγο, του Nofre (2013) για το κέντρο της Λισαβόνας.

Η αισθητική των νέων χώρων κατανάλωσης αντλεί από την ιστορία της περιοχής, την τραχιά υφή αποβιομηχανοποιημένων χώρων, κοιτάζει νοσταλγικά την πορτογαλική κουλτούρα των περασμένων δεκαετιών, προσθέτει εξωτικά στοιχεία και όλα αυτά προσαρμόζονται στη σύγχρονη κουλτούρα. Ο Lloyd (2006) αναφέρει για την περίπτωση του Wicker Park, στο Σικάγο, πως το "grit as glamour" , η τραχιά υφή ή η επαφή με το κοινωνικό περιθώριο αποτελεί ένα ελκυστικό στοιχείο για ομάδες gentrifier που εγκαθίστανται στην περιοχή.

Η νέα πελατεία και οι νέες επιχειρήσεις επηρεάζουν σε ένα βαθμό και τις υφιστάμενες επιχειρήσεις λιανικού εμπορίου ή εστίασης. Παρατηρήθηκε η περίπτωση εστιατορίων που ανακαίνισαν τον χώρο τους και αναβάθμισαν το μενού τους ώστε να γίνουν πιο ελκυστικά όπως περιγράφει και ο van Eck et al. (2015).

Επίσης οι νέες εμπορικές δραστηριότητες έχουν μεταβάλει όχι μόνο σε αισθητική και προϊόντα την περιοχή αλλά και σε συνολική έκταση (εμβαδόν), δημιουργώντας νέους εμπορικούς χώρους εκεί που παλαιότερα ήταν άλλες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως βιομηχανικές. Στη Δ.Ε Marvila εντοπίζονται ιδιαίτερα γύρω από τη πλατεία David Leandro, όπου παλαιότερα περιτριγυρίζονταν από βιομηχανικά κτήρια. Στη Δ.Ε Beato, τείνουν να ακολουθούν τις προϋπάρχουσες χρήσεις εμπορίου ή εστίασης.

Η περιοχή γύρω από την πλατεία David Leandro έχει γίνει επίκεντρο της χωροθέτησης των νέων δραστηριοτήτων και κοινωνικότητας της κοινότητας εξευγενιστών. Ο ρόλος των δημόσιων χώρων, ο τρόπος που συμβάλλουν σε ένα ελκυστικό αστικό περιβάλλον επισημαίνεται από τη Zukin (1995).

Σχετικά με τη λειτουργία αυτών καθαυτών των επιχειρήσεων, παρατηρήθηκε η ανάδυση μιας νέας εργασιακής και επιχειρηματικής κουλτούρας. Αυτή επωφελείται της ύπαρξης των μεγάλων ακινήτων, θέτοντας ως σημαντική αξία την κοινωνικότητα που συγκροτεί νέους χώρους όπου επαγγελματίες διαφορετικών δημιουργικών ειδικοτήτων συγκατοικούν, συναντιούνται στο κοινόχρηστο σαλόνι, συμμετέχουν στις εκδηλώσεις που διοργανώνονται κλπ. Η εμφάνιση τέτοιων χώρων αντανakλά την ευρύτερη υβριδοποίηση των σημερινών χώρων εργασίας και των εργασιακών πρακτικών (Moriset 2013). Επίσης, ο Moriset διαπιστώνει ότι η μετατροπή εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών εγκαταστάσεων (brownfields) σε κόμβους δημιουργικών βιομηχανιών παρατηρείται σε πολλά αστικά κέντρα παγκόσμια.

Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί η στροφή προς χειροτεχνικές δραστηριότητες σε αυτούς τους νέους χώρους εργασίας. Επισημαίνεται η ευχαρίστηση της παράδοσης χειροπιαστών αποτελεσμάτων της εργασίας, αλλά και η διαδικασία παραγωγής τους ως μια αφήγηση στην οποία δίνεται έμφαση και η οποία εκτιμάται από τους καταναλωτές. Αυτή η τάση έχει παρατηρηθεί επίσης σε μελέτες του Ocejó (2017).

Τέλος, τα κοινωνικά δίκτυα μεταξύ των επιχειρηματιών της κοινότητας των εξευγενιστών είναι ένα στοιχείο που χρειάζεται να αναδειχθεί. Εγκατεστημένοι σε μια περιοχή της

οποίας προσλαμβάνουν ως έχουσα υψηλό ρίσκο για τις επενδύσεις τους, συνασπίζονται ώστε να αλλάξουν τις αναπαραστάσεις της και να εδραιώσουν την πελατεία τους.

Διοργανώνουν εκδηλώσεις και πάρτι γειτονιάς και διαφημιστικές εκστρατείες στα μέσα μαζικής ενημέρωσης (όπως ημερήσιες εφημερίδες και λαιφ σταιλ περιοδικά) αλλά και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης όπου εδραιώνουν τη νέα ταυτότητα του τόπου. Από τα ΜΜΕ μπορούν να προσεγγίσουν το γενικότερο κοινό της πόλης πιο μαζικά, ενώ με τη χρήση του Facebook και του Instagram δίνεται η δυνατότητα να προσεγγίσουν ένα εξειδικευμένο κοινό, δηλαδή νέους, με υψηλό πολιτιστικό κεφάλαιο, παρόμοιο εκλεπτυσμένο γούστο.

Τέτοιοι συνασπισμοί νέων επιχειρηματιών για την προώθηση περιοχών προς εξευγενισμό – που αποσκοπούν στην αλλαγή και τον έλεγχο των αναπαραστάσεων του τόπου για να προωθήσουν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες – έχουν παρατηρηθεί επίσης στη βιβλιογραφία (Deener 2012).

Ο ρόλος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης γίνεται ολοένα σημαντικότερος στην προώθηση περιοχών και αστικό μάρκετινγκ. Οι ψηφιακές αναπαραστάσεις ενισχύουν συγκεκριμένους τόπους και πρακτικές, προιδεάζοντας ένα συγκεκριμένο κοινό και προωθώντας μια πολυτελή ή εκλεπτυσμένη κατανάλωση (Zukin et al. 2017).

Ρόλος του κράτους στη διαδικασία

Μέσα από τη διερεύνηση της μελέτης περίπτωση διαφαίνεται η κρίσιμη συμβολή των δημοτικών και κρατικών φορέων στην ανάπτυξη της περιοχής, διαμορφώνοντας ένα περιβάλλον που ενθαρρύνει ή αποθαρρύνει ιδιωτικές επενδύσεις. Δρα με έμμεσες παρεμβάσεις όπως: διαμόρφωση πολεοδομικών σχεδίων ανάπλασης της περιοχής, έγκριση επενδυτικών σχεδίων (βλ. mega projects) και με άμεσες παρεμβάσεις όπως: χρηματοδότηση έργων σε συγκεκριμένους τομείς (πχ. δημιουργικότητα, δημόσιοι χώροι) μέσα από δημόσιες - ιδιωτικές κοινοπραξίες (βλ. πρόγραμμα birzip, Δημιουργικός Κόμβος Beato HCB).

Όπως αναφέρει η Zukin (1989 στο Αλεξανδρή, 2013 :56), το κράτος διαμορφώνει ουσιαστικά το κοινωνικό κλίμα που υπάρχει για το δομημένο περιβάλλον, και θεσμοθετεί αλλαγές που επιβάλλονται όχι μόνο σε επενδυτές αλλά και σε καταναλωτές.

Συνέπειες

Τη βιομηχανική περίοδο αρκετοί από τους εργαζόμενους στις βιομηχανικές μονάδες της παραποτάμιας περιοχής κατοικούν γύρω από τη σιδηροδρομική γραμμή ή στο κομμάτι της ενδοχώρας. Αυτή η καθημερινή ρουτίνα διαμόρφωσε συνδέσεις και τη συνέχεια των δύο περιοχών.

Η ανάλυση εντόπισε ότι με τις μεταβιομηχανικές δραστηριότητες και η νέα κοινότητα που συνδέεται μ' αυτές έχουν μετατρέψει τον άξονα σε B-N, κατά μήκος του ποταμού.

Οι δραστηριότητες των νέων κατοίκων - επαγγελματιών γίνονται κατά βάση στην παραποτάμια ζώνη στην περιοχή μελέτης και σε γειτονικές (εξίσου δίπλα στο ποτάμι όπως Parque das Nações) ή σε κεντρικές περιοχές της πόλης όπου κατοικούν. Οι νέοι κάτοικοι είναι κοινωνικά πιο ισχυροί (με καλύτερο πολιτιστικό, οικονομικό έως και κοινωνικό κεφάλαιο) σε σχέση με την ευρύτερη περιοχή της Δ.Ε. Επίσης, παρατηρήθηκε ότι κάποιοι από τους εξευγενιστές, ερχόμενοι από άλλες περιοχές, δεν γνωρίζουν την ευρύτερη περιοχή ή έχουν στερεοτυπικές αντιλήψεις για τους κατοίκους της.

Έτσι, η έντονη κοινωνική διαφοροποίηση της παραποτάμιας περιοχής λόγω του δημογραφικού της προφίλ και αύξησης του κόστους διαβίωσης ενοικίων δημιουργεί φαινόμενα κοινωνικής πόλωσης όχι μόνο στην ίδια την περιοχή αλλά και στην ευρύτερη επικράτεια της Δ.Ε Marvila και Beato. Η κοινωνική πόλωση οξύνεται τη στιγμή που η πόλη της Λισαβόνας μπαίνει σε ένα στάδιο πιο έντονου εξευγενισμού, με ακόμη λιγότερες περιοχές με προσιτές τιμές ενοικίων.

Περιορισμοί και προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Η παρούσα διπλωματική εργασία σχεδιάστηκε με ένα διερευνητικό χαρακτήρα λαμβάνοντας υπόψη το διαθέσιμο χρονικό διάστημα για την έρευνα πεδίου.

Σε μελλοντικές έρευνες θα ήταν χρήσιμο να διερευνηθούν περαιτέρω οι αντιλήψεις των μακροχρόνιων κατοίκων για τις αλλαγές στην περιοχή τους καθώς και ο τρόπος που έχει επηρεαστεί η καθημερινή ζωή τους. Επίσης, συγκεκριμένα για το ζήτημα της κατοικίας θα πρέπει να διερευνηθεί εάν δέχονται πιέσεις ή αύξηση ενοικίου από τους ιδιοκτήτες των οικημάτων.

Επίσης, η ανάλυση των δεδομένων της τελευταίας απογραφής του 2021 σε μακρό-επίπεδο θα παρέχει σημαντικά ευρήματα για τη δημογραφική μεταβολή στην περιοχή. Δυστυχώς την περίοδο εκπόνησης της έρευνας τα δεδομένα δεν ήταν διαθέσιμα.

Κατ' επέκταση, θα ήταν σημαντικό να εκτιμηθεί η επίδραση της πανδημίας στη διαδικασία μετασχηματισμού της περιοχής, στις επιχειρήσεις, τα κατασκευαστικά σχέδια αλλά και τη ζωή των κατοίκων.

Τέλος, η έρευνα καταδεικνύει την ανάγκη για αστικές πολιτικές που αμβλύνουν τις ανισότητες μεταξύ περιοχών και διασφαλίζουν βασικά αγαθά όπως η στέγαση για τους πιο αδύναμους οικονομικά και κοινωνικά πολίτες.

Κεφάλαιο 7. Βιβλιογραφικές αναφορές

Ξενόγλωσση

Abbott, G. R., J. J. McDuling, S. A. Parsons, and J. C. Schoeman. “Building Condition Assessment: A Performance Evaluation Tool towards Sustainable Asset Management,” May 2007. <https://researchspace.csir.co.za/dspace/handle/10204/1233>.

Allen, Judith, ed. *Housing and Welfare in Southern Europe*. Real Estate Issues. Ames, IA: Blackwell Publishing, 2004.

Amílcar, Anselmo. “Notas Sobre Política de Habitação Em Portugal – Trajectórias e Possibilidades,” 2011.

Anguelovski, I, Connolly, J, Masip, L, Pearsall, H (2018) Assessing green gentrification in historically disenfranchised neighborhoods: A longitudinal and spatial analysis of Barcelona. *Urban Geography* 39: 458–491. <https://doi.org/10.1080/02723638.2017.1349987>

Baptista, Luís, and T. Rodrigues. “Population and Urban Density: Lisbon in the 19th and 20th Centuries,” 1996. https://doi.org/10.1007/978-94-011-5382-9_3.

Baptista, Luis Vicente. *Cidade e habitação social: o estado novo e o programa das casas económicas em Lisboa*. Oeiras: Celta editoria, 1999.

Barata Salgueiro, Teresa. “Lisbonne : de la ville-capitale à la région métropolitaine.” *Revue géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*. *Sud-Ouest Européen* 24, no. 1 (2007): 17–26.

Barata-Salgueiro, Teresa. “Lisboa, Metrópole policêntrica e fragmentada.” *Finisterra* 32, no. 63 (1997): 179–90. <https://doi.org/10.18055/Finis1784>.

- Bell, David, and Gill Valentine. *Consuming Geographies: We Are Where We Eat*. London: Routledge, 1997. <https://doi.org/10.4324/9780203349656>.
- Bourdieu, Pierre. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, 1984.
- Branco, Rosa, and Sónia Alves. “Urban Rehabilitation, Governance, and Housing Affordability: Lessons from Portugal.” *Urban Research & Practice* 13, no. 2 (September 2018): 157–79. <https://doi.org/10.1080/17535069.2018.1510540>.
- Brown, Julie. “Curating the ‘Third Place’? Coworking and the Mediation of Creativity.” *Geoforum* 82 (June 1, 2017): 112–26. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2017.04.006>.
- Brownill, Sue. *Just Add Water*. Routledge Handbooks Online, 2013. <https://doi.org/10.4324/9780203108581.ch3>.
- Cardim, João. “Modular Design in Social Housing: The Work of Justino Morais, 1960–1980.” Porto, 2014.
- Catungal, John, and Deborah Leslie. “Contesting the Creative City: Race, Nation, Multiculturalism.” *Geoforum* 40 (September 1, 2009): 701–4. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2009.05.005>.
- Catungal, John Paul, Deborah Leslie, and Yvonne Hii. “Geographies of Displacement in the Creative City: The Case of Liberty Village, Toronto.” *Urban Studies* 46, no. 5–6 (May 1, 2009): 1095–1114. <https://doi.org/10.1177/0042098009103856>.
- Checker, Melissa. “Wiped Out by the “Greenwave”: Environmental Gentrification and the Paradoxical Politics of Urban Sustainability” *City & Soc.*, 23 (2011), pp. 210-229
- Cocola Gant, Agustin. “Struggling with the Leisure Class: Tourism, Gentrification and Displacement.” Phd, Cardiff University, 2018. <https://orca.cardiff.ac.uk/109288/>.
- Cocola Gant, Agustin, and Ana Gago. “Airbnb, Buy-to-Let Investment and Tourism-Driven Displacement: A Case Study in Lisbon -,” 2019. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0308518X19869012>.
- Desimini, Jill. “The Power of the Incremental: Agronomic Investment in Lisbon’s Chelas Valley.” In *Landscape and Agency: Critical Essays*. Routledge. Accessed October 26, 2021. <https://www.routledge.com/Landscape-and-Agency-Critical-Essays/Wall-Waterman/p/book/9781138125575>.
- Dickens, Luke. “Placing Post-Graffiti: The Journey of the Peckham Rock.” *Cultural Geographies* 15, no. 4 (October 1, 2008): 471–96. <https://doi.org/10.1177/1474474008094317>.

Eck, Emil van, Iris Hagemans, and Jan Rath. "The Ambiguity of Diversity: Management of Ethnic and Class Transitions in a Gentrifying Local Shopping Street." *Urban Studies* 57, no. 16 (December 1, 2020): 3299–3314. <https://doi.org/10.1177/0042098019897008>.

Florida, Richard. *The Rise of the Creative Class : And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York : Basic Books, 2002. <http://archive.org/details/riseofcreativecl00flor>.

Folgado, Deolinda, and Jorge Custódio. *Caminho do Oriente – Guia do Património Industrial*. Lisbon: Livros Horizonte, 1999. <https://www.livroshorizonte.pt/produto/caminho-do-orienteguia-do-patrimonio-industrial/>.

Gaspar, Jorge, Eduardo Brito Henriques, and Mário Vale. "Economic Restructuring, Social Re-Composition and Recent Urban Changes in Portugal." *GeoJournal* 46, no. 1 (1998): 63–76.

Gomes, Pedro. "The Birth of Public Space Privatization: How Entrepreneurialism, Convivial Urbanism and Stakeholder Interactions Made the Martim Moniz Square, in Lisbon, 'Privatization-Ready.'" *European Urban and Regional Studies* 27, no. 1 (January 1, 2020): 86–100. <https://doi.org/10.1177/0969776418823052>.

Gonçalves, Jorge, Fernando Nunes da Silva, and Carla Mota. "Do Ilegal Ao Formal: Percursos Para a Reconversão Urbana Das Áreas Urbanas de Génese Ilegal Em Lisboa," pp.161-192, 2010.

Guimarães, Pedro Porfirio Coutinho. "The Transformation of Retail Markets in Lisbon: An Analysis through the Lens of Retail Gentrification." *European Planning Studies* 26, no. 7 (July 3, 2018): 1450–70. <https://doi.org/10.1080/09654313.2018.1474177>.

Hansen, Randall. "Migration to Europe since 1945: Its History and Its Lessons." *The Political Quarterly* 74, no. s1 (2003): 25–38. <https://doi.org/10.1111/j.1467-923X.2003.00579.x>.

Harvey, David. *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Cambridge, MA: Blackwell, 1996.

Hubbard, Phil. "Hipsters on Our High Streets: Consuming the Gentrification Frontier." *Sociological Research Online* 21, no. 3 (August 1, 2016): 106–11. <https://doi.org/10.5153/sro.3962>.

Jack, Malcolm. *Lisbon, City of the Sea: A History*. London ; New York : New York: I.B. Tauris ; Distributed in the U.S. by Palgrave Macmillan, 2007.

Krätke, Stefan. "'Creative Cities' and the Rise of the Dealer Class: A Critique of Richard Florida's Approach to Urban Theory." *International Journal of Urban and Regional Research* 34, no. 4 (2010): 835–53. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2010.00939.x>.

- Knopp, Larry. "Gentrification." In *Encyclopedia of Human Geography*. Thousand Oaks, California, 2006. <https://doi.org/10.4135/9781412952422>.
- Landry, Charles. *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*. New Stroud, UK : London ; Sterling, VA: Routledge, 2000.
- Leal, Ernesto Castro, and Translated by Richard Correll. "The Political and Ideological Origins of the Estado Novo in Portugal." *Portuguese Studies* 32, no. 2 (2016): 128–48. <https://doi.org/10.5699/portstudies.32.2.0128>.
- Leslie, Deborah, and John Paul Catungal. "Social Justice and the Creative City: Class, Gender and Racial Inequalities." *Geography Compass* 6, no. 3 (2012): 111–22. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2011.00472.x>.
- Lestegás, Iago, Rubén-Camilo Lois-González, and João Seixas. "The Global Rent Gap of Lisbon's Historic Centre." *International Journal of Sustainable Development and Planning* 13, no. 04 (April 1, 2018): 683–94. <https://doi.org/10.2495/SDP-V13-N4-683-694>.
- Lestegás, Iago, João Seixas, and Rubén-Camilo Lois-González. "Commodifying Lisbon: A Study on the Spatial Concentration of Short-Term Rentals." *Social Sciences* 8, no. 2 (February 2019): 33. <https://doi.org/10.3390/socsci8020033>.
- Ley, David. *The New Middle Class and the Remaking of the Central City*. Oxford Geographical and Environmental Studies. Oxford ; New York: Oxford University Press, 1996.
- Lloyd, Richard. "Neo-Bohemia: Art and Commerce in the Postindustrial City." Routledge & CRC Press. Accessed October 26, 2021. <https://www.routledge.com/Neo-Bohemia-Art-and-Commerce-in-the-Postindustrial-City/Lloyd/p/book/9780415870979>.
- Malet Calvo, Daniel. "The Meaning of Centrality and Margin in Lisbon's Rossio: Spatializing Urban Processes before and after the 1755 Earthquake1." *Portuguese Journal of Social Science* 14, no. 2 (June 1, 2015): 123–41. https://doi.org/10.1386/pjss.14.2.123_1.
- . "Understanding International Students beyond Studentification: A New Class of Transnational Urban Consumers. The Example of Erasmus Students in Lisbon (Portugal)." *Urban Studies* 55, no. 10 (August 1, 2018): 2142–58. <https://doi.org/10.1177/0042098017708089>.
- Markusen, Ann. "Urban Development and the Politics of a Creative Class: Evidence from a Study of Artists." *Environment and Planning A: Economy and Space* 38, no. 10 (October 1, 2006): 1921–40. <https://doi.org/10.1068/a38179>.
- Mason, Jennifer. *Qualitative Researching*. SAGE, 2002.

Mata Pequeno Baptista Soares, Ana Maria da. “Identidade Territorial de um Bairro Social: O Caso da Quinta Marques de Abrantes.” Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa, 2011.

McLean, Heather. “Digging into the Creative City: A Feminist Critique.” *Antipode* 46, no. 3 (2014): 669–90. <https://doi.org/10.1111/anti.12078>.

Mendes, Luis. “Gentrificação Turística Em Lisboa: Neoliberalismo, Financeirização e Urbanismo Austeritário Em Tempos de Pós-Crise Capitalista 2008-2009.” *Cadernos MetrÓpole* 19, no. 39 (August 9, 2017): 479–512. <https://doi.org/10.1590/2236-9996.2017-3906>.

———. “Neoliberalism and Public Participation in Urban Regeneration in Portugal”; in —. Viena. Ed. Pp.1177-1185.,” 1177–85. Viena, 2010.

———. “Public Policies on Urban Rehabilitation and Their Effects on Gentrification in Lisbon.” *AGIR. Revista Interdisciplinar de Ciências Sociais e Humanas* 1, no. 5 (January 1, 2013): 200–218.

Migliore, Alessandra, Irene Manzini Ceinar, and Chiara Tagliaro. “Beyond Coworking: From Flexible to Hybrid Spaces.” In *The Flexible Workplace: Coworking and Other Modern Workplace Transformations*, edited by Marko Orel, Ondřej Dvouletý, and Vanessa Ratten, 3–24. Human Resource Management. Cham: Springer International Publishing, 2021. https://doi.org/10.1007/978-3-030-62167-4_1.

Moriset, Bruno. “Inventer les nouveaux lieux de la ville créative : les espaces de coworking.” *Territoire en mouvement Revue de géographie et aménagement. Territory in movement Journal of geography and planning*, no. 34 (March 24, 2017). <https://doi.org/10.4000/tem.3868>.

Mullin, John. “The Reconstruction of Lisbon Following the Earthquake of 1755: A Study in Despotic Planning.” *The Journal of the International History of City Planning Association*, January 1, 1992, 64–88.

Nofre, Jordi. “‘Vintage Nightlife’: Gentrifying Lisbon Downtown.” *Fennia - International Journal of Geography* 191, no. 2 (December 11, 2013): 106–21.

Nofre, Jordi, João C. Martins, Domingos Vaz, and Cristina Vale Pires. “Liminal governance in the Lisbon night.” *Forum Sociológico. Série II*, no. 37 (October 15, 2020): 39–48. <https://doi.org/10.4000/sociologico.9266>.

Nunes, João Pedro Silva. “Uma cidade de proprietários? Mudanças na distribuição do estatuto de ocupação do alojamento na Área Metropolitana de Lisboa (1950-2001).” *Revista Forum Sociológico* 13–15 (2005): 113–35.

- Nunes, João Pedro Silva, and Ágata Dourado Sequeira. “O Fado de Marvila. Notas sobre a origem citadina e o destino metropolitano de uma antiga zona industrial de Lisboa.” *Forum Sociológico. Série II*, no. 21 (December 1, 2011): 33–41. <https://doi.org/10.4000/sociologico.382>.
- Oliveira, Vítor, and Paulo Pinho. “Lisbon.” *Cities* 27, no. 5 (October 1, 2010): 405–19. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2009.12.008>.
- Pato, Isabel, and Margarida Pereira. “Habitação Social na Área Metropolitana de Lisboa: tendências da gestão municipal contemporânea.” *Cidades, Comunidades e Territórios* 26 (June 2013): 1–15.
- Peck, Jamie. “Struggling with the Creative Class.” *International Journal of Urban and Regional Research* 29, no. 4 (2005): 740–70. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2005.00620.x>.
- Pereira, Patrícia. “Production of Public Space and Everyday Life in a Gentrified Area of Lisbon.” *Portuguese Journal of Social Science* 14, no. 2 (June 1, 2015): 157–75. https://doi.org/10.1386/pjss.14.2.157_1.
- Pereira, Sandra Marques. “Mass Housing in Lisbon: Sometimes It Works.” *Journal of Housing and the Built Environment* 32, no. 3 (September 1, 2017): 513–32. <https://doi.org/10.1007/s10901-016-9525-2>.
- Pinto, Pedro Ramos. “Housing and Citizenship: Building Social Rights in Twentieth-Century Portugal.” *Contemporary European History* 18, no. 2 (May 2009): 199–215. <https://doi.org/10.1017/S0960777309004937>.
- Pratt, Andy C. “The Cultural Contradictions of the Creative City.” *City, Culture and Society* 2, no. 3 (September 1, 2011): 123–30. <https://doi.org/10.1016/j.ccs.2011.08.002>.
- Roult, Romain, and Sylvain Lefebvre. *Stadiums, Public Spaces and Mega-Events*. Routledge Handbooks Online, 2013. <https://doi.org/10.4324/9780203108581.ch47>.
- Salazar, Noemi B. *Mega-Event Mobilities: A Critical Analysis*. Routledge. Accessed October 3, 2021. <https://www.routledge.com/Mega-Event-Mobilities-A-Critical-Analysis/Salazar-Timmerman-Wets-Gato-Broucke/p/book/9780367667979>.
- Salgueiro, Teresa Barata. “Novos produtos imobiliários e reestruturação urbana.” *Finisterra* 29, no. 57 (1994). <https://doi.org/10.18055/Finis1848>.
- Sanchez, Iñigo. “Mapping out the Sounds of Urban Transformation: The Renewal of Lisbon’s Mouraria Quarter.” In *Toward an Anthropology of Ambient Sound*. Anthropology. New York: Routledge, 2015. https://www.academia.edu/7904286/_Mapping_out_the_Sounds_of_Urban_Transformation_The_Renewal_of_Lisbon_s_Mouraria_Quarter_.

Sanchez Pages, Jose M. “Evolution of the Port-City Relationship between 1974 and Early 2000s,” 2017.

Seixas, João. “Catalysing Governance in a Paradoxical City: The Lisbon Strategic Charter and the Uncertainties of Political Empowerment in the Portuguese Capital City.” *Urban Research & Practice* 4, no. 3 (November 1, 2011): 264–84. <https://doi.org/10.1080/17535069.2011.616746>.

Sieber, R. Timothy. “Remembering Vasco Da Gama: Contested Histories and the Cultural Politics of Contemporary Nation-building in Lisbon, Portugal.” *Identities* 8, no. 4 (December 1, 2001): 549–81. <https://doi.org/10.1080/1070289X.2001.9962708>.

Silva, João Santana da. “‘Agora, Plantam Lá Barracas’: Os Problemas de Habitação Em Lisboa e o Nascimento Do Bairro Chinês.” *Prodac: Comunidade Em Construção*, 2015.

Silva, Maria Margarida de Almeida Reis e. “Pátios e vilas da Zona Ribeirinha Oriental: materialidade, memória e recuperação urbana,” December 20, 2013. <https://repositorio.iscte-iul.pt/handle/10071/6967>.

Smith, Neil. *The New Urban Frontier Gentrification and the Revanchist City*. London [u.a.]: Routledge, 1996.

Soares, Ana Maria da Mata Pequeno Baptista. “Identidade Territorial de um Bairro Social: O Caso da Quinta Marquês de Abrantes.” *MasterThesis, Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa*, 2011. <https://run.unl.pt/handle/10362/7120>.

Sousa, João Figueira de, and André Fernandes. “Metamorfoses da cidade portuária: transformações da relação entre o porto e a cidade de Lisboa.” *Confins. Revue franco-brésilienne de géographie / Revista franco-brasileira de geografia*, no. 15 (June 23, 2012). <https://doi.org/10.4000/confins.7702>.

Spinuzzi, Clay. “Working Alone Together: Coworking as Emergent Collaborative Activity.” *Journal of Business and Technical Communication* 26, no. 4 (October 1, 2012): 399–441. <https://doi.org/10.1177/1050651912444070>.

Swyngedouw, Erik, Frank Moulaert, and Arantxa Rodriguez. “Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy.” *Antipode* 34, no. 3 (2002): 542–77. <https://doi.org/10.1111/1467-8330.00254>.

Tsavdaroglou, Charalampos. “Urban Commons and the Right to Ambiance: Gentrification Policies and Urban Social Movements in Barcelona, Athens and Istanbul,” Vol. II. Volos, 2016.

Tulumello, Simone. *Fear, Space and Urban Planning: A Critical Perspective from Southern Europe*. Softcover reprint of the original 1st ed. 2017 edition. Springer, 2018.

———. “Reconsidering Neoliberal Urban Planning in Times of Crisis: Urban Regeneration Policy in a ‘Dense’ Space in Lisbon.” *Urban Geography* 37, no. 1 (January 2, 2016): 117–40. <https://doi.org/10.1080/02723638.2015.1056605>.

Tulumello, Simone, Ana Catarina Ferreira, Alessandro Colombo, Caterina Francesca Di Giovanni, and Marco Allegra. “Comparative Planning and Housing Studies Beyond Taxonomy: A Genealogy of the Special Programme for Rehousing (Portugal).” *Transactions of the Association of European Schools of Planning* 2, no. 1 (June 30, 2018): 32–46. <https://doi.org/10.24306/TrAESOP.2018.01.003>.

Tulumello, Simone, João Seixas, and Giovanni Allegretti. “Lisboa Em Transição Profunda e Desequilibrada. Habitação, Imobiliário e Política Urbana No Sul Da Europa e Na Era Digital.” *SciELO-Cadernos Metrópole* 21, no. 44 (2019). <https://www.scielo.br/j/cm/a/JNtGJsL3JXQ8Ssc5cYRnWWw/abstract/?lang=pt>.

Van Mol, Christof, and Peter Ekamper. “Destination Cities of European Exchange Students.” *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography* 116, no. 1 (January 2, 2016): 85–91. <https://doi.org/10.1080/00167223.2015.1136229>.

Warde, Alan, and Lydia Martens. *Eating Out: Social Differentiation, Consumption and Pleasure*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511488894>.

Wolch, J., Byrne, J. and Newell, J. (2014) Urban Green Space, Public Health, and Environmental Justice: The Challenge of Making Cities’ Just Green Enough. *Landscape and Urban Planning*, 125, 234-244. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2014.01.017>

Zukin, Sharon. *The Cultures of Cities*. Cambridge, MA: Blackwell, 1995.

Zukin, Sharon, and Laura Braslow. “The Life Cycle of New York’s Creative Districts: Reflections on the Unanticipated Consequences of Unplanned Cultural Zones.” *City, Culture and Society* 2, no. 3 (September 1, 2011): 131–40. <https://doi.org/10.1016/j.ccs.2011.06.003>.

Zukin, Sharon , Lindeman, Scarlett and Hurson, Laura (2017) The omnivore’s neighborhood? Online restaurant reviews, race, and gentrification. *Journal of Consumer Culture* 17(3): 459–479 <https://doi.org/10.1177%2F1469540515611203>

Zukin, Sharon and Kosta, Ervin . 2004. “Bourdieu Off–Broadway: Managing Distinction on a Shopping Block in the East Village.” *City & Community* 3(2):101–14. <https://doi/10.1111/j.1535-6841.2004.00071.x>

Zukin, Sharon, Valerie Trujillo, Peter Frase, Danielle Jackson, Tim Recuber, and Abraham Walker. “New Retail Capital and Neighborhood Change: Boutiques and Gentrification in New York City.” *City & Community* 8, no. 1 (2009): 47–64. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6040.2009.01269.x>.

Ελληνόγλωσση

Αλεξανδρή, Γεωργία. “Χωρικές και κοινωνικές μεταβολές στο κέντρο της Αθήνας: η περίπτωση του Μεταξουργείου.” Διδακτορική Διατριβή, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. Σχολή Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας και Εφαρμοσμένων Οικονομικών. Τμήμα Γεωγραφίας, 2013. <http://hdl.handle.net/10442/hedi/37340>.

Γρίψιου, Αργυρώ Π. “Αστική αναγέννηση και αστικός εξευγενισμός: οι χωρικές και κοινωνικές μεταλλαγές στο Μεταξουργείο,” Διπλωματική εργασία ΤμΧΠΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2014. <http://ir.lib.uth.gr/xmlui/handle/11615/47400>.

Κακλή, Ελέανα, Παναγιώτα Καμπουροπούλου, and Panagiota Kampouroglou. “Το ιστορικό κέντρο της Λισαβόνας: αυτοκρατορικό παρελθόν και σύγχρονο όραμα,” April 9, 2013. <https://doi.org/10.26240/heal.ntua.631>.

Στεφανάτου, Ρεγγίνα. “Φαινόμενα Gentrification: διερεύνηση του αστικού εξευγενισμού στο Γκαζοχώρι και σύγκριση με τη διεθνή εμπειρία,”. Διπλωματική εργασία. ΕΜΠ. 2010. <https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/handle/123456789/3387>.

Τσιώλης, Γιώργος, and Ζαχαρούλα Κασσέρη. Μέθοδοι Και Τεχνικές Ανάλυσης Στην Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα. Επιστημονική Βιβλιοθήκη. Αθήνα: Κριτική, 2014.

Κεφάλαιο 8. Παράρτημα

Οδηγός συνέντευξης

Ο οδηγός συνέντευξης (στα αγγλικά) διαμορφώθηκε γύρω από τις θεματικές: Προσωπική πορεία (Personal trajectory), Δραστηριότητες και μετάβαση στην περιοχή (Spatial Practices), Επαγγελματική πορεία (On their professional activity), Ικανοποίηση από την εγκατάστασή τους στην περιοχή (Satisfaction from the area), Μελλοντικά σχέδια (Future Plans). Διαμόρφωσα σε ερωτήσεις ώστε να με διευκολύνουν στη διάρκεια της συνάντησης. Φυσικά προέκυψαν αυθόρμητα στη συζήτηση και άλλες θεματικές. Αυτό άλλωστε προβλέπεται και από τη μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας για ημι-δομημένες συνεντεύξεις (βλ. Mason 2002, Τσιωλής 2015).

Interview Script: Creative stakeholders in Marvila-Beato.

Name, Age, Activity in the area, Occupation of the informant

-How they perceive Marvila (urban experience in the area)

-How they narrate their role (relate to the activity they engage with)

-How they make sense of their role in the regeneration process

Personal trajectory

When did you come in the area?

What motivated you to come in the area- and start this activity? -Where you familiar with it prior to your establishing?

What specific aspects, qualities of the area motivated you to move here?

Any specific support, network you though could provide assistance to start your activity here?

(How would you describe the area –what specific images, **sounds, smells, ...**)

Where were you established earlier?/ in what kind of activity? If you could tell me more **about your occupational trajectory, studies...**

Spatial Practices

How would you comment on the location?

With what means of transportation you come to the area?

How would you comment on the services, amenities offered in the area?

Do you participate in any activities in the area –after work?

Are you familiar with any local associations?

Any particular circuits you are doing usually (walking)?

Would you consider moving in the area?

On their professional activity

On being self-employed/running this project: how has it been so far? Everyday life benefits, difficulties...

(How is it to be based in a coworking space? How come you made this choice? What are the benefits?)

Any important actors-providing support, synergies -you would like to mention?

What would you say about the role of the municipality?

(any links? Sense of network? Support? Role of the media?)

Satisfaction from the area

How would you describe the recent installing of artistic activities, restaurants...would you consider any changes in the area from when you arrived? How do you relate to this process (benefits, opportunities, risks)?

Future Plans

What are your plans for your activity in the area?

What would you like to happen in the area?